

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΕΛΕΝΗΣ ΓΑΛΗΝΑ
(Α.Μ.:1012201703007)

Θέμα: «Η Άρτα από την απελευθέρωση μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο»

Επιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Σωτήριος Ριζάς

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2021

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	2
Εισαγωγή.....	4
Α΄ Κεφάλαιο	
Η Άρτα στον Αγώνα της Εθνικής Ανεξαρτησίας και η απελευθέρωσή της.....	6
Β΄ Κεφάλαιο	
Η δημογραφική εξέλιξη του νομού Άρτας (1881-1991).....	11
2.1. Η οργάνωση του νομού.....	14
2.2. Οι εφημερίδες της Άρτας.....	20
2.3. Σύλλογοι – Αδελφότητες – Σωματεία.....	22
Γ΄ Κεφάλαιο	
Το αγροτικό ζήτημα στην Άρτα (1882).....	23
3.1. Σχέσεις και μηχανισμοί στο τσιφλίκι του Καραπάνου.....	31
3.2. Οι συνοικίες της Άρτας.....	45
3.3. Η Εβραϊκή κοινότητα της Άρτας.....	65
Δ΄ Κεφάλαιο	
Εργασιακές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες.....	73
4.1. Η ίδρυση του εργατικού κέντρου Άρτας	73
4.2. Η εκπαίδευση στην Άρτα.....	81
Ε΄ Κεφάλαιο	
Οι δήμαρχοι της Άρτας από το 1883-1943.....	87
5.1. Ιωάννης Νικ. Αντωνόπουλος (1883-1895)	87
5.2. Ευάγγελος Πέτρου Γαρουφαλιάς (1895-1899 και 1903-1907).....	89
5.3. Αντώνιος Πέτρου Γαρουφαλιάς (1899-1904).....	92
5.4. Ευάγγελος Δ. Χέλμης (1907-1913).....	95
5.5. Μιχαήλ Ευστρ. Πατσαλιάς (1914-1925).....	96
5.6. Γεώργιος Αναστ. Καζαντζής (1925-1943).....	99
5.7. Το δημαρχείο της Άρτας.....	101
Επίλογος	102
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	104
Περίληψη.....	107

Πρόλογος

Η εργασία αυτή αναφέρεται στην πορεία της ιδιαίτερης Πατρίδας μου, της Άρτας, από την απελευθέρωσή της από τους Τούρκους το 1881 μέχρι και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Κάθε τόπος, αστικός ή αγροτικός εγγράφεται στο χρόνο και περικλείει ιστορία. Έτσι και στην Άρτα η ιστορία αυτή έχει αφήσει τα ίχνη της στο χώρο, στα αρχεία του τόπου, στη συλλογική μνήμη των ανθρώπων, στο ίδιο το τοπίο, στα κτίρια και στους δρόμους, στα χωράφια, στα ποτάμια κ.λ.π.

Ο τόπος μας σαν ιδιαίτερη Πατρίδα ή σαν παράθυρο στον κόσμο, με την δική του ξεχωριστή ιστορία και τους αγώνες των δικών του ανθρώπων, μπορεί να παίζει ρόλο στην ψυχοσύνθεσή μας, να μας κάνει αυτό που είμαστε ή να επηρεάσει τον τρόπο που βλέπουμε τα πράγματα.

Μελετώντας την ιστορία της Άρτας, γνώρισα μια πόλη διαφορετική, μαγευτική και παρά τις δυσκολίες της ζωής τότε, πιο ανθηρή, πιο πλούσια και μάλλον πιο ζωντανή από ότι είναι σήμερα. Αν πριν τρία χρόνια κάποιος μου έλεγε ότι θα έγραφα κάποτε διπλωματική εργασία για μεταπτυχιακό στην Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας, θέμα τελείως άσχετο με το αντικείμενο σπουδών μου και τη μετέπειτα πορεία μου, θα έλεγα ότι σίγουρα με κοροϊδεύει. Η ζωή όμως έχει εκπλήξεις και για μένα μια από αυτές είναι η συγγραφή της παρούσης εργασίας.

Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον καλό μου φίλο, καθηγητή του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου κ. Πάνο Παταριά για την ώθηση που μου έδωσε να ξεκινήσω αυτό το μεταπτυχιακό και για το ζωντανό παράδειγμα που μας δίνει ότι η γνώση (κάθε είδους) δεν έχει ηλικία.

Χάρη σε αυτόν γνώρισα έναν εξαιρετο άνθρωπο, έναν ευφυέστατο διδάσκαλο, ένα πραγματικό λεξικό γνώσεων, τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Θανάση Χρήστου.

Κ. καθηγητά, δεν είναι μόνο οι γνώσεις που ρουφάμε σαν σφουγγάρι ακούγοντάς σας, δεν είναι που κυριολεκτικά μας καθηλώνετε όταν σας παρακολουθούμε, είναι η γνωριμία μου μαζί σας, σαν άνθρωπο που πιστεύω ότι με έκανε πλουσιότερη.

Λυπάμαι που δεν είχα την άνεση του χρόνου να σας απολαύσω περισσότερο!

Σας ευχαριστώ που μου δώσατε την ευκαιρία να κάνω αυτό το μεταπτυχιακό και να εμπλουτίσω τις γνώσεις μου στην Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας.

Σας ευχαριστώ που πιστέψατε σε μένα και μου δίνετε κουράγιο να συνεχίσω όταν οι υποχρεώσεις μου το καθιστούσαν αδύνατο.

Σας εύχομαι να έχετε υγεία και όρεξη πάντα για να μεταλαμπαδεύετε τις γνώσεις σας στους μαθητές σας μικρότερους και μεγαλύτερους!

Παρακαλώ συγχωρείστε και παραβλέψτε τα λάθη μου.

Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω τον άνδρα μου για την υπομονή του και για τα Σαββατοκύριακα που με έφερνε στην Καλαμάτα. Νομίζω και στους δυο μας(για τους δικούς του λόγους στον καθένα) τα ταξίδια αυτά θα μας μείνουν αξέχαστα...

Εισαγωγή

Η Άρτα είναι η πρωτεύουσα του νομού Άρτας και του δήμου Αρταίων, καθώς και η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της Ηπείρου μετά τα Γιάννενα. Στην είσοδο της πόλης βρίσκεται το φημισμένο πέτρινο γεφύρι της Άρτας, σήμα κατατεθέν της πόλης, γνωστό από το ομώνυμο δημοτικό ποίημα. Η Άρτα έχει σημαντική βυζαντινή παράδοση από την εποχή του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1229) και δείγματά της αποτελούν οι βυζαντινές εκκλησίες της Αγίας Θεοδώρας, των Βλαχερνών, του Αγίου Βασιλείου και της Παρηγορίτισσας, ένα εντυπωσιακό Βυζαντινό κτίσμα κυβόσχημο του 13ου αιώνα, μοναδικό αρχιτεκτονικό έργο με σπουδαία μωσαϊκά. Στο ναό της Παρηγορίτισσας υπάρχουν και μεταγενέστερες τοιχογραφίες. Η πόλη είναι χτισμένη στην ίδια θέση που κατά την αρχαιότητα υπήρχε μια από τις σημαντικότερες πόλεις της περιοχής, η Αμβρακία. Κατά μία άλλη άποψη η Άρτα είναι χτισμένη στη θέση της αρχαίας Αργιθέας ή κατ' άλλους του αρχαίου Αμφιλοχικού Άργους.

Μια από τις πιο φιλόδοξες επιχειρήσεις των επαναστατών της Εθνεγερσίας ήταν η προσπάθεια κατάληψης της Άρτας, το φθινόπωρο του 1821. Η επιτυχία της θα συνεπαγόταν τεράστια οφέλη για την ελληνική πλευρά, καθώς, εκτός από την κατοχή της δεύτερης μεγαλύτερης ηπειρωτικής πόλης (μετά τα Ιωάννινα), η Άρτα θα ένωνε την Ακαρνανία με το Σούλι, ενισχύοντας και εδραιώνοντας την Επανάσταση στη νότια Ήπειρο. Το εγχείρημα, ωστόσο, ναυάγησε, απομονώνοντας τους Σουλιώτες και αποδυναμώνοντας τη φλόγα της Επανάστασης, η οποία έσβησε οριστικά δέκα μήνες αργότερα, με την πτώση του Σουλίου.

Μετά την *de facto* απελευθέρωση της Άρτας το 1881, η πόλη άρχισε να εντάσσεται σταδιακά στον ιστό του νέου κράτους. Το έτος 1897 έγινε ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897. Τελικά μετά το 1912-1913 η Άρτα συνέχισε την πορεία της πλέον σαν μέλος της Ηπείρου και αναπτύχθηκε σημαντικά.

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ο Εμφύλιος πόλεμος που τον ακολούθησε αργότερα, έχουν πολλά σημεία συνδεδεμένα με την Άρτα. Πρωτίστως άξια αναφοράς είναι η καταστροφή του Κομμένου Άρτας από τα Γερμανικά στρατεύματα κατοχής, στις 16/08/1943, με συνέπεια την άδικη σφαγή 317 αμάχων.

Στον Νομό Άρτας (Γάβρογο) ιδρύθηκε ο ΕΔΕΣ από τον Ναπολέοντα Ζέρβα και στον Νομό Άρτας (Μεσούντα) αυτοκτόνησε ο Άρης Βελουχιώτης του ΕΛΑΣ. Στις 21 και 22 Δεκεμβρίου διεξάγονταν σφοδρές συγκρούσεις μεταξύ των ανταρτών του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ με αντικειμενικό σκοπό την κατάληψη της πόλης, η έκβαση

της μάχης απέβη υπέρ του ΕΛΑΣ και οι αντάρτες του ΕΔΕΣ αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πόλη μαζί με πλήθος αμάχων. Οι απώλειες και για τις δύο πλευρές των ανταρτών ήταν βαρύτατες.

Μεταπολιτευτικά το σημαντικό έργο του Φράγματος Πουρναρίου της Δ.Ε.Η., κατασκευασμένο από Σοβιετικούς, αναβάθμισε οικονομικά την Άρτα. Είναι ενδιαφέρον ότι το κόστος κατασκευής του καλύφθηκε από εξαγωγές εσπεριδοειδών της Άρτας στην αχανή Σοβιετική Ένωση. Μια νέα οικονομική ώθηση δόθηκε μετά το 1977, οι επιχορηγήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τα εσπεριδοειδή. Σημαντικό επίτευγμα είναι για την Άρτα το νέο Νοσοκομείο Άρτας (στο Λόφο Περάνθης), το ΤΕΙ Ηπείρου (με έδρα την Άρτα) και τελευταία το νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Άρτας.

Α΄ Κεφάλαιο

Η Άρτα στον Αγώνα της Εθνικής Ανεξαρτησίας και η απελευθέρωσή της

Μετά την άλωση της Άρτας από τους Τούρκους στις 24 Μαρτίου, ημέρα Δευτέρα, του 1449 η τυραννία εξαπλώθηκε σχεδόν σ' ολόκληρη την Ήπειρο.

Μπορεί η Άρτα να έμεινε 432 χρόνια κάτω από τον βαρύτατο τουρκικό ζυγό, ποτέ όμως οι κάτοικοί της δεν πίστεψαν ότι θα μείνουν σκλάβοι και αυτό φαίνεται από τα επαναστατικά κινήματα που έγιναν σ' αυτό τον τόπο καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκικής κυριαρχίας.

Στα μέσα Μαρτίου του 1821 στις παραμονές του μεγάλου ξεσηκωμού η Άρτα ήταν ήδη έτοιμη. Ο Γώγος Μπακόλας, ο Σκαργίτσιος και ο οικονόμος της Άρτας έστειλαν τον Μακρυγιάννη, δια μέσω Πατρών, στην Ανατολική Ελλάδα, να συντονιστεί με τους φιλικούς για την εξέγερση στην Ήπειρο.

Επιστρέφοντας όμως στην Άρτα ο Μακρυγιάννης και ενώ η Πάτρα είχε ξεσηκωθεί οι Τούρκοι της Άρτας τον συνέλαβαν και μαζί με άλλους 180 τους έκλεισαν στις φρικτές φυλακές του φρουρίου και τους βασάνισαν προκειμένου να ανακαλύψουν τα μυστικά του μεγάλου Αγώνα. Είκοσι έξι από αυτούς απαγχονίστηκαν σε μια μέρα στην αγορά της Άρτας.

Στον ορεινό όγκο των Τζουμέρκων οι μάχες που διεξάγονται είναι πολλές με αποκορύφωμα τη μάχη στο Σταυρό των Τζουμέρκων, όπου ο Γώγος Μπακόλας, ο Γιαννάκης Κουτελίδας, ο Μακρυγιάννης και ο Γερομπαλωμένος με τα παλικάρια τους μετά από σκληρές μάχες κατατροπώνουν τους Τούρκους, οι οποίοι τρέπονται σε άτακτο φυγή.¹

Τα γεγονότα αυτά τα καταγράφει ο μεγάλος της Ρωμιοσύνης, Στρατηγός Μακρυγιάννης, στα απομνημονεύματά του.²

Στη συνέχεια το φθινόπωρο του 1821, ο Γώγος Μπακόλας και ο Μάρκος Μπότσαρης, κατόπιν συνεννόησης με τον Αλή πασά, αναλαμβάνουν εκστρατεία κατά της Άρτας. Οι Τούρκοι υπέστησαν καταστροφική ήττα κοντά στην Μονή της Οδηγήτριας. Η πόλη της Άρτας κρατήθηκε στα χέρια των Ελλήνων δυστυχώς μόνο για 16 μέρες.

¹ Χ. Κανδηλώρος, *Η Άρτα κατά τον Αγώνα*, Αθήνα χ. χ., τ. 5, σ. 77

² Γ. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα χ. χ., σ. 35

Αυτά τα κινήματα ωστόσο απασχολούσαν διαρκώς τον Χουρσίτ πασά, με αποτέλεσμα ένα μεγάλο τμήμα του Σουλτανικού στρατού να βρίσκεται στην Ήπειρο, και έτσι να εδραιωθεί η Επανάσταση στην Πελοπόννησο.

Το 2^ο έτος του Εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα έχουμε τη μάχη στο Πέτα με δυστυχώς ολέθριο αποτέλεσμα.

Τον Απρίλιο του 1833 ήρθαν στην Άρτα οι αντιπρόσωποι των Μεγάλων Δυνάμεων για να καθορίσουν τα σύνορα Ελλάδας - Τουρκίας. Η Άρτα αδικήθηκε απροκάλυπτα.³

Με τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1853 ο γιος του Γεωργίου Καραϊσκάκη, Δημήτριος, συγκέντρωσε ένα πολυπληθές τμήμα στρατού και επιτέθηκε εναντίον των Τούρκων στο Δημαριό. Οι Τούρκοι κατατροπώθηκαν και γύρισαν στην Άρτα όπου οχυρώθηκαν στο φρούριο της πόλης. Όμως το Μάιο του 1854 η Άρτα πέφτει πάλι στα χέρια των Τούρκων διότι:

1. Οι Μεγάλες Δυνάμεις, Αγγλία και Γαλλία, με τελεσίγραφο προς τον βασιλιά Όθωνα με ημερομηνία 29 Απριλίου 1854 απαιτούσαν εντός 15ημέρου να κατασταλεί το επαναστατικό αυτό κίνημα και

2. Είχε ήδη αρχίσει η διχόνοια των οπλαρχηγών μας.

Το καλοκαίρι του 1878 φαινόταν ότι πλησίαζε η μέρα της απελευθέρωσης της Άρτας από τον Τουρκικό ζυγό.

Η Συνθήκη του Βερολίνου είχε ορίσει ολόκληρη η Ήπειρος μέχρι τον Θύαμο ποταμό (Καλαμά) να παραχωρηθεί στην Ελλάδα. Όταν όμως οι Τούρκοι πληροφορήθηκαν την είδηση ξεπέρασαν κάθε προηγούμενη βαναυσότητα. Μάλιστα ο υπηρετών στην Άρτα Τούρκος αξιωματούχος, Ιουσουφ, επιχείρησε να βάλει φωτιά στην πυριτιδαποθήκη και να ανατινάξει την πόλη.⁴ Η ενέργεια αυτή καθώς και άλλες βιαιοπραγίες των Τούρκων ανάγκασαν τις Μεγάλες Δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Αυστρία, Ιταλία και Ρωσία) να ακυρώσουν το παραπάνω πρωτόκολλο για να σταματήσουν τις βιαιότητες των Τούρκων.⁵ Δυστυχώς η σκληρή δοκιμασία του λαού της Άρτας θα παραταθεί και μετά το 1880 με την εμφάνιση στην περιοχή ξένων ληστοσυμμοριτών. Η κατάσταση είναι τραγική.⁶

Τελικά η Συνθήκη του Συνεδρίου των Μεγάλων Δυνάμεων στο Βερολίνο άρχισε να εκτελείται το Μάιο του 1881. Τούρκος στρατιωτικός διοικητής της

³ Σ. Ξενόπουλου, *Δοκίμιον ιστορικού περί Άρτης και Πρεβέζης*, Άρτα 1884, σ. 35

⁴ Αρ. Εξ. Φ. 1878

⁵ Αρ. Εξ. Φ. 1878

⁶ Αρ. πρωτοκόλλου 72/1 Απριλίου 1880. Α.Υ. Εξ Φ. 1880/41

επαρχίας της Άρτας ήταν εκείνη την χρονική περίοδο ο στρατηγός Χατζή Εμίν πασάς. Αξιοματικός με ευρωπαϊκή παιδεία και μόρφωση. Σ' αυτόν η Πύλη ανέθεσε την εκτέλεση των συμφωνιών του Συνεδρίου όταν τα σύνορα του Ελληνικού κράτους επεκτείνονταν μέχρι τον ποταμό Αραχθο.⁷

Κατά το πρώτο δεκαπενθήμερο του Ιουνίου του 1881 η Ελληνική κυβέρνηση έστειλε στην περιοχή του Μενιδίου μέχρι τα σύνορα του Αννίνου σώματα στρατού αποτελούμενα από πολλά τάγματα πεζικού και άλλων ειδικών στρατιωτικών ομάδων. Η συγκέντρωση όλων των τμημάτων που προορίζονταν για την είσοδο και την κατάληψη της Άρτας, ολοκληρώθηκε στις 18 Ιουνίου με την άφιξη ενός ακόμα τάγματος πεζικού του 2^{ου}. Εκτός αυτών των στρατευμάτων, κατά τις ημέρες εκείνες, έφτασε στη θέση Άννινος και σημαντική δύναμη χωροφυλακής, πεζής και έφιππης, για την τάξη και την ασφάλεια της υπό κατάληψη περιοχής.⁸ Επιπλέον με διάταγμα το οποίο δημοσιεύθηκε στις αρχές Ιουνίου διοριζόταν αρχηγός της κατάληψης των νέων χωρών ο στρατηγός Σκαρλάτος Σούτσος, ο οποίος με το επιτελείο του έφθασε στον Άννινο στις 15 Ιουνίου. Παράλληλα στην Κωνσταντινούπολη σχηματίστηκε επιτροπή των Μεγάλων Δυνάμεων και αποφασίστηκε να συγκεντρωθούν τα μέλη της στην Κέρκυρα και ακολούθως να περάσουν στην υπό παραχώρηση περιοχή. Της Επιτροπής προϊστάταν ο Άγγλος στρατηγός Χάμλεϋ.

Πράγματι η επιτροπή αυτή, αφού έφτασε στην Κέρκυρα με το πλοίο «ΙΡΙΣ» της Ελληνικής ακτοπλοΐας, αναχώρησε για τη Σαλαώρα, όπου δια μέσου του Ακτίου έφθασε το πρωί της 18^{ης} Ιουνίου.⁹ Στη Σαλαώρα κλήθηκε από τον Χάμλεϋ να παρευρεθεί και ο αρχηγός της Ελληνικής Επιτροπής, στρατηγός Σαπουντζάκης. Από εκεί η Επιτροπή αναχώρησε για την Άρτα στις 20 Ιουνίου, αφού πρώτα χωρίστηκε σε δύο τμήματα, από τα οποία το ένα θα ήταν υπεύθυνο για την οριοθέτηση και το άλλο για την επίβλεψη της παράδοσης της Άρτας. Το ίδιο βράδυ έφθασαν και οι απεσταλμένοι του Σουλτάνου, Τούρκοι αξιωματούχοι, Δερβίς πασάς και Χιδαγέτ πασάς, οι οποίοι την επόμενη συναντήθηκαν με την ευρωπαϊκή επιτροπή και καθόρισαν σύμφωνα με τις οδηγίες που είχαν τις συνοριακές λεπτομέρειες και τον τρόπο παράδοσης της πόλης.

Έτσι στις 22 Ιουνίου ήταν όλα έτοιμα για την κατάληψη. Στις 23 Ιουνίου η Διεθνής Επιτροπή δέχθηκε την επίσκεψη του στρατηγού Σκαρλάτου Σούτσου και

⁷ Δ. Καρατζένης, «Η εκατονταετηρίς της Άρτας», τ χ 9, σ. 27

⁸ Κων. Τσιλιγιάννης, *Τουρκοκρατούμενη Άρτα και ο κλήρος*, Άρτα 1992, σ. 87

⁹ Γρ. Νάκος, *Η ιστορία της Άρτας*, Άρτα 1964, σ. 23

καθορίστηκε το επίσημο πρόγραμμα της εισόδου του Ελληνικού Στρατού στην Άρτα και ο τρόπος υποχώρησης των τελευταίων Τουρκικών τμημάτων.

Κατά το πρόγραμμα ο Ελληνικός στρατός θα εισέρχονταν στην πόλη στις 24 Ιουνίου και ώρα 4:30 μ.μ. αφού προηγουμένως τμήματα αυτού προηγηθούν και καταλάβουν από τις 2:30 μεσημβρινής τη θέση Αλώνια κοντά στο Πέτα και τον Ιερό Ναό Αγίας Φανερωμένης.

Όμως στις 23 Ιουνίου θα είχαν πραγματοποιηθεί:

α) αποχώρηση από την πόλη της Άρτας μεγάλων τμημάτων του τουρκικού στρατού,

β) σύμπτυξη και αποχώρηση στις 5 το απόγευμα των τουρκικών φρουρών Δημαριού και Άνω Πέτρας

γ) και τα δύο αυτά χωριά θα τα καταλάβει το Ελληνικό 2^ο τάγμα πεζικού υπό του ταγματάρχη Νικ. Τσιρούλη

Επίσης το πρόγραμμα προέβλεπε ότι στις 24 Ιουνίου και ώρα 4:30 πρωινή θα αναχωρούσε από την πόλη της Άρτας ο υπόλοιπος Τουρκικός στρατός και στις 11:30 π.μ. έπρεπε να έχει περάσει τη γέφυρα. Στην πόλη θα παρέμενε μόνο μια διλοχία αποτελούμενη από 400 άνδρες. Η διλοχία αυτή θα αναχωρούσε από την Άρτα περίπου το μεσημέρι, όταν θα πλησίαζε να εισέρθει ο Ελληνικός στρατός.¹⁰

Την 3^η πρωινή ώρα στις 24 Ιουνίου 1881, από Άννινο μέχρι το Μενίδι και τον Αράπη, όπου στάθμευε το πυροβολικό και το ιππικό, άρχισαν να παιανίζουν οι μουσικές των διαφόρων μονάδων το εθνικό εγερτήριο οπότε ολόκληρο το στράτευμα ήταν πανέτοιμο να προχωρήσει για την κατάληψη της Άρτας ενώ ο Στρατηγός Σκαρλάτος Σούτσος έστειλε στην Αθήνα το εξής τηλεγράφημα:

«Αννίνου 24^η Ιουνίου, ώρα 6 π.μ. Βασιλέα, Πρωθυπουργόν, Αθήναι

Ταύτη τη στιγμή μεσονύκτιον έλαβον εντολήν Επιτροπής, ότι σήμερον πρωϊαν άρχεται κατάληψις μεθοριακών σταθμών και πόλεως Άρτης λήγουσα τις 3:30 μ.μ.».

Στις 1:30 μεσημβρινή ο Τουρκικός στρατός εγκατέλειψε την πόλη της Άρτας στην οποία είχε παραμείνει μόνο για την παράδοσή της ο Καϊμακάρης της Άρτας, λίγοι ζαπτιέδες και ο Μόττε σαρίφης Πρέβεζας.

Την ίδια ώρα η πόλη είχε ερημωθεί γιατί όλοι οι κάτοικοι ανεξαρτήτως ηλικίας και φύλου είχαν πάει να προϋπαντήσουν τον Ελληνικό στρατό που θα

¹⁰ Γ.Α.Κ.

έμπαινε απελευθερωτής στην πόλη.¹¹ Μαζί τους συμπορεύονταν ο στρατηγός Σαπουντζάκης και οι Ευρωπαίοι της Διεθνούς Επιτροπής.

Ο κύριος όμως όγκος του πλήθους με επικεφαλής τον Μητροπολίτη Άρτας, Σεραφείμ Ξενόπουλο, και τον δήμαρχο της πόλης Αντωνόπουλο είχαν συγκεντρωθεί στον ναό Αγίων Θεοδώρων στην είσοδο της πόλης.

Στις 2:30 μεσημβρινή κατέφθασε στην είσοδο της πόλης και μπήκε σ' αυτή τμήμα στρατού με τον αξιωματικό Κωτάκη. Έπρεπε να παραλάβει το φρούριο, τους στρατώνες και τα άλλα δημόσια κτίρια.

Το ρολόι της πόλης κτύπησε 4:30 μ.μ. όταν το 4^ο τάγμα πεζικού, με συνοδεία την μουσική του Μέγγελ, συναντήθηκε με τον Αρτινό λαό. Ακολούθησε το 7^ο τάγμα πεζικού, το 22^ο, το 11^ο καθώς και το 2^ο τάγμα μηχανικού, το 2^ο ορεινού πυροβολικού και στη συνέχεια όλες οι άλλες δυνάμεις, που αφού διέσχισαν όλη την κεντρική αγορά της Άρτας, κατευθύνθηκαν προς την πλατεία που ήταν μπροστά από το Κάστρο, όπου και εστάθμευσαν.¹²

Η απελευθέρωση της Άρτας ήταν πλέον γεγονός. Αμέσως ξεφύτρωσαν χιλιάδες Ελληνικές σημαίες. Κάθε σπίτι και σημαία. Η Ελληνική σημαία υψώθηκε στο Κάστρο της Άρτας. Τη χαρά των κατοίκων όμως για την εθνική τους απελευθέρωση σκίαζαν:

α) Η διατήρηση της Τουρκικής κυριαρχίας στον κάμπο της Άρτας

β) Η διατήρηση των τσιφλικιών κατά τη συμφωνία στην περιοχή που απελευθερώθηκε.

¹¹ Σ. Ξενόπουλος, *ό. π.*, παρ. Κ.Α.

¹² Γ.Α.Κ. Αννίνου 24 Ιουνίου 1881 ώρα 11 μμ Υπουργείο Στρατιωτικών, Εξωτερικών, Αθήνα. «Σήμερα την 24^{ην} ώρα 4:30 μ.μ. ο στρατός εισήλθεν εις την πόλη της Άρτας εν μέσω πάνδημου ενθουσιασμού άνευ διακρίσεως θρησκευματος

Β' Κεφάλαιο

Η δημογραφική εξέλιξη του νομού Άρτας (1881-1991)

Ο Νομός Άρτας ιδρύθηκε το 1881 και είχε ως όριά του τα προ του 1881 Ελληνοοθωμανικά σύνορα, καθώς και την περιοχή που βρισκόταν στην αριστερή ως προς τον ρου του Αράχθου πλευρά, περιοχή η οποία παραχωρήθηκε στην Ελληνική επικράτεια με την συνθήκη της Κωνσταντινούπολης (24 Μαΐου 1881). Μετά την προσάρτηση της Άρτα στο Ελληνικό κράτος και με ειδικό νόμο του 1883, ο νομός διαιρέθηκε σε δύο περιοχές: την επαρχία Άρτας με πρωτεύουσα την Άρτα και την επαρχία Τζουμέρκων με πρωτεύουσα τα Άγναντα. Αργότερα με νέο νόμο του 1885 η επαρχία διαιρέθηκε σε οκτώ Δήμους.¹³

1. Τον Δήμο Άρτας, με έδρα την Άρτα.
2. Τον Δήμο Πέτα με έδρα το ομώνυμο χωριό.
3. Τον Δήμο Ηρακλείας με έδρα αρχικά τον συνοικισμό Σκουληκαριά και αργότερα τον συνοικισμό του Βελεντζικού, Καλεντίνη.
4. Τον Δήμο Τετραφυλίας με έδρα αρχικά την κοινότητα των Πηγών (Βρεστενίτσα) και αργότερα την κοινότητα της Μεγαλόχαρης.
5. Τον Δήμο Θεοδωρίας με έδρα τον συνοικισμό Βουργαρέλι.
6. Τον Δήμο Αγνάντων με έδρα το ομώνυμο χωριό.
7. Τον Δήμο Πραμάντων με έδρα την κοινότητα Πραμάντων.
8. Τον Δήμο Καλαρρυτών με έδρα τον συνοικισμό Καλαρρυτές.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1881 ο πληθυσμός της πόλης της Άρτας περιοριζόταν στους 4.990 κατοίκους. Μέχρι το 1907 παρατηρείται πληθυσμιακή αύξηση κατά 4.097 κατοίκους, δηλαδή κατά 45,1%. Η αυξητική πορεία του πληθυσμού μέχρι το 1907 παρουσιάζεται αντίστοιχα και στους Δήμους του νομού. Δηλαδή:

1. Ο πληθυσμός του Πέτα αυξήθηκε κατά 1.523 κατοίκους και ποσοστό 35.9%.
2. Ο πληθυσμός του Δήμου Τετραφυλίας κατά 1.515 κατοίκους, δηλαδή αύξηση κατά 35,1%.
3. Ο πληθυσμός του Δήμου Ηρακλείας παρουσίασε αύξηση κατά 1.293 κατοίκους, ποσοστό 32%.

¹³ Ν. Παπακώστας, *Ηπειρωτικά*, Αθήνα 1967, τ. 1, σ. 178

4. Ο πληθυσμός του Δήμου Θεοδωρίας σημείωσε αύξηση κατά 2.794 κατοίκους και ποσοστό 36,27%.

5. Ο πληθυσμός του Δήμου Αγνάντων αυξήθηκε κατά 453 κατοίκους, και ποσοστό 7,9%.

Οι Δήμοι που μειώθηκε ο πληθυσμός κατά την περίοδο 1881 – 1907 είναι ο Δήμος Πραμάντων (μείωση κατά 238 κατοίκους, ήτοι ποσοστό 5%) και ο Δήμος Καλαρρυτιών που παρουσίασε μείωση κατά 603 κατοίκους, ή ποσοστό 32,8%.

Δηλαδή ο συνολικός πληθυσμός του νομού Άρτας από το 1881 έως το 1907 αυξήθηκε κατά 27,5%. Ποσοστό αρκετά υψηλό αν σκεφτούμε ότι το μεγαλύτερο μέρος του νομού ήταν ορεινό και ότι στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο ο νομός στερούνταν το πιο παραγωγικό τμήμα του, που ήταν ο κάμπος.¹⁴

Γύρω στα 1920 ο πληθυσμός του νομού κινείται στα μεγαλύτερα επίπεδα. Σ' αυτό το γεγονός συνετέλεσαν οι νικηφόροι πόλεμοι του 1912-1913. Με την επικράτηση των Ελλήνων, το τμήμα του Αράχθου που αποτελούσε το όριο μεταξύ του Ελληνικού και Οθωμανικού κράτους προσαρτήθηκε οριστικά στο νομό Άρτας. Έτσι η πεδιάδα που βρίσκονταν στην δεξιά πλευρά ως προς τον ρου του ποταμού Αράχθου αποτέλεσε τμήμα του νομού.

Μετά τις νέες αυτές διοικητικές αλλαγές στα όρια του νομού κατά την απογραφή του 1920 περιλαμβάνονται επίσης οι συνοικισμοί:¹⁵

1. Αγία Παρασκευή	2. Ψαθοτόπι	3. Ανέζα
4. Βίγλα	5. Βλαχέρνα	6. Γαβριά
7. Ψαθάδες	8. Γραμμενίτσα	9. Γρίμποβο
10. Αγ. Σπυρίδων	11. Καλαμιά	12. Αμμότοπος
13. Κιρκιζάτες	14. Κολομόδια	15. Κεραμάτες
16. Ανθότοπος	17. Κωστακιόι	18. Μαρατίου
19. Απόμερο	20. Κορφοβούνι	21. Νεοχώρι
22. Μύτικας	23. Παντάνασσα	24. Ελεούσα
25. Παχυκάλαμος	26. Δίστρατο	27. Πλησιοί
28. Ράχη	29. Ρόκα	30. Στρογγυλή
31. Καμπής	32. Καλόβατος	33. Χαλκιάδες
34. Ακροποταμιά		

¹⁴ Μ. Χουλιαράκης, *Εξελιζεις του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών της Ελλάδας*, Αθήνα 1988, σ. 54

¹⁵ Σ. Φίλος (1992/1994), «Οι Δήμοι του νομού Άρτας (1882-1913)», στο: *Σκουφάς*, τ. 9, σ. 383-384

Τη στιγμή της προσάρτησης των συνοικισμών αυτών στο νομό, διαπιστώνεται πληθυσμιακή αύξηση κατά 10.944 κατοίκους.

Με την γεωγραφική/ διοικητική επέκταση του νομού εκδόθηκε νόμος «περί συστάσεως Δήμων και κοινοτήτων (του 1913), ο οποίος αντικατέστησε τον παλαιότερο (του 1835) «περί συστάσεως Δήμων». Η νέα αυτή ρύθμιση διαίρεσε τον νομό όχι μόνο σε Δήμους, αλλά και σε κοινότητες.¹⁶

Η απογραφή του 1940 πιθανόν να μην ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα αφού έγινε σε τραγική για την χώρα περίοδο (Ελληνο-ιταλικός πόλεμος, διπλή κατοχή, Εμφύλιος).

Τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου του 1940, ερμηνεύουν λίγο-πολύ και τα πληθυσμιακά δεδομένα του 1950, όπου παρατηρούνται πληθυσμιακές ανακατατάξεις τόσο στις ορεινές, όσο και στις πεδινές περιοχές του νομού. Μετά την κατάκτηση του 1940 από τους Ιταλούς, η οικονομική κατάσταση της χώρας χειροτέρευε. Η γεωργική παραγωγή ήταν μειωμένη εξαιτίας του πολέμου και εκτός αυτών η πείνα, και κατ' επέκταση ο λιμός απλωνόταν απειλητικά, καθιστώντας την επιβίωση αμφίβολη. Οι συνθήκες αυτές εμφανίζονται εντονότερα στις ορεινές περιοχές και σε συνδυασμό με τις ληστρικές επιδρομές που δέχονταν καθημερινά από τους κατακτητές, οι κάτοικοι εξαναγκάζονταν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους. Έτσι, για να εξοικονομήσουν τα απαραίτητα τρόφιμα κατέφυγαν στην πόλη της Άρτας και σε χωριά του κάμπου.¹⁷

Οι εσωτερικές αυτές μετακινήσεις, αποδεικνύονται από την αύξηση του πληθυσμού των πεδινών περιοχών. Συγκεκριμένα: ο πληθυσμός της πόλης αυξήθηκε από 8.407 κατοίκους σε 12.947. Η κοινότητα των Κωστακίων από 736 σε 877. Η κοινότητα του Νεοχωρίου από 1.282 σε 1.526. Η κοινότητα του Πέτα από 2.129 σε 2.501. Η κοινότητα των Χαλκιάδων από 823 σε 1.062. Ας προσθέσουμε ότι τέτοιες αυξητικές τάσεις παρατηρούνται και σε άλλες πεδινές περιοχές του νομού.

Τέλος, θα πρέπει να τονιστεί, ότι ο αριθμός των απογραφόμενων κατοίκων των ορεινών περιοχών έχει σχέση και με την εποχή κατά την οποία γίνεται η απογραφή. Ενώ οι απογραφές μέχρι και το 1940 διεξάγονταν τον Μάιο, από το 1951 και μετά, διενεργήθηκαν το Μάρτιο. Έτσι, η πλειοψηφία των κατοίκων των ορεινών περιοχών που ασχολούνται με την κτηνοτροφία, τον Μάρτιο βρίσκονταν ακόμη στα χειμαδιά και επομένως απουσίαζαν από τις μόνιμες κατοικίες τους. Χαρακτηριστικό είναι το είναι το παράδειγμα της κοινότητας των Θεοδωριάνων, όπου ενώ το 1940 ο

¹⁶ Ν. Παπακόστας, *ό. π.*, σ. 184

¹⁷ Σ. Φίλος, *Άγνωστα Άρτας*, Άρτα 1989, σ. 299

αναφερόμενος πληθυσμός ισούται με 1.476 κατοίκους, το 1951 παρατίθενται μόλις 194 κάτοικοι.

2.1. Η οργάνωση του νομού

Αμέσως μετά την απελευθέρωση της Άρτας η Ελληνική κυβέρνηση άρχισε την οργάνωση του προσαρτημένου διαμερίσματος. Στις 9 Ιουνίου είχε ήδη συσταθεί ο νομός Αθαμανίας με Βασιλικό Διάταγμα (Β.Δ.) που περιλάμβανε 59 χωριά με έδρα την Άρτα και έπειτα επίσης με Β.Δ. την 26^η Ιουνίου διορίστηκε επίτροπος του βασιλιά ο Επαμεινώνδας Λουριώτης (καταγόμενος από την Άρτα), ο οποίος ανέλαβε την διοίκηση του νομού. Γραμματέας αυτού διορίστηκε ο Κωνσταντίνος Παπαγιαννόπουλος και αργότερα ο Ιωάννης Πλέσσας.

Με άλλο διάταγμα την 6^η Ιουλίου:¹⁸

α) Έγινε η αποτίμηση των κυκλοφορούντων στην Άρτα ξένων νομισμάτων με τα της υπόλοιπης Ελλάδος.

β) Συστήθηκε στην Άρτα Δημόσιο Ταμείο Β' τάξεως και τοποθετήθηκε ταμίας ο Ιωάννης Κυριάκος που μετατέθηκε από την Ύδρα.

γ) Απαλλάχθηκαν από κάθε εισαγωγικό δασμό οι εισαγωγές δημητριακών καθώς και νωπών ψαριών, από την πεδιάδα της Άρτας στην πόλη δια της γέφυρας (που ήταν το σύνορο του νομού).

δ) Επανεξετάστηκε ο νόμος περί Δημοσίου Λογιστικού.

ε) Συστήθηκε στην Άρτα Τελωνιακή Αρχή και Υποτελωνείο Γ' τάξεως στην Πλάκα Αγνάντων και τοποθετήθηκε τελωνειακός φύλακας στην Σκούπα (Αμπελοχώρι) και Χριστούς Πραμάντων και έγινε Τελωνιακός Σταθμός στην Κόπρανα.

στ) Συζητήθηκε η απαλλαγή από 1^η Ιανουαρίου 1882 των δασμών στα εισαγόμενα ξύλα και ζώα.

ζ) Επεκτάθηκε ο νόμος περί χαρτοσήμου και γραμματοσήμου.

η) Δημιουργήθηκε Ταχυδρομικό Γραφείο και διορίστηκε ταχυδρομικός επιστάτης ο Σ. Μακρής, υπάλληλος της Κεντρικής Διεύθυνσης.

Ημέρα εφαρμογής, ισχύος και λειτουργίας των πιο πάνω διαταγμάτων ορίστηκε η 17^η Αυγούστου 1881.

¹⁸ Εφημερίς 5/6, 6/6, 7/6, 11/6, 16/6, 21/6, 24/6, 28/6, 26/6, 29/6, 2/7, 3/7, 4/7, 19/7, 29/10, 24/10

Τελώνης στην Άρτα τοποθετήθηκε ο νομομαθής Κριεζής και τελωνειακοί υπάλληλοι οι: Δημ. Ζαφειρόπουλος, τελωνειακός γραμματέας και Γεράσιμος Ρίζος δέκαρχος, για την γρήγορη έναρξη λειτουργίας των τελωνειακών αρχών.¹⁹

Την 7^η Ιουλίου έγινε η τηλεφωνική σύνδεση Άρτας - Μενιδίου και ταυτόχρονα ιδρύθηκε Τηλεγραφείο, στο οποίο τοποθετήθηκε προϊστάμενος ο τηλεγραφετής Α΄ τάξεως Παπαλουκάς. Επιπλέον ξεκίνησε η κατασκευή τηλεγραφικής γραμμής Άρτας - Καλαρρυτών.²⁰

Για να διευκολύνουν τον στρατό οι κάτοικοι της Άρτας και των γύρω χωριών, όλο τον μήνα Ιούλιο, προσφέρουν τους εαυτούς τους και ζώα τους για την κατασκευή της οδού Αννίνου - Άρτας, για την μεταφορά από το λιμάνι στην πόλη εφοδίων του στρατού. Την επίβλεψη κατασκευής αυτού του δρόμου είχε αναλάβει το μηχανικό τμήμα του στρατού. Το οδικό δίκτυο του νομού προς τα χωριά ήταν ανύπαρκτο.

Στις 26 Ιουλίου η κυβέρνηση έστειλε στην Άρτα τον μηχανικό Έσλιν, για την διάνοιξη και κατασκευή δρόμων προς τα χωριά (ουχί αμαξιτών αλλά απλών – όπως γράφει η διαταγή), για να μπορούν οι κάτοικοι να επικοινωνούν με την πρωτεύουσα του νομού με τα ζώα.

Στις αρχές Σεπτεμβρίου στάλθηκε και δεύτερος μηχανικός, ο Πέτρος Σαμπώ, για την επίσπευση των εργασιών. Ο ίδιος ως νομομηχανικός Άρτης ανέλαβε και τη σύνταξη σχεδίου της πόλεως, το οποίο ήταν έτοιμο στις αρχές του 1884 και υποβλήθηκε στο Υπουργείο για έγκριση.²¹

Με διάταγμα της 3^{ης} Ιουλίου διατάχθηκε η απογραφή των κατοίκων του νέου διαμερίσματος της Άρτας, η οποία απέδωσε τα εξής αποτελέσματα:

Πόλη Άρτας:	άνδρες 2.168	}	Σύνολο 4.328
	Γυναίκες 2.160		
Ισραηλίτες	άνδρες 318		
	Γυναίκες 299		
Οθωμανοί	άνδρες 33		
	Γυναίκες 12		
Περιοχή Βρύσεως:	4.508 άνδρες	}	Σύνολο 8.931
	4.423 γυναίκες		

¹⁹ Εφ. *Ημερήσια Νέα* (Αθηνών), 1861

²⁰ Εφ. *Καιροί* (Αθηνών), 617/1881

²¹ Γ. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα χ. χ., σ. 67

Κάτω Ραδοβύζιο:	1.501 άνδρες 1.371 γυναίκες	} Σύνολο 2.872
Άνω Ραδοβύζιο:	1.483 άνδρες 1.330 γυναίκες	
Τζουμέρκα:	8.578 άνδρες 7.981 γυναίκες	} Σύνολο 16.559

Το σύνολο του πληθυσμού ήταν: 31.141 κάτοικοι, ήτοι 16.121 άνδρες και 15.020 γυναίκες (ΦΕΚ 112/27-11-1881)

Με διάταγμα της 11^{ης} Αυγούστου συνεστήθησαν τέσσερα Ειρηνοδικεία: α) Άρτας, β) Βουργαρελίου, γ) Καλαρρυτών με έδρα τα Πράμαντα και δ) Ραδοβυζίου με έδρα το Βελεντζικό (Άνω Καλεντίνη).

Η περιφέρεια των Ειρηνοδικείων καθορίζονταν ως εξής: Ειρηνοδικείου Άρτας Α΄ τάξεως περιελάμβανε τα χωριά Πέτα, Νεοχωράκι, Σελλάδες, Κομπότι, Μεγάρχη, Συκιές, Τσουπί, Λέσμπεη., Γλυκόριζο, Καμπή, Κομμένο.

Ειρηνοδικείο Ραδοβυζίων Β΄ τάξεως με έδρα το Βελεντζικό που περιελάμβανε τα χωριά Βελεντζικό, Δημαριό, Επάνω Πέτα, Λεβίτσικο, Μελάτες, Μαρκινιάδα, Σκουληκαριά, Χώσιανα, Τσερκίστα, Μηλιανά, Καταβόθρα, Βρατσίστα, Σουμερού, Τσεκλίστα, Μπότση, Μεσούντα και Βρετσενίτσα.

Το Ειρηνοδικείο Καλαρρυτών Β΄ τάξεως με έδρα τα Πράμαντα περιελάμβανε τα χωριά: Πράμαντα, Καλαρρύτες, Ματσούκι, Σκλούπο, Μελισουργούς, Άγναντα, Κουσαβίστα, Ραφταναίοι, Σχωρέτσιανα, Κακολίστα, Γρατσίστα, Σερέσι.

Το Ειρηνοδικείο Τζουμέρκων Β΄ τάξεως είχε έδρα το Βουργαρέλι και περιφέρεια τα χωριά: Βουργαρέλι, Λαψίστα, Κάτω Καλεντίνη, Μπούγα, Χώσεψη, Μίγερη., Θεοδώριανα, Ράμια, Λεπιανά, Ρωμανοί, Πιστιανά και Νησίστα.

Η λειτουργία των Ειρηνοδικείων ορίσθηκε για την 16^η Σεπτεμβρίου.

Επίσης ιδρύθηκε το Πρωτοδικείο Άρτας η έναρξη των εργασιών του οποίου ορίσθηκε για την 10^η Σεπτεμβρίου επίσης.

Με το ίδιο διάταγμα τοποθετήθηκαν ο δικαστής Ναούμ ως πρόεδρος, οι πρωτοδίκες Π. Νιδέρ και Κοκκώνης, εισαγγελέας ο Ιωάννης Σπανίδης και γραμματέας ο Π. Καραβελόπουλος.

Στο τέλος Αυγούστου 1881 ιδρύθηκε το Γυμνάσιο τεσσάρων τάξεων και τοποθετήθηκαν ως διευθυντής ο Σπυρίδων Καλέλλης, ο τελειόφοιτος της Φιλολογίας

Παπαγιανόπουλος, μαθηματικών ο Σαραντόπουλος και Γαλλικής γλώσσας ο Γ. Καπελούζος.

Αρχές Σεπτεμβρίου ιδρύεται το τριτάξιο Σχολαρχείο, σχολείο μεταξύ του τετραταξίου δημοτικού σχολείου και του τετραταξίου γυμνασίου. Σχολάρχης αυτού τοποθετήθηκε ο Ιωάννης Ράμμος. Ταυτόχρονα με τα παραπάνω ιδρύθηκε το Δημοτικό Σχολείο και διορίσθηκε ο πρώτος δημόσιος δημοδιδάσκαλος, ο παλιός και ικανός, Αντώνιος Βλάσσης.

Με Βασιλικό Διάταγμα την 31^η Αυγούστου 1881 επεκτάθηκαν και στην Άρτα οι νόμοι που διέπουν τα Γυμνάσια Σχολαρχεία, τα Ελληνικά και Δημοτικά Σχολεία, καθώς και τα εις την εκτέλεση αυτών διατάγματα τα οποία θα ίσχυαν τρεις ημέρες μετά την δημοσίευσή τους στην έδρα του νομού.

Τον Σεπτέμβριο δημιουργήθηκε ένα ακόμη Αρχηγείο Στρατού. Από τα τρία, λοιπόν, το δεύτερο είχε έδρα την Άρτα. Στην δικαιοδοσία του παρέμειναν το 4^ο τάγμα της πόλης, το 22^ο του Πέτα, το 2^ο Ευζώνων των Σχωρετσιάνων, το 7^ο Ευζώνων των Πραμάντων και το 1^ο τάγμα πυροβολικού.

Με Βασιλικό Διάταγμα της 10^{ης} Σεπτεμβρίου συνεστήθη Υγειονομική Επιτροπή αποτελούμενη από τους: Δ. Ζωγράφο ως πρόεδρο, τον ιατρό Π. Διαμαντόπουλο και τον υπίατρο Δημ. Βάλλα ως μέλη. Ιδρύθηκαν επτά θεραπευτήρια: στην Σκουληκαριά, Μπότση (Μεγαλόχαρη), Βρεστενίτσα (Πηγές), Βελεντζικό, Σχωρέτσιανα (Καταρράκτης), Κρουνέρι και Πράμαντα.

Στη συνέχεια με Βασιλικό Διάταγμα ιδρύθηκε στην Άρτα Υγειονομείο Γ' τάξεως, Υγειονομικός Σταθμός στην Κόπραινα και από ένα φυλάκιο στην Πλάκα και στη Σκούπα.

Με Β.Δ. την 12^η Σεπτεμβρίου ιδρύθηκε η Οικονομική Εφορία της Άρτας.

Επίσης την 12^η Σεπτεμβρίου ιδρύθηκε Δασαρχείο και με το ίδιο διάταγμα επεκτάθηκαν οι νόμοι περί Δασών.

Αρχές Οκτωβρίου άρχισε η διάνοιξη και κατασκευή της αμαξιτής οδού Άρτας - Κόπραινας υπό την επίβλεψη των μηχανικών Έσλιν και Σαμπώ και η οποία τελείωσε και παραδόθηκε για χρήση στο τέλος του ίδιου μήνα.

Με Β.Δ. την 28^η Οκτωβρίου (ΦΕΚ-96) επεκτάθηκε και για την Άρτα ο νόμος περί εκλογής βουλευτών με το ίδιο σύστημα πλειοψηφικού με σφαιρίδιο, για τις επόμενες εκλογές (28-10-1881 ΦΕΚ 96)).

Με Β.Δ. τον ίδιο μήνα ιδρύθηκε Στρατιωτική Μουσική της Φρουράς και με διάταγμα του Νοεμβρίου ιδρύεται υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας.²²

Από τον Αύγουστο άρχισε μια συστηματική καταδίωξη από το στρατό των ληστοσυμμοριτών και έτσι καθαρίστηκαν οι περιοχές Τζουμέρκων και Ραδοβυζίων.

Λόγω των μεγάλων επιδημιών και ασθενειών τα λίγα κτίρια που υπήρχαν χρησιμοποιήθηκαν σαν νοσοκομεία. Τότε ο Ιωάννης Καραπάνος (μεγαλοτσιφλικάς) παραχώρησε το σπίτι του στην συνοικία Αγίας Θεοδώρας για να λειτουργήσει ως σχολείο (πράξη για την οποία τον ευχαρίστησαν δημοσίως τα μέλη της Σχολικής Εφορείας).

Στις 22 Οκτωβρίου το ταχυδρομικό γραφείο της Άρτας προάγεται σε υποδιεύθυνση Α΄ τάξεως.

Με Β.Δ. της 3^{ης} Νοεμβρίου προκηρύχθηκαν βουλευτικές εκλογές για τις 20 Δεκεμβρίου, ενώ από τις 3 Οκτωβρίου είχε ξεκινήσει η σύνταξη εκλογικών καταλόγων.

Το διαμέρισμα της Άρτας διαιρέθηκε σε δύο εκλογικές περιφέρειες: α) της Άρτας με τις περιοχές Βρύσεως, Κάτω Ραδοβυζίων, Άνω Ραδοβυζίων και β) των Τζουμέρκων. Κάθε Περιφέρεια εξέλεγε δύο βουλευτές.

Υποψήφιοι των πρώτων εκλογών μετά την απελευθέρωση ήταν ο Κωνσταντίνος Καραπάνος και ο Ιωάννης Αντωνόπουλος (με δικό τους κόμμα), ο Γεώργιος Παχύς του Τρικουπικού και για την Περιφέρεια Τζουμέρκων ο Κωνσταντίνος Κοττίκας, δάσκαλος από τους Ραφταναίους, ο λοχαγός του τάγματος Ευζώνων Κίσσαβος και ο καταγόμενος από την Άρτα καθηγητής Θεολογίας, Νικ. Αμβράζης.

Βουλευτές εξελέγησαν ο Κωνσταντίνος Καραπάνος, ο Γεώργιος Παχύς, ο Κωνσταντίνος Κοττίκας και ο Νικ. Αμβράζης.

Με Β.Δ. της 25^{ης} Νοεμβρίου 1881 ιδρύθηκε Ειδικό Συμβολαιογραφείο στην Περιφέρεια του Ειρηνοδικείου Άρτας και συμβολαιογράφος διορίστηκε ο Κων. Βάλλας (που είχε πτυχίο συμβολαιογράφου).

Με άλλο διάταγμα της ίδιας μέρας (25 Νοεμβρίου) ιδρύθηκαν ταχυδρομικά γραφεία στην Πράμαντα, Καλαρρύτες, Βουργαρέλι και Βελεντζικό.

Διορίστηκε επίσης με διάταγμα στην Άρτα και ένας δημόσιος εισπράκτορας.

²²Εφ. Ημερήσια Νέα (Αθηνών) 2/6, 7/6, 9/6, 14/6, 15/6, 16/6, 1;8/6, 20/6, 21/6, 23/6, 24/6, 25/6, 26/6, 20/8, 2/9, 15/9, 20/9 1881

Στις 21 Μαρτίου 1882 με Β.Δ. ιδρύθηκε η Νομαρχία Άρτας Β΄ τάξεως και τοποθετήθηκε πρώτος νομάρχης ο Τιμολέων Τσαγκουράκης και όταν αυτός μετατέθηκε το 1883 ο Στασινόπουλος.

Με το ίδιο διάταγμα ιδρύθηκε Επαρχείο Τζουμέρκων με έδρα τα Άγναντα. Έπαρχος δε αυτού τοποθετήθηκε ο Δημ. Στανέλος.

Στις 30 Ιανουαρίου 1882 ιδρύθηκε στο Κομπότι Ταχυδρομική Επιστασία Β΄ τάξεως με προσωπικό έναν επιστάτη και στις 2 Δεκεμβρίου 1882 Ταχυδρομικό Γραφείο στα Σχωρέτσιανα (Καταρράκτης) που υπαγόταν στην επιστασία των Αγνάντων.

Κατά τη διάρκεια του 1882 ιδρύθηκαν στον νομό διάφορα σχολεία.

Με διάταγμα της 29^{ης} Σεπτεμβρίου ιδρύθηκε στο Πέτα ένα σχολείο αρρένων και ένα θηλέων, στην Βρεστενίστα ένα αρρένων, στο Βελεντζικό ένα αρρένων και ένα θηλέων, στο Κομπότι ένα αρρένων και στην πόλη της Άρτας ένα αρρένων και ένα θηλέων.

Στις 30 Σεπτεμβρίου ιδρύθηκαν στην Πράμαντα ένα αρρένων, στους Καλαρρύτες ένα αρρένων και ένα θηλέων, στην Άγναντα ένα αρρένων και ένα θηλέων, στα Σχωρέτσιανα ένα αρρένων, στο Βουργαρέλι ένα αρρένων, στους Μελισσουργούς ένα αρρένων και ένα θηλέων.

Στις 15 Νοεμβρίου ιδρύθηκε ένα σχολείο θηλέων στα Σχωρέτσιανα και ένα θηλέων στο Βουργαρέλι και ένα αρρένων στη Σκουληκαριά.

Στις 24 Νοεμβρίου ένα σχολείο αρρένων στην Κουκολίτσα και στις 12 Φεβρουαρίου 1883 ένα αρρένων στο Νεοχωράκι.

Στη συνέχεια ιδρύθηκαν σχολεία και γραμματοδιδασκαλεία σε όλα τα χωριά του νομού.

Το 1883 ιδρύθηκε στην πόλη καπνεργοστάσιο, η λειτουργία του οποίου ξεκίνησε στις 14 Νοεμβρίου 1883. Διευθυντής αυτού διορίστηκε ο φαρμακοποιός Παντελής Οικονόμου. Τον ίδιο χρόνο με ενέργειες του βουλευτή Κ. Κοττίκα ιδρύθηκε καπνεργοστάσιο και στην Άγναντα το οποίο καταργήθηκε το επόμενο έτος γιατί δεν είχε κανένα έσοδο. Διευθυντής του είχε οριστεί ο Γεώργιος Κοττίκας.

Στις 21 Μαρτίου 1883 δημιουργήθηκε θέση κλητήρος νομομηχανικού στην οποία διορίστηκε ο Γεώργιος Γιάπρος.

Το 1884 ιδρύθηκε αλαταποθήκη στην Κόπρανα, στην οποία διορίστηκε υπάλληλος ο Γεώργιος Μάγγος.

Τον Ιούνιο του 1884 ο Δήμος Άρτας απέκτησε Πυροσβεστική Αντλία, την οποία είχε παραγγείλει στη Γερμανία. Τον ίδιο μήνα εγκαταστάθηκε στην πόλη η μαία Αναστασία Θ. Μπαγιάκα, η οποία σπούδασε μαία με δωρεά του κ. Καραπάνου.

2.2. Οι εφημερίδες της Άρτας

Δεν πέρασαν παρά μονάχα δύο μήνες από την απελευθέρωση της Άρτας (24 Ιουνίου 1881) κι έκανε την εμφάνισή της η πρώτη Αρτινή εφημερίδα, με τον τίτλο «ΑΡΤΑ», ακριβώς στις 5 Σεπτεμβρίου 1881. Συντάκτης της και υπεύθυνος κάποιος Ιάκωβος Κάος.

Ποιός ήταν ο Ιάκωβος Κάος; Μάλλον δεν ήταν Αρτινός, γιατί δεν περιλαμβάνεται το όνομά του στον κατάλογο των Αρτινών που ορκίστηκαν ως Έλληνες πολίτες μετά την απελευθέρωση, ούτε κανένας άλλος με το ίδιο επώνυμο βρίσκεται στους καταλόγους. Το πιο πιθανό είναι να τον έφερε στην Άρτα ο Κωνστ. Καραπάνος απ' τα νησιά, για να εκδώσει φιλοκαραπανική εφημερίδα.

Τότε ο Καραπάνος είχε τσιφλίκι του ολόκληρη την αγροτική περιοχή της Άρτας, μέχρι τα τελευταία χωριά των Τζουμέρκων. Αντιμετώπιζε όμως, αμέσως μετά την απελευθέρωση, μαχητική αγροτική εξέγερση (Γλυκόριζο, Βουργαρέλι, Κομπότι, Πέτα), που ήταν η πρώτη αγροτική εξέγερση στο νεοελληνικό κράτος.

Πανίσχυρος οικονομικός παράγοντας ο Καραπάνος, οργάνωσε την άμυνά του, με δικηγόρο τον Δημ. Μίλωνα, διευθυντή του πολιτικού του γραφείου τον Ευαγ. Χέλμη και εκδότη εφημερίδας τον Ιακ. Κάο.

Η εφημερίδα εκδόθηκε στις 5 Σεπτεμβρίου 1881 και έβγαλε συνολικά 78 φύλλα. Η κυκλοφορία της ήταν αξιόλογη γιατί το ποσοστό των εντελώς αγράμματων στην Άρτα ήταν ελάχιστο. «Αξίζει να σημειωθεί ότι από τον κατάλογο των ορκισθέντων αρρένων Αρτινών ενηλίκων που έγινε στις 16/8/1881, ελάχιστοι ήταν εντελώς αγράμματοι». (Περιοδικό «ΣΚΟΥΦΑΣ», 2.27, 8, σελ. 162).

Άγνωστο για ποιο λόγο, ίσως κάποια διαφωνία του Κάου με τον Καραπάνο, η έκδοση της «Άρτας» σταμάτησε στις 14-5-1883. Δεν άργησε όμως ο Κάος να εκδώσει άλλη εφημερίδα, όμοια με την προηγούμενη στην εμφάνιση και την φιλοκαραπανική πολιτική, που τυπωνόταν στο ίδιο τυπογραφείο (τυπογραφείο ΑΜΒΡΑΚΙΑ), αλλά με τον τίτλο «ΑΡΑΧΘΟΣ».

Το πρώτο φύλλο του «ΑΡΑΧΘΟΥ» ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ στις 30 Ιουλίου 1883.

Από τον «Αραχθο» σώζονται 31 φύλλα. Μάλιστα στο 27^ο φύλλο το όνομα του Κάου εξαφανίζεται από την εφημερίδα, χωρίς στη θέση του να εμφανιστεί άλλο.

Οι εφημερίδες «ΑΡΤΑ» και «ΑΡΑΧΘΟΣ» με τα δημοσιεύματά τους μας πληροφορούν ότι από τα πρώτα χρόνια της απελευθέρωσης ξεκίνησαν στην πόλη μας πολλές πολιτιστικές δραστηριότητες.

Από τις εφημερίδες πληροφορούμαστε την ίδρυση χοροδιδασκαλείου στην Άρτα για την εκμάθηση ευρωπαϊκών χορών.

«Συνεστήθη ενταύθα από τον Ν. Κοντομίχαλον, Κερκυραϊόν, μετελθόντα επιτυχώς του χοροδιδάσκαλου, νέον χοροδιδασκαλείον εν ω δίδονται μαθήματα χορού καθ' ορισμένας ώρας...» (Εφημ. «ΑΡΤΑ», 1-11-1881, αρ. φυλ. 8).

Επίσης με τον τίτλο «Αραχθος» εμφανίστηκε το 1927 άλλη εφημερίδα με διευθυντή τον Γεώργιο Στύπα.

«ΑΡΤΑ» και «ΑΡΑΧΘΟΣ» λοιπόν ήταν οι δύο πρώτες Αρτινές εφημερίδες. Την ύλη τους συνήθως αποτελούσαν ένα κύριο άρθρο, ειδήσεις απ' την υπόλοιπη, την τουρκοκρατούμενη Ήπειρο και διάφορα συμβάντα στην Άρτα (αφίξεις, αναχωρήσεις, διορισμοί, μεταθέσεις, τραυματισμοί, λαθρεμπόρια, ληστείες κ.λ.π.).

Αξίζει να σημειώσουμε πως στο 2^ο φύλλο της «Άρτας» αναγράφονται τα αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού, που έγινε αμέσως μετά την απελευθέρωση.

Είχαν ως εξής:

Πόλη Άρτας	κάτοικοι 4.969
Τμήμα Βρύσεως	κάτοικοι 3.714
Τμήμα Α. Ραδοβυζίου	κάτοικοι 2.823
Τμήμα Κ. Ραδοβυζίου	κάτοικοι 2.872
Τμήμα Τζουμέρκας	κάτοικοι 16.446
Σύνολο	κάτοικοι 30.824

Βέβαια στον πληθυσμό αυτό δεν περιλαμβάνονται οι κάτοικοι του Κάμπου και του Ξηροβουνίου δηλαδή του δυτικά του Αράχθου τμήματος του σημερινού νομού της Άρτας, γιατί το τμήμα αυτό έμεινε μέχρι το 1912 στην Τουρκία.

(Δημοσιεύτηκε στον ΕΡΙΒΩΛΟ Άρτας, φ. 2, σ. 5)

Το 1908 κυκλοφόρησε το «Φως της Ηπείρου», το 1923 η «Ηπειρωτική Ηχώ», το 1925 η «Βορειοδυτική», το 1928 ο «Αραχθος» και το ίδιος έτος η «Αναγέννησις», το «Ηπειρωτικόν Βήμα» και το «Φως της Άρτης». Το 1929 ο «Ηπειρωτικός

Ταχυδρόμος» και το 1931 ο «Ελεύθερος Λόγος». Επίσης το 1924 κυκλοφόρησε από τον ομώνυμο Σύλλογο το περιοδικό «Αναγέννησις», δεκαπενθήμερο οκτασέλιδο με περιεχόμενο προσκοπικό, αθλητικό και φιλολογικό.

2.3. Σύλλογοι – Αδελφότητες – Σωματεία

Το παλαιότερο Ηπειρωτικό Σωματείο ιδρύθηκε στην Άρτα το 1896 από τους: Κ. Ξανθόπουλο, Ευάγγελο Γαρουφαλιά και άλλους με το όνομα «Σκουφάς». Η ίδρυση του Συλλόγου ήταν ιδιαίτερα σημαντική. Μεριμνησε για την στέγαση και συντήρηση γυμναστηρίου, βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου, για τη στέγαση σχολείου μουσικής και για την οργάνωση ορχήστρας.

Δύο χρόνια μετά την ίδρυση του Μουσικοφιλογολογικού Συλλόγου «Σκουφάς» ιδρύθηκε η Φιλαρμονική «Σκουφάς».

Στην Άρτα ιδρύθηκαν επίσης ο Δραματικός και Φιλανθρωπικός Όμιλος (1903), ο Ηπειρομακεδονικός Πατριωτικός Σύλλογος (1906), ο Ερασιτεχνικός Σύλλογος (1911), «Οι Φίλοι του Κρυστάλλη» (1926), Ο «Μικρός Όμιλος» (1927) και ο Σύλλογος για τη συγγραφή της ιστορίας της Άρτας (1939).

Γ' Κεφάλαιο

Το αγροτικό ζήτημα στην Άρτα (1882)

Τα γνωστά αιματηρά γεγονότα του Θεσσαλικού Κιλελέρ (1910) μελετήθηκαν και εξιστορήθηκαν αρκετά από τους Έλληνες ιστορικούς. Τα γεγονότα όμως της Άρτας, που προηγήθηκαν τριάντα χρόνια, δεν αξιολογήθηκαν και δεν ιστορήθηκαν όπως και όσο έπρεπε από τους μελετητές της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Κι όμως το Αρτινό αγροτικό ξεσκήωμα αποτελεί το πρώτο βήμα του όλου ελληνικού αγροτικού κινήματος, την πρώτη σοβαρή σύγκρουση τσιφλικάδων και κολλήγων. Στο Κιλελέρ βέβαια υπήρξαν νεκροί. Στην Άρτα όχι. Αλλά η βαρύτητα ενός ιστορικού γεγονότος, δεν εξαρτάται μόνο από το πόσο αίμα χύνεται.²³

Οι αγρότες της Άρτας υπήρξαν οι πρόδρομοι του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα. Πρώτοι αυτοί ξεσηκώθηκαν, αν και μόλις λίγοι μήνες είχαν περάσει από το διώξιμο των Τούρκων. Και είναι πρώτοι, γιατί οι Κυκλαδίτες αγρότες που προηγήθηκαν, δεν είχαν στόχο τους την απελευθέρωσή τους από τους τσιφλικάδες, αλλά την αντιμετώπιση των τοκογλόφων που έφτιαχναν ψεύτικα ομόλογα.

Από τα χρόνια του Αλή Πασά οι Αρτινοί αγρότες αντέδρασαν στην αφαίρεση της γης τους. Ο Γεροστάθης κι άλλοι ιδιοκτήτες, σκοτώθηκαν από τον Αλή, γιατί αρνήθηκαν να του πουλήσουν τα χωριά τους.

Αργότερα, στα 1873, άρχισε η κίνηση κατά του μεγαλοτσιφλικά Κ. Καραπάνου που αρχικά ήταν επιστάτης του Μουσταφά Πασά, νοικιαστή του «ίμορου» από το τουρκικό κράτος.²⁴

Ο Κ. Καραπάνος, που συμμετείχε και στο Συνέδριο του Βερολίνου, γεννήθηκε στην Άρτα το 1840 από ευκατάστατους γονείς. Σπούδασε νομικά στην Αθήνα και στο Παρίσι και αργότερα μεταβαίνει στην Κωνσταντινούπολη για να ασκήσει εκεί για κάμποσο χρονικό διάστημα το επάγγελμα του δικηγόρου. Σε ηλικία 27 ετών παντρεύεται την κόρη του πλούσιου τραπεζίτη Χρηστάκη Ζωγράφου και γίνεται κι αυτός τραπεζίτης.

Με τα πολλά χρήματα που διαθέτει μετά το γάμο του και συναναστρεφόμενος την υψηλή κοινωνία εκείνης της εποχής, αγόρασε τα τσιφλίκια

²³ Το αγροτικό ζήτημα στην Άρτα είναι αντιπροσωπευτικό του γενικότερου πνεύματος του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα.

²⁴ Σημειωτέον εδώ πως μόνο η πόλη της Άρτας και 14 χωριά είχαν την ανεξαρτησία τους στις κτηματικές τους καλλιέργειες. Τα υπόλοιπα χωριά ή ολόκληρο το Ραδοβύζι ήταν τσιφλίκια των τούρκων, Μουσταφά Πασά και Αβραάμ Πασά Καρακεχαγιά.

του Μουσταφά Πασά και Αβραάμ Πασά Καρακεχαγιά. Αργότερα, όταν κι ο Νομός Άρτας από το 1881 προσαρτάται στο ελληνικό τότε βασίλειο, μπαίνει στον πολιτικό στίβο κι από το 1881 μέχρι το 1912 εκλέγεται συνεχώς βουλευτής Άρτας. Στο διάστημα αυτό διετέλεσε Υπουργός Δικαιοσύνης, των Ναυτικών, της Δικαιοσύνης, των Οικονομικών και Παιδείας.

Ο Καραπάνος λοιπόν αγόρασε από τους κληρονόμους του Μουσταφά το δικαίωμα να εισπράττει το ίμορο. Αυτός, λοιπόν, αφού πήρε το δικαίωμα αυτό, βοηθούμενος από την τουρκική εξουσία, ζητούσε από τους χωρικούς να αναγνωριστεί σαν τέλειος κύριος των κτημάτων και να πληρώνεται σ' αυτόν το ίμορο σαν χωριστή εισφορά, άσχετη με τον φόρο «μιρί» που καταβάλλονταν στο κράτος. Οι χωρικοί, ιδίως του Πέτα και των χωριών της περιοχής Βρύσεως, αρνήθηκαν. Και τότε βρέθηκαν άντρες, γυναίκες και παιδιά, δεμένοι στα Γιάννινα. Πολλοί που θέλησαν να καταφύγουν στην Ελλάδα, εμποδίστηκαν στα σύνορα και οι Τούρκοι «χλευαζομένους» τους οδήγησαν στις φυλακές.

Μια επιτροπή των χωρικών, μ' επικεφαλής τον Πέτρο Παπαγεωργίου από το Πέτα, έφτασε στην Αθήνα, παρουσιάστηκε στον πρεσβευτή της Τουρκίας Εσαάδ Πασά και στον Γενικό Πρόξενο της Πύλης Μ. Αξελό. Έγιναν και δημοσιεύσεις στις αθηναϊκές εφημερίδες. Στο «Μέλλον» της 21^{ης} Δεκεμβρίου 1873, δημοσιεύτηκε ενδιαφέρουσα επιστολή του Παπαγεωργίου.

«Αξιότιμε κύριε Συντάκτα του «Μέλλοντος», καταχωρήσατε εις το προσεχές φύλλον της εφημερίδος σας εις απάντησιν των υπό τινος εφημερίδος των Ιωαννίνων καταχωρηθέντων τον Νοέμβριον και διαψευδόντων τα εις το υπ' αριθ. 995 φύλλον της εφημερίδος σας δημοσιευθέντα, τα αποτρόπαια κακουργήματα άτινα ο κ. Καραπάνος εις τους δυστυχείς κατοίκους του χωρίου Πέτα, της επαρχίας Άρτης ως αντιδίκους διαπράττει». ²⁵ Αναφέρεται στην επιστολή συνέχεια και διαμαρτύρεται ότι, πρώτον μεν δεν πλήγωσε περίπου 40 άτομα, δεύτερον, ότι οφείλουν οι κάτοικοι, δήθεν, το τρίτον γαιόμορον του Μουσταφά Πασά, τα οποία βεβαιώνω δεν αληθεύουν, επειδή οι Πετανίται ποτέ δεν χρωστούσαν στην περίοδο από το 1847-1869, για αυτό το λόγο μπορώ να φέρω και μάρτυρα τον κ. Ν. Τσελεπή, στον οποίο για τρία χρόνια ο Φεζόμπεης ήταν ενοικιαστής των παραπάνω χωριών, ακόμη αυτόν τον κ. Καραπάνον.

Απορώ πως η συντάκτης της εφημερίδας των Ιωαννίνων τολμά να διαψεύδει και να υπερασπίζεται τον γνωστό σε όλους για τα αποτρόπαια εγκλήματα κ. Γερ.

²⁵ Γ. Παχύς, *Το εν Ηπείρων αγροτικόν ζήτημα*, Αθήνα 1882, σ. 6.

Καραπάνον, ο οποίος σκοπεύει να εξολοθρεύσει ολόκληρο το χωριό. Αφού πρώτα γέμισε τις φυλακές της Άρτας και των Ιωαννίνων, τους μετέφερε δε στις φυλακές της Πρέβεζας για να πεθάνουν από την πείνα σαν ληστές και κακούργοι. Αλλά δυστυχώς δεν έφτασε μέχρι εδώ, προχώρησε στο ακόμη χειρότερο στις 28 Οκτωβρίου. Με διαταγή του στάλθηκε και άλλος Γιούζμπασης με τον Μουλιαζήμη, κ. Παπογιάννη, και 10 στρατιώτες στο χωριό, και αφού για τρεις μέρες έμειναν σε αυτό, έπασαν τέλος τις πόρτες των κατοίκων που βρισκόντουσαν στις φυλακές, αφαίρεσαν τις σοδειές, τις οποίες και έστειλαν στο σπίτι του κ. Καραπάνου».

Οι κάτοικοι των παραπάνω χωριών βλέποντας τις μεγάλες αδικίες προσπάθησαν να φύγουν, αλλά εμποδίστηκαν από στρατιώτες. Εκεί, ο τουρκικός στρατός με επικεφαλής τον Καϊκάμπεη τους οδήγησαν στο στρατόπεδο του Νιζαμιού, όπου προ εκπλήξεως όλων τους περιποιήθηκε, γιατί πραγματικά ήταν ταλαιπωρημένοι από το ταξίδι. Αυτοί είχαν σκοπό να πάνε στον διοικητή των Ιωαννίνων να διαμαρτυρηθούν για όσα από τον κ. Γ. Καραπάνο υπέφεραν».

Το θέμα έμεινε στάσιμο αρκετά χρόνια. Η κίνηση των Αρτινών αγροτών ξανάρχισε, μόλις έγινε γνωστό το περιεχόμενο της σύμβασης της 24^{ης} Μαΐου 1881 με την οποία η Τουρκία παραχωρούσε στην Ελλάδα την Άρτα.

Να τα σχετικά άρθρα: «Άρθρον IV. Το της ιδιοκτησίας δικαίωμα επί των αγροκηπίων, των βοσκών, νομών (κισλάκ), δασών και παντοίων γαιών ή άλλων ακινήτων κατεχομένων υπό ιδιωτών και κοινοτήτων δυνάμει φερμανίων, χοντσετίων, ταπίων και άλλων τίτλων ή και κατά τας διατάξεις του οθωμανικού νόμου, θέλει αναγνωρισθή υπό της ελληνικής κυβερνήσεως. Οι τίτλοι ιδιοκτησιών των λεγομένων βακούφ, άτινα χρησιμεύσουσιν προς συντήρησιν τσαμίων, λυκείων, σχολείων και άλλων ευσεβών ή ευεργετικών ιδρυμάτων, θέλουν επίσης αναγνωρισθή.

Άρθρον V. Η Α.Μ. ο Σουλτάνος θα δύναται να διαθέτη ως και μέχρι τούδε τα αυτοκρατορικά κτήματα των οποίων αι πρόσοδοι εισπράττονται υπέρ της Α.Μ. ή της Αυτοκρατορικής οικογενείας.

Άρθρον VI. Ουδείς δύναται να στερηθή της ιδιοκτησίας ειμή ένεκα δημοσίας ανάγκης. Ουδείς ιδιώτης να εξαναγκασθή να πωλήση τα κτήματά του εις γεωργούς, ουδέ δύναται να επενεχθή τροποποιήσιν εις μεταξύ ιδιοκτητών και καλλιεργητών σχέσεις, ει μη δια γενικού νόμου εφαρμοστέου καθ' όλον το (ελληνικόν) βασίλειον».

Αυτά ακριβώς τα τρία άρθρα στάθηκαν η αφορμή για την εξέγερση των Αρτινών αγροτών. Ο Γ. Παχύς, μάλιστα, που από το 1873 συμπαραστάθηκε στους αγρότες και σχεδίαζε να εκλεγεί βουλευτής στην Άρτα, έστειλε γράμματα στις 20

Ιουνίου 1881 σε πολλούς αγρότες και τους καλούσε να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους.

Οι αγρότες γρήγορα ξέχασαν τους πανηγυρισμούς για την ένωση με την μητέρα Ελλάδα. Η διατήρηση του κοινωνικού και οικονομικού συστήματος της Τουρκοκρατίας, τους οδήγησε στην εξέγερση. Οι κολλήγοι των Τούρκων, δεν ήθελαν να μείνουν κολλήγοι και με τους Έλληνες.

Αυτή είναι η προϊστορία του κινήματος των Αρτινών αγροτών του 1882.

Στις αρχές του 1882 ο Γ. Παχύς κυκλοφόρησε στην Αθήνα ένα βιβλίο του με τίτλο «Το εν Ηπείρω αγροτικό ζήτημα».

Το βιβλίο αυτό περιέχει μια Έκθεση του Παχύ, στην οποία εκτίθεται η ιστορική εξέλιξη της αγροτικής ιδιοκτησίας, από τα χρόνια που ήρθαν οι Τούρκοι, ως τα χρόνια που παρέδωσαν την περιοχή της Άρτας στους Έλληνες. Περιέχει ακόμα μια γνωμοδότηση νομομαθών (των Ν. Σαρίπολου, Κ. Κωνσταντόπουλου, Γ. Μίλησι, Ν. Δαμασκηνού και Ι. Ευταξία) σχετικά με το αγροτικό πρόβλημα στην Ήπειρο.

Κατά τη Γνωμοδότηση αυτή, οι γαίες των χωριών της Άρτας και των Τζουμέρκων, δεν ανήκουν στις νεκρές ή στις δημοσίας χρήσεως ή στις βακουφικές γαίες. Αλλά ανήκουν στις ιδιωτικές της κατηγορίας των φορολογουμένων ή στις δημόσιες γαίες. Και οι μεν οικοδομές, κήποι, αμπέλια, δέντρα, αλώνια, ανήκουν στους χωρικούς, γιατί σύμφωνα με τον οθωμανικό περί γαιών νόμο, το έδαφος ανήκει στον κύριο των δένδρων, οικοδομών κ.λ.π. Μένει λοιπόν το ζήτημα, αν, οι ασκεπείς καλλιεργούμενοι αγροί, οι βοσκές και τα δάση, είναι ιδιόκτητες ή δημόσιες γαίες. Οπωσδήποτε - συνεχίζει η Γνωμοδότηση - το δικαίωμα του κ. Καραπάνου δεν μπορεί να υπερβεί το τεσσαρούφ, δηλαδή την περιορισμένη κάρπωση ασκεπούς δημόσιας γης, γιατί, ναι μεν στους τίτλους του αναφέρεται ότι οι γαίες που του παραχωρήθηκαν ήσαν εμιριέ (δημόσιες), αλλά αυτές για να παραχωρηθούν βάσει του άρθρου 130, πρέπει να μη κατοικούνται και να τις καλλιεργεί ο ίδιος ο ιδιοκτήτης ή με μισθωτούς, αλλιώς, και αν του παραχωρήθηκαν, εκπίπτει του δικαιώματος (άρθρο 68 του οθωμανικού περί γαιών νόμου).

Μετά την ένωση με την Ελλάδα - υποστηρίζει η Γνωμοδότηση - ούτε τεσσαρούφ αναγνωρίζεται υπό της ρωμαϊκής (ελληνικής) νομοθεσίας, ούτε φορολογία, όπως του ίμορου. Η συνθήκη προνόησε για δύο αστικές σχέσεις: Το άρθρο 4 υποχρέωσε την ελληνική κυβέρνηση να αναγνωρίσει το δικαίωμα της ιδιοκτησίας στους αγροκήπους κλπ., που κατέχονται από ιδιώτες και κοινότητες δυνάμεις φερμανίων, χοτσετίων, ταπιών κλπ. Και το άρθρο 6 υποχρέωσε την

ελληνική κυβέρνηση, να μη τροποποιήσει τις σχέσεις ιδιοκτητών και καλλιεργητών, παρά μόνο με γενικό νόμο που θα εφαρμόζεται σ' όλη την Ελλάδα. Και καταλήγει η γνωμοδότηση: «Συνεπώς η συνθήκη δεν εσκόπει να εισαγάγη ξενότροπα δίκαια, απλώς ησφάλισε την ιδιοκτησίαν και μόνον εφόσον νομίμως απεκτήθη».

Ο Κ. Καραπάνος ζήτησε γνωμοδότηση (τον Ιούλιο του 1881) από τους νομικούς Β. Οικονομίδη, Π. Καλλιγά και Ξ. Ψαρά, οι οποίοι τάχθηκαν με τις απόψεις του. Εν συνεχεία, λόγω της αναταραχής που δημιουργήθηκε στις τάξεις των αγροτών και της κυκλοφορίας του βιβλίου του Παχύ, συνέταξε κι αυτός - ο Καραπάνος - μια πολύ ενδιαφέρουσα Έκθεση και την έδωσε στους δικηγόρους Π. Παπαρρηγόπουλο, Ι. Τυπάλδο, Α. Βάλλη, Λ. Χαλκοκονδύλη και Ι. Ευκλείδη, οι οποίοι γνωμοδότησαν ότι το ίμορο δεν είναι φόρος προς το δημόσιο (μερί), αλλά μέρος των καρπών που ο αγρολήπτης καλλιεργητής δίνει στον ιδιοκτήτη αντί μισθώματος, βάσει θεσμού καθιερωμένου απ' τα χρόνια του Βυζαντίου και ότι ο Κ. Καραπάνος είναι ιδιοκτήτης τσιφλικιών και έχει πλήρη και τέλεια ιδιοκτησία και νομή στα κτήματα, γιατί τα κτήματα αυτά που ανήκαν άλλοτε στον Αλή Πασά, δημεύτηκαν από την τουρκική κυβέρνηση και σε συνέχεια μεταβιβάστηκαν σε τρίτους με ταπιά, χοτσέτια κλπ.

Ο Καραπάνος, τόσο την Έκθεσή του, όσο και τις παραπάνω Γνωμοδοτήσεις τις περιέλαβε σ' ένα βιβλίο του, που το κυκλοφόρησε το 1882 με τίτλο «Η δημοκοπία αγωνιζομένη να δημιουργήσει αγροτικόν ζήτημα εν Ηπειρώ και Θεσσαλία».

Και τα δύο βιβλία που αναφέραμε έχουν μεγάλη αξία για την ιστορία της Άρτας, γιατί μας δίνουν πάμπολλα στοιχεία για τη ζωή των αγροτών μας, πριν απ' το 1881. Αναφέρονται τα χωριά με τον αριθμό των κατοίκων τους, των σπιτιών, των ζώων, οι ποσότητες των αγροτικών προϊόντων κλπ. Αναφέρονται ακόμα πολλά ονόματα χωρικών, δημοσιεύονται επιστολές και διάφορα έγγραφα.

Ενώ οι δύο παρατάξεις, απ' τη μια ο Παχύς κι οι αγρότες κι απ' την άλλη ο Καραπάνος, είχαν αρχίσει πόλεμο μεταξύ τους με την έκδοση βιβλίων και γνωμοδοτήσεων νομικών, στη Βουλή άρχισε επίθεση διαφόρων βουλευτών κατά των τσιφλικιάδων και ιδιαίτερα του Καραπάνου. (Πρέπει να σημειώσουμε πως στο τέλος του 81, που έγιναν εκλογές, βγήκαν βουλευτές της Άρτας, τόσο ο Καραπάνος, όσο κι ο Παχύς).

Στην συνεδρίαση της Βουλής της 8^{ης} Μαρτίου 1882, ο βουλευτής Στεφανίδης, αφού θύμισε τους στίχους του Ευριπίδη που υμνεί εκείνους που πέφτουν για την πατρίδα, συνέχισε: «Αλλά ποίαν πατρίδα έχουν οι δυστυχείς Ηπειρώται και

Θεσσαλοί; Τι θα υπερασπίσουν; Τα χωράφια του ενός και του άλλου; Η σύμβασις καθιερού την αιωνίαν δουλείαν εις τους χωρικούς».

Στην συνεδρίαση της Βουλής της 14^{ης} Ιουνίου 1882, αναγγέλλεται ότι ελήφθη τηλεγράφημα των κατοίκων Κομποτίου, Πέτα κλπ. με το οποίο παραπονούνται ότι η Διοικητική αρχή τους παρεμποδίζει στα αγροτικά των έργα. Ο βουλευτής Παχύς ζητάει να αναγνωσθεί. Δημιουργείται αντίδραση. Ο βουλευτής Ζηνόπουλος μιλάει κατά του νομάρχου Άρτης, που επενέβη για να εμποδίσει τον αλωνισμό, με στρατιώτες και κλητήρες. Ο Τρικούπης απαντά ότι αυτά δεν είναι αληθή και ζητάει αναβολή του θέματος.

Ο βουλευτής Δημητρακάκης παίρνει τον λόγο και λέγει: «Πρόκειται περί ενός τμήματος της Ελλάδος το οποίον τώρα ηλευθερώθη και ημείς του λέγομεν του χρόνου θα συζητήσωμεν τα δικαιώματά σου. Κύριοι, επικαλούμαι την μαρτυρίαν όλων όσοι είχαν την ηλικίαν, ότε έγεινεν η Ελληνική Κυβέρνησις εν Ελλάδι, αν ποτέ το Δημόσιον εφιλονίκησε την κατοικίαν και τον κήπον των χωρικών εις χωρίον τι και μόλον τούτο εις Άρταν και Θεσσαλίαν ζητούν να τους εκβάλουν και από τας καλύβας που έκτισαν οι ίδιοι».

Στην ίδια συνεδρίαση ο βουλευτής Ζυγομαλάς είπε τα εξής: «Οι χωρικοί υπέρ των δικαιωμάτων των αγωνιζόμενοι, δικαιούνται να υπερασπίσουν ταύτα δια της δυνάμεως, ην έχουσι εις χείρας των, οι δε αντίδικοι ιδιοκτήται θα σπλίζουν ανθρώπους κατ' αυτών και θα επέλθη ρήξις μεγάλη. Πέρυσιν ακριβώς εις τα εν Άρτη χωρία συνέβη ό,τι ήρχισεν να συμβαίνη και σήμεραν. Οι χωρικοί είχαν συνάξει τους δημητριακούς καρπούς κατά την εποχήν σχεδόν της καταλήψεως (Ιούνιον 1881), ότε παρανόμως προσεβλήθησαν και εναντίον πάσης φιλανθρωπίας δια της λόγγης επληγώθησαν υπό των στρατιωτών, οι οποίοι είχαν αποσταλεί δια να πολεμήσουν κατά των Οθωμανών. Εισήλθον λοιπόν οι Έλληνες στρατιώται, οι ελευθερωταί, δια της λόγγης και έλαβον όλον τον σίτον από τας οικίας των χωρικών ως εισπράκτορες των ιδιοκτητών. Διετάχθησαν δε ατυχώς από αυτόν τον βασιλικόν επίτροπον, άνδρα σεβαστόν και δικαστικόν μάλιστα. Τα αυτά συμβαίνουν και σήμεραν. Και θέλετε να τα πνίξητε εν σιγή; Η Κυβέρνησις πρέπει να ορίση ημέραν προς συζήτησιν».

Στην συνεδρίαση της 18^{ης} Ιουνίου 1882, ο βουλευτής Μεσσηνέζης λέγει: «Νέον τηλεγράφημα εξ Άρτης παριστά ότι τα όργανα της αστυνομίας είναι ουχι όργανα του νόμου, αλλά του μεν ή του δε των ιδιοκτητών. Να ληφθή πρόνοια, διότι οι αγρόται ευρίσκονται σήμεραν εις ήσσονα θέσιν εκείνης εις ην ετέλουν πρότερον.

Να προσέχη η Κυβέρνησις εις την εκλογήν των εν ταις νέαις επαρχίαις τοποθετουμένων αστυνομικών οργάνων».

Μετά τον Μεσσηνέζη παίρνει τον λόγο ο Καραπάνος: «Αποτείνουν κατηγορίας κατ' εμού απ' ευθείας και πρέπει να είπω δύο λέξεις. Κύριοι, εν Άρτη ουδείς ιδιοκτήτης έχει πρόθεσιν να καταπιέση τους καλλιεργητάς. Εξ εναντίας οι ιδιοκτήται είναι ενδιάθετοι να παρέχουν πάσαν ευκολίαν. Άλλ' εκεί δυστυχώς εσχηματίσθη κέντρον ραδιουργίας και δημοκοπίας, της οποίας έχετε εν υπόδειγμα εις τον λίβελλον ο οποίος διενεμήθη προ ημερών εις τους βουλευτάς και οποίος αναιδώς διαστρέφει και νόμους και ιστορίαν, δεν είναι άλλο τι ειμή συρραφή συκοφαντιών και ύβρεων».

Στην συνεδρίαση της επομένης ημέρας παίρνει τον λόγο ο Παχύς: «Ο κ. Καραπάνος χθες, ότε απουσίαζον, απεκάλεσε την Έκθεσίν μου λίβελλον, τα δε εξ Άρτης τηλεγραφήματα ψευδή και πλαστά. Και ότι μεν τα τηλεγραφήματα είναι αληθή, απόδειξις είναι έτερον τηλεγράφημα, το οποίον τώρα καταθέτω και εκ του οποίου φαίνεται ότι 35 άνδρες και γυναίκες, συνεπεία καταγγελίας του αστυνόμου Άρτης,κατεδικάσθησαν ως παραβάται της αστυνομικής διατάξεως της απαγορευούσης τον θερισμόν. Και η Έκθεσίς μου είναι αληθής, εις ην παρέλειψα πολλάς ασχημίας του κ. Καραπάνου. Ούδ' ετόλμησέ τις ποτέ να είπη περί εμού ότι εψεύσθην ή επλαστογράφησα, όπως πολλάκις έγγραφεν περί του κ. Καραπάνου η εφημερίς της Κωνσταντινουπόλεως, όπου είναι γνωστός».

Στον Παχύ συμπαρίσταται ο Ζυγομαλάς: «Οι χωρικοί επί Οθωμανών είχαν ελευθερίας, είχαν δικαιώματα ιδιοκτησίας και κατοικίας. Σήμερον ουδέν τοιούτον δικαίωμα τοις αναγνωρίζεται παρά των ιμορούχων τούτων τυράννων».

Ο Καραπάνος τον διακόπτει: «Πάντα τα δικαιώματα α έχουνσι, τα αναγνωρίζουσι οι ιδιοκτήται».

Και ο Ζυγομαλάς απαντά: «Όχι κ. Καραπάνε, προσποιείσθε ενταύθα ότι αναγνωρίζετε, αλλά πάντες σεις οι ιδιοκτήται και βουλευταί ατυχώς κατωρθώσατε να διορίσητε ειρηνοδίκας, οι οποίοι κάθε άλλο ή εκτελούσι το καθήκον των αμερολήπτως. Καθ' εκάστην διατάσσουν εξώσεις και εξώσεις από τας οικίας ας έχουν οικοδομήσει, από τα γιούρτια, από τους κήπους, από τους αγρούς των τέλος. Αυτά είναι διαφθορά της δικαιοσύνης προς καταστροφήν των χωρικών».

Με τις διακοπές του καλοκαιριού του 1882 η Βουλή δεν επανήλθε στο θέμα των αγροτών παρά το φθινόπωρο. Εν τω μεταξύ οι αγρότες της Άρτας αγρίευσαν κάθε μέρα περισσότερο.

Όλες οι συζητήσεις στη Βουλή και όλα τα επεισόδια που προαναφέραμε, δεν έφεραν κανένα αποτέλεσμα. Επικράτησαν οι απόψεις των τσιφλικάδων. Η ζωή των χωρικών εξακολούθησε να είναι μαύρη. Έφτασαν να λένε το γνωστό «πού 'σαι κατακαημένο τούρκικο». Λίγο - λίγο τα πράματα χειροτέρευαν, σκοτώθηκε ο Μαρίνος Αντύπας, υπερασπιστής των αγροτών (1907) και ακολούθησαν τα γνωστά γεγονότα του Κιλελέρ (1910).

Οι απόψεις του κ. Παχύ μπορεί να έχουν κάποια υπερβολή σχετική, όμως δεν παύουν να περιγράφουν μια πραγματικότητα..²⁶ Το βιβλίο του κ. Παχύ αναφέρεται περισσότερο στα γεγονότα, τα οποία χρόνια τώρα τα ζούσαν οι αγρότες. Το βιβλίο του κ. Καραπάνου ασχολείται περισσότερο με τη νομική πλευρά του θέματος και λιγότερο με τις αγωνίες των ανθρώπων της περιοχής.

Το συγκεκριμένο θέμα των τσιφλικιών μέχρι να οριστικοποιηθεί και να λυθεί, ταλαιπώρησε αρκετά όχι μόνο την Άρτα, αλλά και ολόκληρη την Ελλάδα. Ταλαιπωρήθηκαν αρκετά οι χωρικοί. Ο λαός μας αγωνίστηκε να είναι ελεύθερος. Βασικό συστατικό της ελευθερίας του θεωρούσε την οικονομική του αυτάρκεια και προκοπή, μια προσδοκία που η Οθωμανική αυτοκρατορία δεν μπορούσε να του εγγυηθεί. Γι' αυτό φόρτωσε τις ελπίδες του στην επανάσταση και στο νέο κράτος. Η οικονομική του αυτάρκεια ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την αγροτική του αποκατάσταση, η οποία σήμαινε διανομή της γης σε μικρές ιδιοκτησίες και συνολικά απαλλαγή από το λαβύρινθο του Οθωμανικού φεουδαρχικού συστήματος. Η μεταρρύθμιση αυτή όμως προϋπέθετε αναμονή μακρά, ώστε η νέα δομή να αποδώσει και το νεοελληνικό κράτος δεν είχε τα περιθώρια να εφαρμόσει εξ αρχής και καθολικά αυτό το νέο σχέδιο, το οποίο βέβαια θα έδινε ώθηση με την αύξηση της παραγωγής και στην ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα. Η ανάγκη μάλιστα για εξεύρεση πόρων οδήγησε τις ελληνικές κυβερνήσεις να παράσχουν γη και ύδωρ στους μεγαλογαιοκτήμονες, εκλιπαρώντας τη βοήθειά τους στην ανόρθωση των διοικητικών δομών και τον εκσυγχρονισμό της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Αυτό το γεγονός όχι μόνο αύξησε τις ανισότητες ως προς τον πλούτο εξαθλιώνοντας τους αγρότες, αλλά και καθυστέρησε την ελληνική οικονομία αποτελώντας μέχρι το '22 μια ανοικτή πληγή που κάθε στιγμή θα μπορούσε να υποτροπιάσει δημιουργώντας συγκρούσεις.

²⁶ Δ. Μπαλτατζής, *Άρτα Ιστορία και πολιτισμός 1881-2006*, Άρτα 2007, σ. 78

Η κατάτμηση του γεωργικού κλήρου και η αδυναμία εκσυγχρονισμού, καθώς και οι συνεχείς πόλεμοι που ακολουθούν, θα οδηγήσουν στη μείωση της απόδοσης της ελληνικής γεωργίας. Με την παρέμβαση, όμως, του κράτους και την ίδρυση της Α.Τ.Ε. θα γίνουν συστηματικές προσπάθειες, κι έτσι τα αγροτικά νοικοκυριά θα κατορθώσουν να ορθοποδήσουν και να επιβιώσουν.

3.1. Σχέσεις και μηχανισμοί στο τσιφλίκι του Καραπάνου

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο η Άρτα κληροδοτεί το 1881, με τον μικρό πληθυσμό της, στο νεοελληνικό κράτος, και το αγροτικό ζήτημα, αφού, μαζί με τη Θεσσαλία, είναι οργανωμένη σε ένα σύστημα μεγάλης γαιοκτησίας με τη μορφή των τσιφλικιών. Είναι γεγονός ότι αυτές οι μορφές κατοχής της γης αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σαν απάντηση στη ζήτηση της διεθνούς ή παγκόσμιας αγοράς, που ήταν μια από τις ιστορικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη εσωτερικής ή τοπικής αγοράς. Μέσω του προσανατολισμού τους προς την αγορά, οι φορείς του τσιφλικικού καθεστώτος εκδήλωσαν προτίμηση προς την ανάπτυξη των εμπορικών καλλιεργειών, ή των καλλιεργειών για τις οποίες υπήρχε διαρθρωμένη ζήτηση.²⁷ Στην Άρτα τέτοιες καλλιέργειες ήταν του αραβόσιτου και της βρώμης, ενώ, σε αρκετές περιπτώσεις, υπήρξε και ανάπτυξη οικιακών καλλιεργειών, όπως επί παραδείγματι του καπνού, ή των οπωρολαχανικών.

Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι, ως μορφή κολληγικής σχέσης, το καθεστώς των τσιφλικιών ανάγκασε τους αγρότες να δουλεύουν δυο φορές περισσότερο σε ένταση ή σε χρόνο, προκειμένου να είναι σε θέση να ανταποκρίνονται στις υποχρεώσεις τους απέναντι στον ιδιοκτήτη, καθώς επιβαρύνονταν όχι μόνο με τις φορολογικές επιβαρύνσεις του οθωμανικού, αρχικά, ή του ελληνικού, αργότερα, κράτους, αλλά και από τις απαιτήσεις που ήγειρε ο ιδιοκτήτης απέναντί τους και οι οποίες καθορίζονταν από το είδος της κολληγικής σχέσης που είχε συναφθεί μεταξύ τους. Ένας μεσακάρης²⁸ που είναι υποχρεωμένος να δίνει το 50% της παραγωγής του, για να του επιτραπεί να εκμεταλλευθεί το κομμάτι γης που του παραχωρεί ο τσιφλικάς, πρέπει να δουλεύει περισσότερο από το διπλάσιο απ' ότι ένας ελεύθερος αγρότης που ελέγχει την ίδια έκταση, αν θέλει να έχει τα ίδια εισοδήματα με

²⁷ Tr. Stoianovich, *Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος, Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1980, .σ. 158-198.

²⁸ Κολλήγος που υποχρεούται να παραδώσει στον ιδιοκτήτη το μισό της παραγωγής του (γεώμορο).

εκείνον.²⁹ Αυτό είναι προφανές, καθώς, στην περίπτωση του κολλήγου, το εισόδημα που θα πρέπει να θεωρείται καθαρό, μετά την αφαίρεση των φόρων και του γεώμορου, είναι το μισό από αυτό που θα έχει στα χέρια του ο ελεύθερος αγρότης, άρα για να παραχθεί το άλλο μισό, θα πρέπει ο κολλήγος να δουλέψει σε χρόνο ή σε κόπο, όσο ακριβώς είχε εργαστεί και πριν.

Με την ενσωμάτωση της Άρτας στο ελληνικό κράτος, η διαφορά στην αντίληψη της οικονομικής λειτουργίας θα εμφανισθεί με δυναμικό τρόπο από τις πρώτες κιόλας μέρες της ανεξαρτησίας. Οι δικαστικές αρχές βρέθηκαν αντιμέτωπες με την ανάγκη να αποφασίσουν για τη νόμιμη απόδοση του γεώμορου στους γαιοκτήμονες, που απαρνούνταν οι καλλιεργητές, ή να επιληφθούν για βίαιες πράξεις, όπως η απόπειρα δολοφονίας ενός επιστάτη τσιφλικιού ή ο εμπρησμός μια σιταποθήκης.³⁰

Οι ενέργειες αυτές αποτελούν την έμπρακτη αμφισβήτηση των ιδιοκτητικών δικαιωμάτων στα τσιφλίκια³¹, ενώ για πρώτη φορά τότε εμφανίζεται στην περιοχή το πολιτικό αίτημα για την κατοχύρωση της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας³², το οποίο θα οδηγήσει σταδιακά στην «αποτσιφλικοποίηση» της τοπικής αγροτικής οικονομίας. Περισσότεροι από 40 τσιφλικοχωρικοί οικισμοί θα «εισαχθούν» με την ενσωμάτωση της Άρτας στη νεοελληνική κοινωνία, αλλά, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, τουλάχιστον οι μισοί θα έχουν εξαγοραστεί από τους επίμορτους καλλιεργητές³³, προκαλώντας οι ίδιοι τις συνθήκες μετάβασης από τη μεγάλη γαιοκτησία στη μικρή ιδιοκτησία, τουλάχιστον 20 χρόνια πριν τη βενιζελική μεταρρύθμιση.

Οι γαιοκτήμονες της Άρτας εκποιούν τις εκμεταλλεύσεις τους σε μια περίοδο κατά την οποία προβλέπουν πως η απόδοσή τους αρχίζει σταδιακά να φθίνει³⁴, αφού πρώτα τα εισοδήματα της εκμετάλλευσης, από την αγορά μέχρι την πώλησή τους, κάλυψαν ήδη τη δαπάνη και την απόδοση του επενδυμένου κεφαλαίου. Η περίπτωση Καραπάνου είναι χαρακτηριστική: την περίοδο 1872-1873 (έτη μεγάλης

²⁹ Tr. Stoianovich, *ό. π.*, σ. 181.

³⁰ Ε. Πρόντζας, *Η Ήπειρος μεταξύ οικονομίας και νοοτροπιών*, Αθήνα 1997, σ. 424

³¹ Αυτό, κατά μια άποψη, θεωρείται φυσικό, καθώς το νομικό καθεστώς της γαιοκτησίας στο οθωμανικό κράτος, διέφερε κατά πολύ από το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο που υιοθέτησε και εφάρμοσε το ελληνικό κράτος.

³² Γ. Παχός, *ό. π.*, σ. 67

³³ Γ. Οικονομίδης, *Η εξαγορά του Βουργαρελίου και το πρόβλημά της*, Αθήνα 1976, σ. 123

Κωσταβασίλης, Κ., «Εξουσιοδοτικές ενέργειες των κατοίκων Λειψώς για την εξαγορά του χωριού τους», διαθέσιμο στο: Πρακτικά του παρόντος συνεδρίου.

³⁴ Ενδεικτικό της ορθότητας της πρόβλεψης αυτής είναι το απόσπασμα από επιστολή του διευθυντή των τσιφλικιών Καραπάνου στην Άρτα προς τον ιδιοκτήτη, τον Οκτώβριο του 1900: «Αι εισπράξεις μας βεβαίως δεν είναι ευχάριστοι και δεν παύομεν ενοχλούντες πάντας...».

κρίσης στην Ευρώπη) αγοράζει 27 τσιφλίκια καταβάλλοντας 60.000 οθωμανικές λίρες. Δέκα χρόνια αργότερα θα πιστωθεί ο λογαριασμός του για εννέα από τα τσιφλίκια του 47.680 οθωμανικές λίρες, ενώ η εκμετάλλευση 25% των γαιοκτησιών του αποδίδει 9% επιπλέον του επενδυμένου κεφαλαίου.³⁵

Στα δέκα χρόνια μεταξύ αγοράς και πώλησεως η απόδοση των τσιφλικιών έχει εξασφαλίσει το αρχικό κεφάλαιο κι έχει προσκομίσει σημαντικά κέρδη στον ιδιοκτήτη. Πώς όμως κατέστη δυνατή η διαχείριση αυτής της περιουσίας κατά τέτοιον τρόπο, ώστε σε ένα μεγάλο της μέρος να παραμείνει στα χέρια του τσιφλικά ιδιοκτήτη της για πάνω από μια εικοσαετία; Για να γίνει κατανοητό κάτι τέτοιο είναι ανάγκη να ανατρέξουμε στη δομή του τσιφλικιού, την οργάνωσή του, τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις που διαμορφώνονται στο εσωτερικό του και στις σχέσεις των κατοίκων - κολλήγων με τον ιδιοκτήτη και τους αντιπροσώπους του.

Σημαντική βοήθεια μας δίνουν οι ανέκδοτες επιστολές της διοίκησης του τσιφλικιού προς τους κατοίκους αλλά και προς τον ιδιοκτήτη, οι οποίες παρέχονται στο αρχείο Καραπάνου που φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη του μουσικοφιλολογικού συλλόγου Άρτας «Ο ΣΚΟΥΦΑΣ». Οι επιστολές είναι χειρόγραφες, φέρουν την υπογραφή του διευθυντή των τσιφλικιών και καλύπτουν χρονικά την περίοδο 1880-1885, ενώ μια δεύτερη σειρά επιστολών αφορά την περίοδο 1896-1902.

Σύμφωνα με τις επιστολές, την περίοδο 1880-1885, τα τσιφλίκια Καραπάνου κατελάμβαναν μια περιοχή που ισοδυναμούσε περίπου με τα 2/3 του σημερινού νομού Άρτας, με την προσθήκη ορισμένων χωριών που σήμερα ανήκουν στο νομό Πρέβεζας (Ντάρα, Καντζάς, Μπουλμέτι, Νέσερη κ.λ.π.). Περιλαμβάνονται στην περιοχή αυτή τα περισσότερα χωριά του κάμπου, από αυτά που συγκροτούν σήμερα τους δήμους Αράχθου και Αμβρακικού, σχεδόν όλα τα χωριά του Άνω και Κάτω Ραδοβιζίου και η Λουψίστα (σημερινό Αθαμάνιο), από την περιοχή των Ανατολικών Τζουμέρκων, καθώς το Βουργαρέλι είχε ήδη από το 1880 κινήσει διαδικασίες για την εξαγορά του.³⁶

Συγκεκριμένα οι επιστολές αφορούν τα χωριά Καντζάς (σημερινή Στεφάνη στο νομό Πρέβεζας), Μπουλμέτι (σημερινό Ζερβό ή Γαλατάς στο νομό Ιωαννίνων), Κρανιά, Ντάρα (στο νομό Πρέβεζας), Νάσιαρη ή Νέσσερι (μάλλον ο σημερινός

³⁵ Ε. Πρόντζας, *ό. π.*, σ. 425-426.

³⁶ Περισσότερα για την εξαγορά του Βουργαρελίου στο: Οικονομίδης, Γ. (1976), *Η εξαγορά του Βουργαρελίου και το πρόβλημά της*, Αθήναι. Για την αντίστοιχη εξαγορά της Λειψώς ή Λουψίστας, βλ. Κωσταβασίλης, Κ., *Εξουσιοδοτικές ενέργειες των κατοίκων Λειψώς για την εξαγορά του χωριού τους*, στον παρόντα τόμο.

Κερασώνας στο νομό Πρέβεζας), Ανέζα, Γεννίτσαρη, Καλαμάκι, Ιμάμ Τσαούς (σημερινός Άγιος Σπυρίδωνας), Πέτρα, Βαθύ, Κεραμάτες, Κολομόδια, ΚυρΝικολού (σημερινός Ανθότοπος), Ποταμιά (σημερινή Ακροποταμιά), Κομπότι, Χώσιανα (σημερινό Φωτεινό), Δημαριό, Σπανοπέτρας (σημερινή Άνω Πέτρα), Διχομοίρι, Βελεντζικό, Τζερκοβίστα, Μηλιανά, Καλεντίνη, Πέτα, Μαρκινιάδα, Λουψίστα (σημερινό Αθαμάνιο και Κάτω Αθαμάνιο). Σε μια επιστολή γίνεται λόγος για είσπραξη ποσού από την εξαγορά των Πραμάντων, τα οποία όμως δεν αναφέρονται σε άλλα σημεία των επιστολών, καθώς η εξαγορά τους είχε δρομολογηθεί από την προηγούμενη δεκαετία.

Οι περισσότερες έχουν να κάνουν με την τακτοποίηση οικονομικών εκκρεμοτήτων, τη διεκπεραίωση αναγκαίων εργασιών, τη διανομή σπόρου για τη νέα περίοδο, την είσπραξη χρεών, την επίλυση οικονομικών ή άλλων διαφορών, σε ορισμένες περιπτώσεις την προστασία των κατοίκων – κολλήγων από την αυθαιρεσία τοπικών αντιπροσώπων της διοίκησης, καθώς και το συντονισμό των ενεργειών των επιστατών σε κάθε χωριό, ώστε να αποφευχθούν είτε η αδυναμία καταβολής του γέωμορου είτε η σύγκρουση των κατοίκων με κατοίκους άλλων χωριών που αποτελούσαν άλλο τσιφλίκι, το οποίο ανήκε σε Οθωμανούς ιδιοκτήτες.

Όσες απευθύνονται στον ιδιοκτήτη έχουν μάλλον το χαρακτήρα οικονομικού απολογισμού, καθώς ενημερώνουν λεπτομερώς για τα έσοδα και τα έξοδα της χρονιάς και τα χρήματα που έχουν κατατεθεί στο λογαριασμό του ή έχουν σταλεί απευθείας (με ειδικούς απεσταλμένους) στον ίδιο. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της επιστολής με αριθμό 71 στο δεύτερο μέρος του σώματος των επιστολών. Φέρει χρονολογία Οκτωβρίου 1900 και τιτλοφορείται «Διεύθυνσις των εν Άρτη κτημάτων του κ. Κ. Καραπάνου», ενώ απευθύνεται «Προς τον ιδιοκτήτη» εις Αθήνας. Εκεί αναφέρονται χαρακτηριστικά τα εξής: «Απαντώμεν εις την από 9/22³⁷ τρεχ. (οντος) επιστολήν Σας εκ Παρισίων». Η συνέχεια είναι ενδεικτική του τι ακριβώς ενδιέφερε, όπως είναι άλλωστε φυσικό, τον ιδιοκτήτη. «Λογιστικόν», επιγράφεται και αφορά τα έσοδα του μήνα Οκτωβρίου. Ας δούμε πιο αναλυτικά:

«Λογιστικόν. Των εισπράξεων και δαπανών του ήδη λήξαντος Σεπτεμβρίου λαμβάνετε γνώσιν εκ του αντιγράφου του Ταμείου, αι δε εισπράξεις του τρέχοντος Οκτωβρίου είναι αι εξής:

Από Γ. Αναλογίδην απέν.(αντι) ενοικ.(ίου) Μύλου

Δραχ. 200

³⁷ Η διπλή χρονολογία οφείλεται στην ισχύ του παλαιού ακόμη ημερολογίου στην Ελλάδα, κατά την περίοδο που στην υπόλοιπη Ευρώπη είχε εγκατασταθεί το νέο, γρηγοριανό ημερολόγιο.

Από Β. Μιχάλην απέν.(αντι) ενοικ.(ίου) Σελλάδων Ν. 7.88.232

Δραχ. 252

Από Εισπρ.(αξι) Δαν.(είου) Ελλ. Από Μπουζιώτας εξ αραβ.(οσίτου) 1895

Δραχ. 47

Από Εισοδ.(ήματα) Χοσάνων ε.(ενεστώτος) ε.(ετους) εκ καπνού

Δραχ. 54,65

Από Καθ.(αρό) Εισόδη(ημα) Ιμάμ –Τσ.(αούς) εκ βοσκής

Δραχ. 266,50

Από Εισοδ.(ημα) Ιμάμ ε.ε. εκ τσαϊρίων

Δραχ. 243,33

Από Χορηγ.(είες) Δανείων από διάφορους

Δραχ. 747,92

Από Εξαγ.(ωγαί) Κομποτίου εκ βοσκής π.(αρελθόντων) ε.(των)

Δραχ. 100

Από Εξαγ.(ωγαί) Μαρκινιάδας Λ. 3.57

Δραχ. 131

Από Εξαγ.(ωγαί) Καλεντίνης

Δραχ. 40

Από Εξαγ.(ωγαί) Βουνά Βελεντζικού

Δραχ. 100

Από Εξαγ.(ωγαί) Λουψίστης

Δραχ. 72,59

Από Δάση Λουψίστης εξ υλοτομίας

Δραχ. 400

Εξαγ. Πραμάντων Λ.16.30@ 36.5...

Δραχ. 600

Από Εισπρ. Δαν. Οθωμ. Από Καντζά και Ιμάμ

Δραχ. 411,43

Δρχ. 3666,42

Επί του ταμείου του μηνός Σεπτεμβρίου δίδομεν τας εξής εξηγήσεις:

Χορήγηση Δανείων. Το εις κ. Π. Οικονόμον δάνειον εδόθη δια προσωρινώς, αλλά κατόπιν δυσκολευόμενος να μας το αποδώση μας έδωκε γραμμάτιον μετά 6 μήνας ήτοι τον προσεχή Μάρτιον. Τα εις κ.κ. Ευαγγ. Κατσαούνον, Μουλιανίτην και λοιπούς είναι δάνεια προερχόμενα ουχί εκ μετρητών άλλ' εξ υπολοίπου αραβοσίτου

Ιμάμ-Τσαούς, τα οποία διά να μη κρατώμεν εκκρεμή, κατεχωρίσαμεν ως δάνεια και τα οποία εισπράττομεν.

Δαπάνες Οικοδομών. Ότε ο κ. Γ. Αναλογίδης παρέλαβε τον Μύλον Θεοτοκιού, έκαμε την αναφερομένην δαπάνην των 305 εις επισκευήν στέγης, επιδιόρθωσιν αύλακος και κατασκευήν ενός δωματίου, τας οποίας δεν ηδυνάμεθα να μη αναλάβωμεν κ.ο.κ.

Από τα γραφόμενα, τόσο σ' αυτή την επιστολή όσο και στις υπόλοιπες, γίνεται φανερή η προσπάθεια συγκρότησης ενός μηχανισμού όχι απλής διαχείρισης των τσιφλικιών ή έστω οικονομικής διαχείρισης των προσόδων τους, αλλά ουσιαστικού ελέγχου της οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας σε κάθε χωριό. Την ευθύνη της λειτουργίας του τσιφλικιού και της αντιπροσώπευσης της διοίκησης προς τους κατοίκους του κάθε χωριού την είχε ο επιστάτης ή οι επιστάτες κάθε περιοχής.³⁸ Αυτοί ήταν υπεύθυνοι για την είσπραξη του γεώμορου και των τυχών οφειλών από τους χωρικούς προς τον ιδιοκτήτη, έχοντας τη συμπαράσταση όχι μόνο της κεντρικής διοίκησης του τσιφλικιού, αλλά και της εξουσίας. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά, σε δύο επιστολές, στη σύμπραξη των μηχανισμών καταστολής. Στην πρώτη επιστολή προς τον Αναγνώστη Αρχιμανδρίτη, επιστάτη στα χωριά Ανέζα, Γενίτσαρη, Κεραμάτες, Κολομόδια κ.ά. τονίζεται ότι αν δεν καταβληθούν αμέσως τα χρέη από παλαιότερα μερίδια, θα αποσταλεί για την είσπραξή τους ο ταμίας της Διευθύνσεως συνοδευόμενος από σούμπαση³⁹, «προς γνώσιν», όπως τονίζεται. Στη δεύτερη, που απευθύνεται στον επιστάτη Κομποτίου, τονίζεται ότι οι χωρικοί Κολιός Χαβέλας και Ζώης Μπουραντάς θα πρέπει να εξοφλήσουν το χρέος για το οποίο έχουν εγγυηθεί, αλλιώς θα σταλεί κι εκεί σούμπασης⁴⁰.

Πίνακας 1. Οι επιστάτες του τσιφλικιού Καραπάνου ανά περιοχή (1880-1885)

Χωριά	Πρόσωπα
Καντζάς	Σίμος Λακατούσης, Τασούλας Ράφτης, Αναγνώστης Αυγέρης

³⁸ Βλ. Πίνακα 1 όπου αναλυτικά οι επιστάτες ανά περιοχή

³⁹ Πρόκειται για το αξίωμα του αρχιαστυνόμου στην οθωμανική αυτοκρατορία. Η αναφορά εδώ θα πρέπει να νηθεί κυριολεκτικά δεδομένου ότι στα 1882, που χρονολογείται η επιστολή, τα χωριά αυτά ανήκαν ακόμη στην οθωμανική επικράτεια.

⁴⁰ Στη περίπτωση του Κομποτίου η αναφορά στο σούμπαση γίνεται από κεκτημένη ταχύτητα κι από συνήθεια, δεδομένου ότι το Κομπότι περιλαμβανόταν τότε στο ελεύθερο ελληνικό κράτος.

Ανέζα	Αναγνώστης Αρχιμανδρίτης, Αχμέτ αγάς
Λουψίστα	Γιάννης Κώστας, Ιμπραήμ Αλιούς, Ασίμ αγάς Γαρδικιώτης
Κομπότι	Ισούφ αγάς
Πέτρα	Ασίμ Γαρδικιώτης
Βελεντζικό, Διχομοίρι	Γεώργιος Τζούλος
Πέτα	Αναγνώστης Γιαννούλης, Ασίμ Γαρδικιώτης
Βαθύ	Βασίλης Γάλλιος, Σιαντούς αγάς

Ωστόσο, η παρέμβαση της διοίκησης δεν περιορίζεται μόνο στις οικονομικές σχέσεις. Επεκτείνεται και σε προσπάθεια ελέγχου κάθε δραστηριότητας στα χωριά, αφού σε κάποιες περιπτώσεις γίνεται προσπάθεια να υποκατασταθεί και ο κρατικός φορέας της δικαιοσύνης. Όπως φαίνεται σε επιστολή του 1881, στα χωριά Καντζάς, Κρασιά, Μπουλμάτι, Ντάρα, Νέσερη και Μηλιανά ορίζονταν επιτροπή για κάθε χωριό, τα μέλη της οποίας θα αναλάμβαναν να επιλύουν τις διαφορές μεταξύ των συμπατριωτών τους. Λίγο αργότερα, η πρακτική αυτή θα επεκταθεί και σε χωριά που βρίσκονται στο ελεύθερο ελληνικό έδαφος, όπως το Διχομοίρι, η Πλασκοβίτσα, η Μαρκινιάδα, η Σπανοπέτρα, τα Χώσιανα και το Δημαριό.⁴¹

Πίνακας 2: Οι επιτροπές επίλυσης διαφορών ανά περιοχή

Χωριά	Πρόσωπα
Διχομοίρι	Γ. Τζούλος, Κ. Κονόμος, Δ. Νάκος-Κοτζούλας, Ηλ. Ασπρούδης
Τζερκοβίστα	Δ. Κωστούλας, Γ. Κατζαρός, Ν. Κώστας
Καλεντίνη	Δ. Φράγκος, Κ. Μπαρμπαλέξης
Καντζάς	Κ. Τζώλας, Τασ. Ράφτης, Β. Χρήστος
Κρασιά	Αναγ. Παπαδιώτης, Κ. Τζιλιάκος
Μπουλμάτι	Θω. Ζήκος, Κ. Βασίλας, Κ. Στάθης
Ντάρα	Τασ. Γιώργης, Μ. Κότζης
Νάσιαρη	Κ. Πατήλας, Καζή Κατζάνης

⁴¹ Βλ. Πίνακα 2 όπου αναλυτική παρουσίαση των ονομάτων των μελών κάθε επιτροπής ανά χωριό.

Μηλιανά	Δ. Ντάκουλας, Σταύρος Κώστας
Μαρκινιάδα	Γ. Βαγγέλης, Χρ. Χαλιμούρης, Δ. Γκριμπαβιώτης
Σπανοπέτρας	Δήμος Μαλτέζος, Π. Κώστας
Χώσιανα	Γ. Σιάκας, Γ. Κανούτος, Κολιός Κώστας
Δημαριό	Κωστούλα Βαρδής, Θ. Φελέκης, Θ. Κώστα Τζάλης

Πρέπει βέβαια να τονίσουμε ότι οι μηχανισμοί αυτοί σε διάφορες περιπτώσεις δρουν και προστατευτικά ως προς τους κατοίκους, ειδικά όταν επιχειρείται η εκμετάλλευσή τους από άτομα άσχετα προς το τσιφλίκι και τη διοίκησή του. Βλέπουμε λοιπόν να απευθύνονται αυστηρές συστάσεις προς τον ενοικιαστή του χανιού στον Καντζά, να μην ταλαιπωρεί τους κατοίκους του χωριού με αγγαρείες, ενώ σε ανάλογη επιστολή προς τον επιστάτη του χωριού απευθύνονται συστάσεις, ώστε να ενημερώνεται αμέσως η διοίκηση για τέτοιες ενέργειες και παραγγέλλεται να ενημερώσει τους χωριανούς «ότι την πέτραν οπού κουβαλούν την κουβαλούν δια λογαριασμόν του Γάλλιου⁴² και όχι του αφενδός και αν έχουν ευχαρίστησιν ας κουβαλήσουν, διαφορετικά ας παύσουν[...]».

Είναι λοιπόν φανερή η προσπάθεια της διοίκησης του τσιφλικιού όχι τόσο να προστατέψει τους χωρικούς από την εκμετάλλευση που υφίσταντο, όσο να προστατευτεί η ίδια από πιθανή αντίδραση των κατοίκων ως προς την εκμετάλλευση αυτή. Ανεξάρτητα από τις προθέσεις βέβαια, η παρέμβαση της κεντρικής διοίκησης συντέλεσε στη βελτίωση των συνθηκών ζωής των κατοίκων του Καντζά εκείνη την περίοδο.

Από τις επιστολές διαφαίνεται επίσης η σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ των χωρικών (κατοίκων του τσιφλικιού) και του ιδιοκτήτη, με διαμεσολαβητή πάντα τον Διευθυντή της Διευθύνσεως «των εν Άρτη κτημάτων του κ. Κ. Καραπάνου». Πρόκειται για μια σχέση εξάρτησης, αρκετά ετεροβαρή, καθώς ο ιδιοκτήτης διαθέτει χρήμα κι εξουσία, τα οποία οι χωρικοί δεν μπορούν να αποκτήσουν, ενώ από την άλλη έχει ανάγκη την εργασία και την αποδοτική εκμετάλλευση των γαιών του από τους αγρότες και κτηνοτρόφους χωρικούς, προκειμένου να εισπράττει κανονικά το μερίδιό του ή τα ενοίκια που του αναλογούν και να έχει έτσι απόδοση η επένδυσή του.

⁴² Γάλλιος: το επώνυμο του ενοικιαστή του χανιού στην Καντζά.

Βλέπουμε, λοιπόν, σε αρκετές περιπτώσεις να λαμβάνεται μέριμνα για την προστασία των κατοίκων κάποιας περιοχής (Κακόβατος, Γενίτσαρη, Καντζάς κ.ά.) από καταπατήσεις ή επιδρομές κατοίκων που προέρχονται από άλλο τσιφλίκι, ενώ υπάρχει πάντα η έγνοια για την είσπραξη των μεριδίων που αναλογούν ή που οφείλονται. Σε αρκετές περιπτώσεις παραχωρείται σπόρος στους κατοίκους ενός χωριού παρότι δεν έχουν εξοφλήσει τα παλαιότερα χρέη τους που προήλθαν από κακή σοδειά.⁴³ Αυτό δε σημαίνει ότι τα χρέη διαγράφονται, αλλά ότι αυξάνονται, δημιουργώντας έτσι μια σχέση άμεσης εξάρτησης, η οποία φαίνεται ότι εξυπηρετούσε τον Καραπάνο όχι μόνον οικονομικά, αλλά και πολιτικά, αφού έτσι εξασφαλιζόταν μόνιμη και σίγουρη εκλογική πελατεία που του επέτρεπε να είναι σχεδόν συνεχώς βουλευτής στο ελληνικό κοινοβούλιο.

Παράλληλα, θα πρέπει να τονιστεί το απρόσωπο των σχέσεων αυτών, αφού πλην ελαχίστων εξαιρέσεων (αρχιεπιστάτες, ενοικιαστές κ.ά) κανείς χωρικός δεν μπορούσε να έχει άμεση επαφή με τον ιδιοκτήτη, ο οποίος, όπως φαίνεται σε αρκετές επιστολές, περνούσε τον περισσότερο χρόνο του εκτός Άρτας, στην Αθήνα ή στο Παρίσι. Για λογαριασμό του ιδιοκτήτη, ενεργεί η κεντρική διοίκηση, ο διευθυντής της οποίας ενεργεί βάσει δεδομένων εντολών, χωρίς όμως να αποφεύγει να λαμβάνει πρωτοβουλίες, όταν η άμεση επικοινωνία με τον ιδιοκτήτη είναι αδύνατη. Κατά τα λοιπά η ζωή των κατοίκων κάθε χωριού καθορίζεται και από τους νόμους του κράτους (ελληνικό ή οθωμανικό, ανάλογα με την περιοχή και τη χρονική περίοδο), αλλά και από τις αποφάσεις του ιδιοκτήτη, οι οποίες βέβαια λαμβάνονται με στόχο το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι ο μηχανισμός διοίκησης του τσιφλικιού⁴⁴ διαμορφώνει όχι μόνο οικονομικές αλλά και κοινωνικές σχέσεις εξάρτησης, οι οποίες, καθώς διατηρούνται στην Άρτα μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, θα καθορίσουν ουσιαστικά και την μορφή της κοινωνικής διαστρωμάτωσης του τόπου τα μεταγενέστερα χρόνια.

⁴³ Χαρακτηριστική η επιστολή προς τους επιστάτες του χωριού Λουψίστα στις 26 Οκτωβρίου 1882.

⁴⁴ Βλ. Πίνακα 3 όπου παρουσιάζεται διαγραμματικά η διοικητική δομή του τσιφλικιού Καραπάνου

Πίνακας 3: Διοικητική διάρθρωση τσιφλικιού Καραπάνου (1880-1885)

Τον Απρίλιο του 1897 επί κυβερνήσεως Δ. Ράλλη κηρύχθηκε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος με αφορμή τη μη τήρηση των όρων της σύμβασης της Χαλέπας(1878) από τους Τούρκους.

Η εδαφική διαμόρφωση της περιοχής των συνόρων υπαγόρευε την ύπαρξη δύο ανεξάρτητων θεάτρων πολέμου, του θεσσαλικού και του ηπειρωτικού, λόγω της παρεμβολής της οροσειράς της Πίνδου και των Τζουμέρκων.

Κατά τη διάρκεια αυτού του πολέμου, που είχε οδυνηρές συνέπειες για την Ελλάδα, πολεμικές επιχειρήσεις είχαμε και στην περιοχή της Άρτας. Οι Έλληνες δεν είχαν αρκετές δυνάμεις για επιθετικές επιχειρήσεις στο ηπειρωτικό μέτωπο, παρόλο που και οι αντίπαλες τουρκικές δυνάμεις στον τομέα αυτό ήταν ασθενείς.

Σε έκθεσή του ο αρχηγός του στρατού στο ηπειρωτικό μέτωπο Θρ. Μάνος αναφέρει «Με την επιστράτευση μαζεύτηκαν στην Άρτα κλάσεις εφεδρών χωρίς καμιά πρόβλεψη για ιματισμό και υπόδηση. Εκτός από την ανυπαρξία διαχείρισεως υλικού δεν υπήρχε και υπηρεσία εφοδιασμού. Δεν υπήρχε ούτε αλεύρι για παρασκευή ψωμιού. Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι άνδρες που κλήθηκαν στα όπλα άρχισαν να διαμαρτύρονται , πράγμα που προκάλεσε και ζήτημα πειθαρχίας στο στράτευμα. Δεν υπήρχαν μεταγωγικά υποζύγια για τη διακίνηση εφοδίων και πολεμοφοδίων, ακόμα και για νοσοκομειακή περίθαλψη, αφού τα ορεινά χειρουργεία δε θα μπορούσαν να κάνουν τίποτα χωρίς ζώα. Επιπλέον δεν υπήρχε προπαρασκευή οχυρώσεων, ούτε γνώριζαν τον αριθμό και την κατάσταση του αντιπάλου».

Σε πολεμικό συμβούλιο που έγινε στις 19 Μαρτίου 1897, οι υπεύθυνοι διεκωμώδησαν την κατάσταση και δήλωσαν την αδυναμία τους, ως ηγήτορες, να κατευθύνουν επιθετικό πόλεμο. Φυσικά όρια για τους αντιπάλους ήταν ο ποταμός

Άραχθος, που ωστόσο δε θα ήταν καθόλου εύκολο να τον περάσουν. Υπήρχε ελπίδα εξουρέσεως μεταγωγικών καθώς και βοήθειας με κάθε τρόπο από τους ντόπιους, αλλά η συνδρομή του ελληνικού πληθυσμού των περιοχών εκείνων «εν τη πράξει απεδείχθη ανύπαρκτος». Ο τουρκικός στρατός διέθετε ένα σύνολο ανδρών από 32.000 ως 40.000, απέναντι στις μισές δυνάμεις του ελληνικού στρατού που καλά καλά δεν είχαν ντυθεί τη στολή και δεν είχαν κατανεμηθεί.

Η έναρξη του πυρός έγινε στις 6 Απριλίου, 12 ώρες αφότου το Αρχηγείο των εκεί ευρισκομένων δυνάμεων γνώρισε τη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων και την έναρξη των εχθροπραξιών στο θεσσαλικό μέτωπο. Η πρώτη μέρα εξαντλήθηκε με ανταλλαγή πυρών πυροβολικού. Στη μονομαχία αυτή το ελληνικό πυροβολικό ήταν ευστοχότερο και εξανάγκασε το τουρκικό να αποσυρθεί από τις θέσεις του, παρόλο που η Άρτα βρισκόταν μέσα στο βεληνεκές των πυρών του. Το απόγευμα έφθασε διαταγή από το υπουργείο Στρατιωτικών να περιορισθούν οι ελληνικές δυνάμεις μόνο σε άμυνα. Το μηχανικό εργάστηκε για να γεφυρώσει τον Άραχθο, ώστε να περάσουν τα ελληνικά στρατεύματα στην αντίπερα όχθη, τη δεξιά δηλαδή, αφού ορμητήριο των Ελλήνων ήταν η Άρτα. Χαρακτηριστικό είναι ότι εξαιτίας της ελλείψεως πυρομαχικών όλη τη νύχτα οι Έλληνες μετέτρεπαν τα γεμίσματα των ορεινών πυροβόλων που δε χρησιμοποιούσαν, για να χρησιμοποιηθούν για τα πεδινά πυροβόλα. Το πρωί της δεύτερης μέρας των επιχειρήσεων, 8 Απριλίου, οι Τούρκοι αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν μπροστά στα ελληνικά στρατεύματα που είχαν ήδη περάσει τον Άραχθο, αλλά οι Έλληνες δεν τους καταδίωξαν. Ο Τούρκος διοικητής όμως διέταξε τη σύμπτυξη των δυνάμεών του στα νότια της Άρτας, και κατέλαβε τη δεύτερη αμυντική του γραμμή από το Γρίμποβο ως τη γέφυρα του Λούρου. Το ίδιο βράδυ προσπάθησαν οι Τούρκοι να πλησιάσουν από τη Γραμμενίτσα στο μέρος που περνούσαν τα ελληνικά στρατεύματα τον Άραχθο, αλλά αποκρούστηκαν. Στο πέρασμα Μπάνι από το πρωί οι Έλληνες προωθήθηκαν σε τέτοιο σημείο που κατάφεραν να καταλάβουν τρία χωριά, τον Παχικάλαμο, το Νεοχώρι και το απόγευμα το Τσαπραλή. Το βράδυ στις 9 Απριλίου καταλήφθηκε και η Σαλαώρα, που είχε εκκενωθεί από τους Τούρκους, καθώς και το χωριό Κυρνικολού.

Τις επόμενες ημέρες οι τουρκικές μονάδες ανασυγκροτήθηκαν και νίκησαν τις ελληνικές δυνάμεις στα Πέντε Πηγάδια και άρχισαν να προελαύνουν προς την Άρτα. Κατόπιν αυτού αποφασίστηκε να ανασυγκροτηθεί ο στρατός της Ηπείρου σε τρεις ταξιαρχίες. Η πράξη αυτή της ανασυστάσεως σε νέες βάσεις της διοικήσεως του στρατεύματος θεωρήθηκε ότι συνέβαλε στη βελτίωση του ηθικού των ανδρών. Στις

30 Απριλίου καταστρώθηκαν σχέδια για τους αντικειμενικούς σκοπούς κάθε ταξιαρχίας. Εξακολούθησαν όμως να μην τηρούν τις διαταγές του Αρχηγείου που ήταν νόσημα γενικότερο. Ο συνταγματάρχης Μπαϊρακτάρης, που είχε φτάσει πριν από λίγες ημέρες με ένα σύνταγμα αστυφυλάκων – χωροφυλάκων, προκάλεσε προβλήματα, γιατί διέταξε μάχη πρόωρα, αντίθετα από τις ρητές οδηγίες που είχε. Παρά την ηρωική διαγωγή του ίδιου και των ανδρών του, δεν ωφέλησε στη γενική κατάσταση. Στις 2 Μαΐου οι Έλληνες είχαν κάποια εδαφικά κέρδη αλλά εξασθενούσαν τη συνοχή τους, και η ανθεκτικότητά τους θα δοκιμαζόταν σκληρά, γιατί οι Τούρκοι είχαν νέες ενισχύσεις από τα Γιάννενα.

Η μάχη του Γριμπόβου μπορεί να λεχθεί ότι ήταν η τελευταία σοβαρή αναμέτρηση των αντιπάλων και η τελευταία μάχη πριν από την ανακωχή. Σ' αυτή τη μάχη έπεσε και ο ταγματάρχης Παπαγιαννόπουλος, ο οποίος τρεις μέρες προηγουμένως αφέθηκε αβοήθητος με το τάγμα του και υποχώρησε σε κακή κατάσταση στην Μπρένιστα. Στη μάχη του Γριμπόβου, που διήρκησε όλη τη μέρα της 2ας Μαΐου, η 1^η ταξιαρχία υπέστη μεγάλες απώλειες σε αξιωματικούς και άνδρες, και παρότι δεν είχε εγκαταλείψει τις θέσεις της θεωρήθηκε συνετό να υποχωρήσει στις αρχικές, εξαιτίας του σοβαρά κλονισμένου ηθικού του στρατεύματος.

Όταν ο ταγματάρχης Παναγιώτης Δαγκλής εμφανίστηκε στο Αρχηγείο ως επιτελικός βρήκε την όλη κατάσταση του στρατεύματος οικτρή και με στασιαστικές διαθέσεις. Γι' αυτό έκρινε ότι ήταν προτιμότερο να εγκαταλειφθεί η αριστερή όχθη του Αράχθου. Τρεις μέρες πριν από την ανακωχή πραγματοποιήθηκε η εκκένωσή της, αλλά η συνθηκολόγηση βρήκε τα ελληνικά στρατεύματα να παραμένουν πάνω στα τουρκικά εδάφη πέρα από τον ποταμό. Οι Τούρκοι αξίωσαν την εκκένωση των εδαφών τους από τα ελληνικά στρατεύματα. Η κυβέρνηση δέχθηκε τελικά να αποσυρθούν τα ελληνικά στρατεύματα.

Τη μέρα που οι Τούρκοι αξιωματικοί με λευκή σημαία πλησίαζαν τις ελληνικές προφυλακές για να αναγγείλουν τις σχετικές με την ανακωχή διαταγές, που είχαν λάβει από την Πύλη, έφθανε στο μέτωπο για να αντικαταστήσει τον αρχηγό των ελληνικών δυνάμεων στην Ήπειρο ο συνταγματάρχης Νικόλαος Σμόλενιτς με τον επιτελάρχη του. Ήταν η 6^η Μαΐου, ημέρα που έληξε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897.

Μετά τον ατυχή πόλεμο του 1897 και μέχρι το 1909 εναλλάσσονταν στην εξουσία ο Αλέξανδρος Ζαΐμης, ο Θεόδωρος Δεληγιάννης και ο Γεώργιος Θεοτόκης χωρίς όμως βελτίωση της γενικότερης κατάστασης της χώρας. Οι συνεχείς

χρεοκοπίες και οι αποτυχίες της εθνικής πολιτικής αποδίδονταν στη βασιλική αυλή. Τον Μάιο του 1909 σχηματίστηκε ένας Στρατιωτικός Σύνδεσμος, που απαιτούσε την απομάκρυνση των Πριγκίπων από κάθε στρατιωτική διοίκηση και τη μεταρρύθμιση της πολιτικής ζωής. Στις 15-8-1909 έγινε η επανάσταση στο Γουδί (των Αθηνών) και ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος κάλεσε από την Κρήτη τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος στις 12-3-1912 εξελέγη Πρωθυπουργός της Ελλάδας, με μεγάλη πλειοψηφία και άνοιξε νέα περίοδο στην ιστορία της πατρίδας μας.

Επιχειρήσεις του ελληνικού στρατού έλαβαν χώρα στην περιοχή της Άρτας και κατά τον 1^ο Βαλκανικό Πόλεμο (1912). Ας τονιστεί ότι αιτία των Βαλκανικών Πολέμων ήταν η επιθυμία των βαλκανικών λαών να απελευθερώσουν τους υπόδουλους αδελφούς τους και να προσαρτήσουν όσο το δυνατόν περισσότερα εδάφη της Ευρωπαϊκής Τουρκίας. Ο στρατός της Ηπείρου, που συγκεντρώθηκε στην περιοχή της Άρτας, όπου έδρευε το στρατηγείο του, είχε περίπου τη δύναμη μιας μεραρχίας. Οι 282 αξιωματικοί και οι 7.915 μάχιμοι οπλίτες του υποστηρίζονταν από μια ορεινή και μια πεδινή μοίρα πυροβολικού, ενώ στην περιοχή της Άρτας βρισκόταν μέσα σε οχυρά και μια τοπομαχική μοίρα.

Ο διοικητής του στρατού Ηπείρου, αντιστράτηγος Κ. Σαπουντζάκης, έφτασε στην Άρτα στις 2 Οκτωβρίου 1912, με τις διαταγές του Γενικού Επιτελείου για την αποστολή των μονάδων που είχε κάτω από τις διαταγές του. Σύμφωνα με αυτές ο στρατός της Ηπείρου θα χρησίμευε ως δυτική πλαγιοφυλακή στον κύριο όγκο του ελληνικού στρατού που θα προήλανε στη Μακεδονία. Θα τηρούσε αμυντική στάση και η μόνη επιθετική κίνησή του θα ήταν να καταλάβει τα υψώματα του Γριμπόβου, στη δυτική όχθη του Αράχθου, απ' όπου οι Τούρκοι είχαν βομβαρδίσει την Άρτα στον πόλεμο του 1897, και να οχυρωθεί εκεί απασχολώντας τον τουρκικό στρατό.

Οι Τούρκοι για την υπεράσπιση της Ηπείρου διέθεταν την 23^η ανεξάρτητη μεραρχία Ιωαννίνων, με διοικητή τον Εσάτ Πασά. Ο κυριότερος λόγος που υπαγόρευσε στο ελληνικό Γενικό Επιτελείο να περιορίσει σε αμυντικό ρόλο το στρατό της Ηπείρου δεν ήταν η αριθμητική υπεροχή των αντιπάλων του, αλλά η απόλυτη αδυναμία του να εκπορθήσει τα οχυρά του Μπιζανίου χωρίς σημαντικές ενισχύσεις.

Το μεσημέρι της 6^{ης} Οκτωβρίου απόσπασμα του στρατού της Ηπείρου, αποτελούμενο από το 7^ο τάγμα Ευζώνων, ένα τάγμα πεζικού και μια ορεινή πυροβολαρχία πέρασε το γεφύρι της Άρτας και μέχρι το βράδυ, αφού διέλυσε τουρκικές περιπόλους των συνόρων, κατέλαβε τα υψώματα του Γριμπόβου. Το άλλο

πρωί τα ελληνικά τμήματα δέχθηκαν εχθρικά πυρά πυροβολικού που προέρχονταν από τα υψώματα της Στρεβίνας στα δυτικά του Γριμπόβου. Εκεί βρίσκονταν τμήματα της νεοσύστατης 23^{ης} τουρκικής μεραρχίας εφεδρων και τρεις πυροβολαρχίες. Η 7^η και η 8^η Οκτωβρίου αναλώθηκαν σε ανταλλαγές πυρών με την ελληνική ορεινή πυροβολαρχία, ενώ τμήμα του ελληνικού στρατού κατέλαβε το χωριό Κουμτζάδες και ένα άλλο τμήμα εκτέλεσε κυκλωτική κίνηση προς τα βόρεια με κατεύθυνση το Ανώγι και την Κιάφα.

Το πρωί της 9^{ης} Οκτωβρίου τα ελληνικά τμήματα που βρίσκονταν στους Κουμτζάδες δέχθηκαν επίθεση από τουρκική δύναμη 3.000 ανδρών και αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν προς το Γρίμποβο. Εκεί τη νύχτα της 10^{ης} προς την 11^η Οκτωβρίου δέχθηκαν αιφνιδιαστική επίθεση των Τούρκων με αποτέλεσμα να υποχωρήσουν άτακτα προς την κατεύθυνση της Άρτας. Αφού ανασυντάχθηκαν, ξαναπέρασαν τον Άραχθο το πρωί της 12^{ης} Οκτωβρίου και βρήκαν κενή από τον τουρκικό στρατό όλη την περιοχή μέχρι τη Φιλιπιάδα, την οποία κατέλαβαν το ίδιο απόγευμα. Στο μεταξύ ο στρατός της Ηπείρου, ενισχυμένος με δύο τάγματα του ανεξάρτητου συντάγματος Κρητών που έφθασαν στην Άρτα στις 17 Οκτωβρίου και από σώματα Κρητών και Ηπειρωτών προσκόπων (εθελοντών), απελευθέρωσε ολόκληρο τον καζά της Φιλιπιάδας και απέκοψε την επικοινωνία της τουρκικής φρουράς της Πρέβεζας με το εσωτερικό. Ο καθαρά αμυντικός ρόλος του στρατού της Ηπείρου είχε λήξει.

Οι νικηφόροι Βαλκανικοί Πόλεμοι του 1912-1913 οδήγησαν στην ένταξη ολόκληρης της περιοχής στο ελληνικό κράτος, γεγονός που συνετέλεσε στην ομογενοποίηση δραστηριοτήτων που είχε ανακόψει βίαια ο γεωπολιτικός σχεδιασμός των συνόρων (όπως οι μετακινήσεις των ημινομάδων κτηνοτρόφων και οι εμπορικές συναλλαγές εκατέρωθεν του Αράχθου). Η περιοχή της Άρτας γνώρισε και αυτή τις μεγάλες ανακατατάξεις που προκάλεσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ο εθνικός διχασμός αλλά και τις συνέπειες από την τραγική κατάληξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας, στην οποία συμμετείχαν ως στρατεύσιμοι και πολλοί Αρτινοί.

Η πολιτική πόλωση που δημιουργήθηκε μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών, όπως ήταν αναμενόμενο, δεν άφησε ανεπηρέαστη και την Αρτινή κοινωνία. Η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου 1936 που επέβαλε ο Μεταξάς κατέστειλε προσωρινά τις πολιτικές διαμάχες με αυταρχικό τρόπο.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου (με την έννοια μεσοπόλεμος αναφερόμαστε στη χρονική περίοδο μεταξύ Πρώτου και Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, κυρίως

μεταξύ 11^{ης} Νοεμβρίου 1918 και 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1939), αναμφίβολα παραγμένη πολιτικά, είχε παρόλα αυτά μια εξαιρετικά πλούσια και δραστήρια κοινωνική και πνευματική δραστηριότητα. Είχαμε την άνθηση μιας «κοινωνίας πολιτών» και την ενεργοποίηση τοπικών ελίτ των μεσαίων στρωμάτων. Η άνθηση που γνώρισε ο χώρος του αθλητισμού π.χ. έχει να κάνει κυρίως με αυτά τα στρώματα. Η πόλη ήταν σε πορεία εκσυγχρονισμού, αλλά η κατάσταση στην επαρχία ήταν διαφορετική. Υπήρχαν και εκεί διαφοροποιήσεις, όμως σε γενικές γραμμές, παρά τις απόπειρες εκσυγχρονισμού, η ύπαιθρος παρέμενε σε κατάσταση μιας σχετικής «υπανάπτυξης».

3.2. Οι συνοικίες της Άρτας

Ας γράφουν οι πινακίδες «Πλατεία 24^{ης} Ιουνίου». Στο στόμα των Αρτινών ήταν κι είναι «Πλατεία Μονοπωλίου» ή καλύτερα το «Μονοπλιό».

Οι γεροντότεροι θυμούνται το Μονοπλιό στενότερο στα ανατολικά. Και στα δυτικά του, από την σημερινή οδό Φιλελλήνων μέχρι την οδό Σταματελοπούλου, θυμούνται πολλούς ευκαλύπτους. Και ένα πηγάδι, απ' το οποίο έπαιρναν οι γείτονες νερό.

Σ' αυτή την πλατεία, απ' τα χρόνια της τουρκοκρατίας, μέχρι τον πόλεμο του '40, μαζεύονταν οι χωρικοί και πωλούσαν τα φρούτα τους, τα λαχανικά τους, τα πουλερικά τους κι ό,τι άλλο είχαν.

Όποιος προσπαθήσει να ερευνήσει την προέλευση της λέξεως «Μονοπλιό», φυσικό είναι να ξεγελαστεί στην αρχή και να νομίσει πως το όνομα βγήκε μετά την απελευθέρωση της Άρτας (1881), από κάποιο κρατικό μονοπώλιο (αλατιού, οινοπνεύματος, τσιγαρόχαρτου κλπ) που στεγάστηκε σε κάποιο κτίριο της πλατείας.

Η πρώτη αυτή εντύπωση είναι λαθεμένη, γιατί η πλατεία ονομάστηκε Μονοπλιό πολύ πριν απ' την απελευθέρωση, πριν απ' την ελληνική επανάσταση. Ίσως πήρε αυτό το όνομα στην εποχή του Βυζαντίου (του Δεσποτάτου δηλαδή) και το διέσωσε και στα χρόνια της τουρκοκρατίας.

Ο Σεραφείμ Ξενόπουλος, στο «Δοκίμιο περί Άρτης» που το κυκλοφόρησε το 1894, μιλάει για «ενορία Μονοπωλείου», γεγονός που δείχνει πως το όνομα ήταν καθιερωμένο από χρόνια, πράγμα που δεν θα συνέβαινε αν το όνομα οφείλονταν σε κάποιο κρατικό μονοπώλιο που άρχισε να λειτουργεί μετά το 1881.

Αλλά το Μονοπλιό είναι πολύ παλιότερο. Ο Α. Κουτσαλέξης, που πέρασε παιδί απ' την Άρτα στα 1821, γράφει στα «Διαφέροντα και περίεργα τινά

ιστορήματα» που κυκλοφόρησε αργότερα: «Οι Τούρκοι δεν κατεδέχοντο να σφάζουν τους χριστιανούς Έλληνες. Το έργο αφιέρωσαν εις τους Εβραίους. Κήρυξ, υψηλός το ανάστημα Εβραίός, εξετέλει την διαταγήν της αιμοβόρου αρχής. Είδον τον Εβραίον αυτόν να έχη την μάχαιραν έτοιμην και το θύμα γονατιστόν γυμνό επερίμενε σφιγκτά δεμένον όπως χάση την κεφαλήν του. Άλλ' αποστρέψας πάραυτα την κεφαλήν μου, λιπόθυμος σχεδόν έτρεξα εις την οικίαν και μόλις μετά ώρας συνήλθον. Αι εκτελέσεις αυταί ελάμβανον χώραν εις την πλατειάν την καλουμένην Μονοπωλειό. Η μητέρα μου ηναγκάσθη ένεκα τούτου και ίνα μη ακούωμεν τας γοεράς γωνάς, να μετοικήσωμεν. Το ίδιο έπραξαν σχεδόν όλοι, όσοι κατώκουν το μέρος αυτό και γινομένη αγορά έπαυσε να γίνηται. Τα πάντα ερημία και πτώματα σωμάτων έκειντο εις αυτήν». Από την περικοπή αυτή, μαθαίνουμε πως και το 1821 η πλατεία λεγόταν Μονοπλιό και πως τότε γινόταν εκεί η αγορά (των αγροτικών προϊόντων).

Προφανώς το όνομα «Μονοπλιό» έχει σχέση με την αγορά που γινόταν στην πλατεία. Συγκεντρωνόταν εκεί όλοι οι χωρικοί που ήθελαν να πωλήσουν. Και τούτο, για να εισπράττει εύκολα το δικαίωμά του ο νοικιαστής του σχετικού φόρου, όπως γίνεται ακόμα και σήμερα στην ετήσια πανήγυρι, στο λεγόμενο μουχούστι ή ατ-παζάρ.

Η πλατεία του Μονοπλιού, είναι μια απ' τις δύο παλαιότερες πλατείες της Άρτας και η μόνη που διατηρείται ακόμα. Η άλλη, η πλατεία του Ρολογιού – νεότερη ίσως – δεν υπάρχει πια. Έγινε προαύλιο δημοτικού σχολείου.

Από την βόρεια πλευρά του Κάστρου της Άρτας μέχρι τον λόφο της Μητρόπολης απλώνεται η συνοικία που στα επίσημα χαρτιά λέγεται συνοικία των Βυρσοδεψών ή Δάφνη, ενώ ο απλός λαός την ονομάζει Ταμπακιάδες.

Συνοικία των Βυρσοδεψών ονομάστηκε γιατί εκεί από αιώνες λειτουργούσαν τα βυρσοδεψεία της πόλης, στο βορειοανατολικό τμήμα της συνοικίας. Δάφνη ονομάστηκε γιατί στο κέντρο της συνοικίας, κοντά στο ναό της Ευαγγελιστρίας υπήρχε μια πανύψηλη δάφνη. Έλεγαν οι παλιοί πως αν κάποιος ανέβαινε στα ψηλότερα κλαδιά της, έβλεπε τη θάλασσα.

Και Ταμπακιάδες ονομάστηκε η ίδια συνοικία από τους Τούρκους κι έτσι έμεινε στη λαϊκή γλώσσα. Η λέξη Ταμπακιάδες δεν έχει σχέση με την ιταλική λέξη tobacco (=καπνός) αλλά προέρχεται από την τουρκική λέξη tabak, που σημαίνει βυρσοδέψης.

Η συνοικία αυτή μέχρι πριν λίγα χρόνια πνιγόταν από τα νερά του Αράχθου, όταν αυτός πλημμύριζε. Από τότε όμως που έγινε το φράγμα Πουρναρίου οι πλημμύρες σταμάτησαν. Σταμάτησαν όμως και τα βυρσοδεψεία κι έμεινε μόνο το όνομα: Ταμπακιάδες. Και το επώνυμο Ταμπάκης έχει την ίδια προέλευση, από τα ταμπάκια, τα βυρσοδεψεία.

Κανένας σήμερα δεν θυμάται το όνομα. Κι όμως η σημερινή συνοικία του Παντοκράτορα μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα λεγόταν Αλμπαναριά. Η λέξη είναι τουρκική και προέρχεται από τη λέξη *nalbant*, που σημαίνει πεταλωτής, καλιγωτής. Εκεί, στους σημερινούς δρόμους Γριμπόβου και Παντοκράτορος υπήρχαν τα μαγαζιά των αλμπάνηδων, δηλαδή των πεταλωτήδων. Τότε τα άλογα ήταν χιλιάδες, όπως σήμερα τα αυτοκίνητα κι έβγαινε καλό μεροκάματο.

Με τον καιρό η λέξη αλμπάνης πήρε κι άλλες έννοιες. Έτσι σήμερα λέμε αλμπάνηδες του αδέξιους τεχνίτες ή επιστήμονες, τους άγαρμπους. Οι παλιοί όμως αλμπάνηδες έκαναν ασφαλώς πολύ καλά την δουλειά τους.

Οι Τούρκοι της Άρτας κατοικούσαν οι πιο πολλοί στις συνοικίες Γεφυρόπουλου (Χάλα – χάλα), Αγ. Νικολάου και Μητρόπολης. Ελάχιστοι έμεναν στις άλλες συνοικίες της πόλης.

Εκεί που σήμερα διασταυρώνονται οι δρόμοι Τζαβέλλα, Βασ. Πύρρου, Πριοβόλου, ήταν το λεγόμενο Τουρκοπάζαρο. Στο Τουρκοπάζαρο είχαν μαγαζιά αρκετοί Τούρκοι, αλλά και λίγοι Έλληνες, απ' τα οποία ψόνιζαν οι Τούρκοι κάτοικοι. (Μπακάλικα, φούρνοι, γαλατάδικα, τσαγκαράδικα, γανωματίδικα κ.ά.).

Στο βόρειο τμήμα της σημερινής λαχαναγοράς ήταν ένα ονομαστό καφέ-αμάν, που εξελίχθηκε σε καφέ-σιαντάν κι αργότερα στην περίφημη «ακαδημία χορού» του Γ. Παλάντζα. Το καφέ-αμάν είχε και κήπο με πορτοκαλιές και λουλούδια και περικλειόταν με καλλιτεχνικό κιγκλίδωμα. Στο νότιο τμήμα της λαχαναγοράς ήταν το Παρθεναγωγείο, που στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ερειπώθηκε.

Τα χρόνια πέρασαν, οι Τούρκοι έφυγαν, αλλά το όνομα «τουρκοπάζαρο» σώζεται μέχρι σήμερα.

Τα μαγαζιά των Ελλήνων κατοίκων της Άρτας βρίσκονταν στον κεντρικό δρόμο της πόλης. Αρχίζαν από τη σημερινή οδό Παντοκράτορος κι έφταναν πέρα από το Μονοπλιό. Αυτός ο δρόμος ήταν το λεγόμενο Ρωμιοπάζαρο. Αργότερα οι κάτοικοι τον κεντρικό δρόμο τον ονόμασαν «αγορά» και τέλος ο Δήμος τον ονόμασε «οδό Σκουφά».

Στα πιο πολλά μαγαζιά έπρεπε – επί τουρκοκρατίας – να κατέβεις ένα δυο σκαλοπάτια και είχαν χαμηλές πόρτες. Κι αυτό για να μη μπορούν οι έφιπποι Τούρκοι να μπαίνουν στα μαγαζιά, τα οποία δεν είχαν τζαμόπορτες. Σ' αυτόν λοιπόν τον δρόμο υπήρχαν καφενεία, υφασματεμπορικά, κουρεία, ραφεία, (ελληνοραφτάδικα κι αργότερα φραγκοραφτάδικα), ψιλικατζίδικα κ.ά.

Μετά την απελευθέρωση της πόλης ένα – ένα χάνονταν τα παλιά μαγαζιά και στη θέση τους χτίζονταν ωραία πέτρινα ψηλοτάβανα μαγαζιά, με αψιδωτές πόρτες, σε στυλ εφτανησιώτικο.

Στο ρωμιοπάζαρο τα κτίρια δεν ήταν σε μια γραμμή, αλλά ένα μπρος ένα πίσω, ώστε νάναι εύκολο να κρύβεται κάποιος που τον κυνηγούσαν οι Τούρκοι.

Κατά την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα η τότε δημοτική αρχή, με τολμηρή πρωτοβουλία, ρυμοτόμησε την κεντρική οδό. Οι αρχικές αντιδράσεις των ιδιοκτητών σταμάτησαν, όταν διαπίστωσαν πόσο ομόρφυνε ο δρόμος τους.

Το όνομα Ρωμιοπάζαρο ξεχάστηκε.

Πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ζούσαν στην Άρτα περίπου πεντακόσιοι Εβραίοι..Είχαν δύο συναγωγές. Μια, κοντά στην πύλη του Κάστρου και μια στην σημερινή οδό Μακρυγιάννη... Είχαν κι ένα σχολείο στην οδό Φιλελλήνων. Οι επίσημοι Εβραίοι της Άρτας ισχυρίζονταν πως οι πρόγονοί τους πρωτοήρθαν στην Άρτα στα χρόνια της Ρωμαιοκρατίας.

Οι Εβραίοι της Άρτας ζούσαν σε σύμπνοια με το ντόπιο πληθυσμό. Πολλοί απ' αυτούς πρόκοψαν στο εμπόριο.

Η συνοικία που κατοικούσαν ήταν κοντά στο Κάστρο. Αρχιζε από την οδό Αμβρακίας, προχωρούσε στην οδό Τζαβέλα και επεκτεινόταν στα βόρεια τμήματα των οδών Παλαμά, Μακρυγιάννη και Φιλελλήνων. Οι ντόπιοι την συνοικία αυτή την έλεγαν «τα οβραϊκά».

Οι Γερμανοί το 1944 εξαφάνισαν τους Εβραίους της Άρτας στα κρεματόρια. Γλίτωσαν λίγοι, αυτοί που έγκαιρα ανέβηκαν στο βουνό ή έφυγαν για την Αθήνα. Σήμερα στην Άρτα δεν ζει κανένας Εβραίος.

Οι διασωθέντες Εβραίοι edώρησαν την μία συναγωγή τους στον Μ/Φ Σύλλογο «Σκουφά», που αργότερα απαλλοτριώθηκε από τον ΕΟΤ.

Το Μουχούστι είναι σήμερα μια συνοικία της Άρτας, η νοτιοδυτική, με μεγάλη εργατική και εμπορική κίνηση. Απ' τα χαράματα μαζεύονται εκεί οι εργάτες γης, για να πάνε να δουλέψουν στα πέρα απ' τη Γέφυρα κτήματα. Μετά τους εργάτες, αρχίζουν να φτάνουν και να ξεφορτώνουν εμπορεύματα τα φορτηγά αυτοκίνητα.

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας όμως, το Μουχούστι το θεωρούσαν προάστιο της Άρτας. Έτσι τουλάχιστον το χαρακτηρίζει ο Σεραφείμ Ξενόπουλος στο «Δοκίμιό» του. Ανάμεσα στο προάστιο και στην πόλη, παρεμβάλλονταν τότε τα Χάνια, τα Γύφτικα και το Σεράι.

Το Σεράι χτίστηκε στα 1779 από τον Κουρτ Πασά του Μπερατιού. Αργότερα ο Αλής το μεγάλωσε, το καλλώπισε και το έκανε διοικητήριο. Την ακριβή θέση του Σεραϊού μπορούμε να την υπολογίσουμε στα νοτιοδυτικά της Παρηγορήτισσας όπως προκύπτει κι από το γνωστό πίνακα της μάχης της Άρτας, που τον ζωγράφισε ο Παν. Ζωγράφος, σύμφωνα με τις υποδείξεις του στρατηγού Μακρυγιάννη.

Στην Άρτα, απ' τα χρόνια της Τουρκοκρατίας μέχρι και σήμερα, λέγοντας Μουχούστι, εννοούμε δύο πράγματα. Τη συνοικία Μουχούστι, που απλώνεται στα νοτιοδυτικά της Παρηγορήτισσας, μέχρι το παλιό Κρατικό Νοσοκομείο και την ετήσια ζωοπανήγυρη, που γινόταν στη συνοικία αυτή.

Αλλά, η συνοικία έδωσε το όνομά της στο πανηγύρι, ή το πανηγύρι έδωσε το όνομα στη συνοικία;

Κάποιος παλιός δικηγόρος της Άρτας, έλεγε πως το όνομα Μουχούστι βγήκε από παραφθορά της λέξης Αμμόχωστος. Κι αφού ονομάστηκε έτσι η συνοικία, ύστερα πήρε το όνομα αυτό και η εμποροζωοπανήγυρη που γινόταν εκεί.

Ο Σεραφείμ Ξενόπουλος, γράφει πως η συνοικία «ίσως εκλήθη ούτως εκ της επωνυμίας της εν τω χωρίω των Τζουμέρκων Ραφταναίοι κειμένης Ιεράς Μονής της Θεοτόκου Μουχούστιον επονομαζομένης και ήτις είχε πάλαι, ως λέγεται, μοναστηριακά κτήματα εν τη θέσει ταύτη, εξ ων σώζονται ελαιόδενδρα τινά».

Και συνεχίζει σ' άλλο σημείο: «Εξ αρχαίων ετών συνέρχεται εκ διαφόρων μερών της Ηπείρου εις Άρταν εμπορική τις πανήγυρις, ουχί ευκαταφρόνητος, Μουχούστιον καλουμένη, ως εκ της ενοριακής θέσεως, ήτις άρχεται συνήθως από της 14^{ης} Σεπτεμβρίου και λήγει την 24^{ην} σχεδόν του αυτού». Και τέλος ο Σεραφείμ μάς εξηγεί ότι η Μονή των Ραφταιναίων «οικοδομηθείσα προ 250 ετών επί τη μνήμη των Γενεθλίων της Θεοτόκου, καλείται Μουχούστι ή Μιχούστι, ως εκ της θέσεως εν η κείται, ήτις ίσως υπήρξε κληρουχία Μίχου τινός ή Μιχαήλ».

Ωστε, κατά τον Σεραφείμ, πρώτα πήρε το όνομα Μουχούστι η Μονή των Ραφταναίων, ύστερα η συνοικία της Άρτας επειδή σ' αυτή είχε κτήματα η Μονή, και τέλος η ζωοπανήγυρη επειδή γινόταν στη συνοικία Μουχούστι.

Κατά άλλη γνώμη, η λέξη Μιχούστι (όχι Μουχούστι), είναι αρβανίτικη (όχι τούρκικη) και σημαίνει την εμποροπανήγυρη. Απ' τους αρβανίτες ονομάστηκε έτσι η συνοικία, γιατί σ' αυτή γινόταν το πανηγύρι κι έρχονταν πολλοί να ψωνίσουν απ' την αρβανιτιά. Κι η Παναγιά των Ραφταναίων ονομάστηκε κι αυτή «Μ'χουστιώτισσα», γιατί μπροστά απ' το μοναστήρι γινόταν εμποροπανήγυρη στις 8-9 Σεπτεμβρίου. Και σ' άλλα μέρη της Ηπείρου και Θεσσαλίας η εμποροζωοπανήγυρη λεγόταν Μουχούστι. Οι Τούρκοι είχαν άλλη λέξη για τη ζωοπανήγυρη. Την έλεγαν ατ-παζάρ.

Τη συνοικία Μουχούστι της Άρτας, την αναφέρουν ο Μακρυγιάννης, ο Φιλήμων, ο Rouqueville κι άλλοι, στα σημεία που ιστορούν τη μάχη της Άρτας του Νοεμβρίου του 1821. Στη μάχη αυτή κήκε απ' τους Έλληνες και το Σεράι. Στη θέση του χτίστηκαν το 1869 μαγαζιά, που νοικιάζονταν για κρεοπωλεία, ιχθυοπωλεία κ.λ.π. Το νοίκι τόπαιρνε η Δημογεροντία.

Δυτικότερα από το κέντρο της συνοικίας Μουχούστι, προς το ποτάμι, ήταν δυο μεγάλα βράχια σε σχήμα γκαμήλας. Και οι Αρτινοί τάλεγαν Γκαμήλες. Η παράδοση έλεγε πως εκεί βούλιαξαν δύο μεγάλες γκαμήλες και απολιθώθηκαν. Πάντως στη θέση αυτή σταματούσαν τα караβάνια κι υπήρχε χωριστός οβορός (φραγμένος χώρος) για τις γκαμήλες, απ' τις οποίες πήρε το όνομα και η θέση.

Προπολεμικά, στο κέντρο της Άρτας, εκεί που σήμερα είναι τα μαρκάτα (κρεοπωλεία – ψαροπουλιά), υπήρχαν διάφορα παλιά κτίρια, που στέγαζαν πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, μέχρι που χτίστηκε ο προσφυγικός συνοικισμός κοντά στην Οδηγήτρια.

Αυτά τα παλιά κτίρια είχαν κεντρική είσοδο εκεί που είναι σήμερα η κεντρική είσοδος των μαρκάτων. Μπαίνοντας, ακριβώς αριστερά, ήταν το ναΐδριο του άϊ-Μηνά. Πιο μέσα, αριστερά και δεξιά, ήταν οι σκάλες που οδηγούσαν στο ανώγειο, το οποίο κάλυπτε και την εκκλησία. (Πάνω από την στέγη της εκκλησίας, ενάμισι μέτρο ψηλότερα, ήταν το πάτωμα του ανωγείου).

Στο βάθος ήταν η αυλή. Στα δεξιά και στο πίσω μέρος της αυλής, ήταν άλλα κτίρια, ανώγεια κι αυτά. Όλα αυτά τα κτίρια είχαν μεγάλες τζαμαρίες προς την αυλή, χαγιάτια και σκάλες με καμάρες.

Κατά τον Σεραφείμ Ξενόπουλο, τα μπροστινά κτίρια χτίστηκαν στα 1845, επί Μητροπολίτου Αβερκίου κι εγκαταστάθηκε σ' αυτά η Ελληνική Σχολή.⁴⁵ Τα πίσω

⁴⁵Η γνωστή Σχολή Μανωλάκη καταστράφηκε στα 1821. Οι Αρτινοί συγκρότησαν καινούρια Ελληνική Σχολή στα 1830, στα κτίρια των Αγίων Αναργύρων, που μεταφέρθηκε στα 1845 στα νέα κτίρια του άϊ-Μηνά.

κτίρια χτίστηκαν τα 1868-1869 επί Σεραφείμ και σ' αυτά εγκαταστάθηκε η Πριοβόλιος Αλληλοδιδασκτική Σχολή.⁴⁶ Μ' αυτή τη Σχολή συγχωνεύθηκε αργότερα και η Αλληλοδιδασκτική που λειτουργούσε στα κτίρια του άϊ-Γιώργη Μπαχαρά.

Όταν οι παλιοί Αρτινοί λέγαν «στον άϊ-Μηνά», δεν εννοούσαν τόσο το εκκλησιάκι ή τα κτίρια και τα σχολειά, όσο τη μικρή πλατεία που ήταν μπροστά απ' το κτιριακό συγκρότημα. Εννοούσαν ακόμα και τη γύρω συνοικία.

Αυτή η μικρή πλατεία, η πλατεία «τ' άϊ-Μηνά», δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η συμβολή τριών δρόμων, ένα δηλαδή τρίστρατο. Το σχημάτιζαν τρεις δρόμοι, που σήμερα ονομάζονται Λογοθέτη Βλαχούτση, Νικ. Πριοβόλου, Καραϊσκάκη. (Η σημερινή οδός Κοσμά Αιτωλού και η συνεχόμενη πλατεία δεν υπήρχαν τότε).

Σ' αυτούς τους τρεις δρόμους που προαναφέραμε, ήταν συγκεντρωμένα από τα χρόνια της τουρκοκρατίας τ' αρχοντικά και τα προξενεία. Στην οδό Βλαχούτση, στη θέση της σημερινής Νομαρχίας, ήταν το αρχοντικό του Αντωνόπουλου, αληθινό κομψοτέχνημα στο εσωτερικό του. Ακριβώς απέναντι (επί της σημερινής πλατείας), ήταν τα αρχοντικά του Λογοθέτη Βλαχούτση και του Βαρζέλη. Και συνεχόμενο, το αρχοντικό του Παπαδόπουλου, γνωστού από τα «Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη», στο οποίο εγκαταστάθηκε για λίγα χρόνια και η Μητρόπολη (1821-1834). Στην οδό Πριοβόλου ήταν τα αρχοντικά του Μπόρου (αγγλικό κονσουλάτο το 1821 και σήμερα ιδιοκτησία του Τηλ. Γαρουφαλιά), του Καραπάνου (σήμερα ξενοδοχείο «Αμβρακία»), του Αντωνόπουλου (σήμερα ιδιοκτησία Καρατσιώλη) και άλλα. Στην οδό Καραϊσκάκη, ίσως στις σημερινές ιδιοκτησίες Οικονόμου και Βενέτη, ήταν το περίφημο αρχοντικό του Θανάση Λιδωρίκη, γραμματέα του Αλή Πασά, αργότερα φιλικού και πολύτιμου σύμβουλου στις πρώτες κυβερνήσεις του ελεύθερου κράτους. Το αρχοντικό αυτό το πήρε προίκα ο Λιδωρίκης από τον πεθερό του, τον Αρτινό άρχοντα Ντέμο.

Η μικρή πλατεία του άϊ-Μηνά είχε και το πηγάδι της, το ονομαστό «πηγάδι τ' άϊ-Μηνά». Όταν τοποθετήθηκε δημοτική βρύση, κλείστηκε το πηγάδι. Κι όταν το νερό μπήκε με σωλήνες σ' όλα τα σπίτια, αφαιρέθηκε και η βρύση.

Απέναντι απ' το πηγάδι ήταν το γαλλικό προξενείο, όπου μέχρι τον πόλεμο κυμάτιζε η γαλλική σημαία (ιδιοκτησία Ευσταθ. Κατσαδήμα). Και δίπλα, επί πολλά χρόνια, το Δημαρχείο (ιδιοκτησία Αλεξ. Κογιαντή), που με την εκατόγλομνη φωτεινή

⁴⁶ Ονομάστηκε Πριοβόλιος γιατί οικονομικά στηριζόταν στα ποσά που άφησε ο Ν. Πριόβολος για μισθούς δασκάλων κλπ. Ο Πριόβολος ήταν γιος γανωτζή από τα Πιστιανά που πλούτισε στην Ιταλία. Πέθανε στην Τεργέστη.

ταμπέλα του (την άναβαν στις μεγάλες γιορτές), έδινε στη μικρή πλατεία όψη φαντασμαγορική.

Η μικρή πλατεία του άϊ-Μηνά είχε κι άλλο όνομα. Την έλεγαν οι παλιοί «πουντιάστρα». Γιατί εκεί σχηματίζονταν ρεύματα, που όποιος καθόταν για ώρα, πούντιαζε. Ήταν τρίστρατο και τριανέμι. Πουντιάστρα λοιπόν ή κατ' άλλους, επί το ευγενέστερον, πλατεία των γιατρών.

Στο βορειότερο σημείο της Άρτας βρίσκεται ο μικρός λόφος της Μητρόπολης. Απ' τη βορειοανατολική, τη βόρεια και τη βορειοδυτική πλευρά του, τον γλείφει το ποτάμι και τον προστατεύει αρχαίο τείχος.

Ο λόγος αυτός κατοικήθηκε κι ίσως οχυρώθηκε απ' τους προϊστορικούς χρόνους. Τότε και ίσως μέχρι τους πρώτους κλασσικούς χρόνους, όταν ο γειτονικός Άραχθος πλημμύριζε, απόκοβε το λόγο απ' την άλλη πόλη. Τότε ο λόφος γινόταν νησί. Στους κλασσικούς ή ελληνικούς χρόνους (ίσως επί Πύρρου), η οχύρωση του λόφου συνδέθηκε με την οχύρωση της άλλης πόλης.

Στα χρόνια της Ρωμαιοκρατίας οι Ρωμαίοι έκαναν χρήση του λόφου. Ίσως εκεί να χτίστηκε μια πρωτοχριστιανική εκκλησία, στα ερείπια αρχαίου ναού. Μαρμάρινα υπολείμματα μαρτυρούν για κάτι τέτοιο. Καθώς και μια χαρακτηριστική επιγραφή, που προδίδει την ύπαρξη ρωμαϊκού νεκροταφείου: «ΡΟΥΦΟΣ ΕΤΩΝ ΚΒ' - ΧΑΙΡΕ - ΚΛΑΥΔΙΟΣ.»

Δεν έχουμε μαρτυρίες για το πότε εγκαταστάθηκε στο λόφο αυτόν η έδρα της Μητρόπολης της Άρτας. Ο Σεραφείμ Ξενόπουλος γράφει – χωρίς όμως τεκμηρίωση – πως εγκαταστάθηκε εκεί από τα χρόνια του Δεσποτάτου.

Εκείνο που με σιγουριά γνωρίζουμε, είναι πως τα κτίρια της Μητρόπολης, που υπήρχαν στο λόφο, κατεδαφίστηκαν στα 1726 (επί Μητροπολίτη Ιωαννικίου) και χτίστηκαν καινούρια. Και πως στα 1779 χτίστηκε η εξωτερική πύλη (επί Μακαρίου Β'), που υπάρχει και σήμερα. Άγνωστο παραμένει τί συμβολίζει το ημίγλυπτο λιοντάρι που τοποθετήθηκε πάνω απ' την πύλη. Γιατί οι Βενετσιάνοι δεν έμειναν στην Άρτα παρά ένα χρόνο μόνο, πολύ πριν. Ίδιο, μεγαλύτερο όμως, λιοντάρι, υπάρχει και μέσα στο φρούριο της Άρτας. Πιθανόν τα λιοντάρια να ήταν εμβλήματα από την εποχή των Κομνηνοαγγέλων ή των Ορσίνι ή των Τόκκων.

Τα κτίρια της Μητρόπολης, όποτε ήθελαν, τα καταλάμβαναν οι Τούρκοι, έδιωχναν τους Μητροπολίτες και τα μετέτρεπαν σε τόπο οργίων και σφαγών. Αυτό έγινε το 1805, μετά τη φυγή του Ιγνατίου Α' και το 1820-1834. Ίσως και άλλες φορές, αλλά δεν διασώθηκαν μαρτυρίες.

Στα 1820-1834 που οι Μητροπολίτες διώχθηκαν από τα κτίρια του λόφου της Μητρόπολης, εγκαταστάθηκαν στο σπίτι του πλούσιου Παπαδόπουλου, στη συνοικία του άϊ Μηνά.

Μετά την απελευθέρωση της Άρτας, στα κτίρια της Μητρόπολης λειτούργησε Ιερατική Σχολή. Σ' αυτή δίδαξαν πολλοί αξιόλογοι καθηγηταί. Και βγήκαν απ' αυτή σειρές δασκάλων, ιερέων, αρχιερέων. Και ο αρχιεπίσκοπος Ελλάδος Σεραφεΐμ ήταν απόφοιτος της Ιερατικής Σχολής Άρτας.

Μέχρι τον τελευταίο πόλεμο η κοντά στη Μητρόπολη συνοικία αποτελούσε χωριστή ενορία, την ενορία της Περιλήφτης (Περιβλέπτου), επειδή παλιότερα εκεί πλησίον υπήρχε η εκκλησία της Περιβλέπτου, που αργότερα έγινε τζαμί, το λεγόμενο τζαμί των μπέηδων.

Σήμερα, στο λόφο της Μητρόπολης βρίσκονται το κτίριο της Μητρόπολης της Άρτας και η εκκλησία των Εισοδίων της Θεοτόκου (άλλοτε αγίου Μερκουρίου). Οι Αρτινοί, την εκκλησία αυτή την έλεγαν «Παναγιά Μεσοσπορίτισσα». Και τούτο γιατί στη γιορτή της (21 Νοεμβρίου), συνήθιζαν να βράζουν μέσα στη χύτρα διάφορα δημητριακά (σπόρους), που τους έτρωγαν λέγοντας «μεσόφαγα, μεσόσπειρα, μεσ' έχω στην κοφίνα».

Το ρολόι της Άρτας έχει ζωή διακοσίων χρόνων. Χτίστηκε το 1775. Από τότε και επί ενάμιση αιώνα, πρόσφερε μεγάλες υπηρεσίες στους Αρτινούς, γιατί στα χρόνια εκείνα, ελάχιστοι είχαν δικό τους ρολόι, (της τσέπης).

Εκείνοι που πήραν την απόφαση για το που και το πώς θα χτιστεί, είχαν οπωσδήποτε αρκετή καλαισθησία. Διάλεξαν με ιδιαίτερη προσοχή τη θέση. Το έβαλαν σε ύψωμα, ώστε νάναι ορατό σχεδόν από όλη την πόλη και ν' ακούγεται όσο το δυνατό μακρύτερα.

Μπροστά του είχε την κεντρική πλατεία της εποχής εκείνης, στην οποία οδηγούσαν οι περισσότεροι δρόμοι. Και πίσω του είχε το νοτιοδυτικό πύργο του κάστρου της Άρτας, που ήταν ο πιο μεγάλος κι ο πιο δυνατός, από όλους τους πύργους. Η μπροστά απ' το ρολόι πλατεία, μετά το χτίσιμο του ρολογιού, πήρε το όνομα «πλατεία της ώρας».

Με επιμέλεια διαλέχτηκε και το υλικό. Όχι μάρμαρο, όχι χρώματα, όχι σοφατίσματα και μιχλιμπίδια. Σκέτη πέτρα, όμοια με την πέτρα του γειτονικού κάστρου, απ' το οποίο μόλις πεντ' έξι μέτρα απείχε. Έτσι ταίριαξε με το χρώμα του όλου χώρου και φάνηκε σαν φυσική προέκταση του φρουρίου.

Στην πρώτη του μορφή το ρολόι ήταν κοντότερο ένα περίπου μέτρο, απ' ό τι είναι σήμερα. Κι είχε στέγη τετράκλινη σκεπασμένη με κεραμίδια, απάνω απ' την οποία προεξείχε η καμπάνα του, που χτυπούσε τις τούρκικες ώρες. Στα χρόνια του μεσοπολέμου, η δημοτική αρχή, για να προστατέψει την καμπάνα, το ύψωσε κάπου ένα μέτρο, φτιάνοντας κολώνες από τούβλο και ρίχνοντας από πάνω τσιμεντένια πλάκα. Παρέλειψε όμως να τοποθετήσει πάλι μια στέγη. Έτσι σήμερα το ρολόι μοιάζει σαν ακέφαλο.

Η πλατεία της ώρας λοιπόν, συγκέντρωνε όλη την κοσμική κίνηση της ελληνοτουρκοεβραϊκής κοινωνίας της Άρτας στα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας και στα πρώτα χρόνια της ελεύθερης ζωής. Ανατολικά της πλατείας και του ρολογιού (εκεί που αργότερα έγινε το καπνεργοστάσιο και σήμερα βρίσκονται η προτομή του Μακρυγιάννη και η Εργατική Εστία) ήταν διώροφο τζαμί, του σουλτάνου «Μπαγιαζίτ», το καλύτερο τζαμί της Άρτας. Στα νότια της πλατείας ήταν ένα ζαχαροπλαστείο, ίσως το πρώτο που άνοιξε στην Άρτα. Και στα βόρεια (εκεί που σήμερα είναι το δεύτερο δημοτικό σχολείο και παλιότερα η μηχανή του ηλεκτροφωτισμού) βρισκόταν ένα κέντρο στο οποίο μαζεύονταν οι «μπαντίδοι» και οι αγαπητικοί.

Ο Σεραφεΐμ Ξενόπουλος (βλ. «δοκίμιον περί Άρτης», επανεκδ. 1962, σ. 151), γράφει: «Το εκτός του φρουρίου ευρισκόμενον (τέμενος) ονόματι Σουλτάν Μπαγιαζήτ... πλησίον τούτου παρά τω φρουρίω ωκοδομήθη το 1775 έτει ο πύργος του κοινού της Πόλεως ωρολογίου». Αλλά και ο F. Rouqueville γράφει πως το ρολόι της Άρτας υπήρχε επί Αλή Πασά («Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως» τ.Α', σ. 144, εκδ. Τζελάτου Φέξη, Αθ. 1890).

Γύρω στο 1650, έναν και πλέον αιώνα πριν, Τούρκος περιηγητής, στο δτομο ταξιδιωτικό του βιβλίο (τίτλος του: Σεγιαχατναμέ = Οδοιπορικό) έδινε αρκετά στοιχεία για το ρολόι της Άρτας. Ο Τούρκος περιηγητής λεγόταν Εβλιά Τσελεπή.

Το τμήμα του «Οδοιπορικού» του Τσελεπή που αφορά την Ήπειρο πρωτοδημοσιεύτηκε στα «Ηπειρωτικά Γράμματα» (1944, τχ. 5 επ.) από τον αείμνηστο Χρ. Στούλη. Στο περιοδικό «Σκουφάς» (τχ. 72-73, 1987, σ. 235-247) δημοσιεύτηκε το ίδιο περίπου τμήμα του «Οδοιπορικού» σε μετάφραση του Μιχ. Κοκολάκη.

Από τη μετάφραση του Κοκολάκη παραθέτω το τμήμα που αφορά το ρολόι της Άρτας: «Είναι ένα μεγάλο χάνι που βρίσκεται στο δρόμο απέναντι από το τζαμί του Σουλτάνου Βαγιαζήτ Χαν. Μπροστά στην πόρτα αυτού του Χανιού, ο

αξιοθαύμαστος πύργος του ρολογιού. Είναι ένας επιβλητικός πύργος στο δρόμο απέναντι από το χάνι, μ' ένα ρολόι του οποίου η καμπάνα είναι τεράστια. Ο χτύπος της ακούγεται ως μια ώρα μακριά. Έχει ένα μηχανισμό που κάνει μια περιστροφή σε εικοσιτέσσερις ώρες. Είναι ένα πραγματικό αριστούργημα που όμοιό του μηχανικό ρολόι δεν υπάρχει σε καμιά χώρα».

Τελευταία, ο Σπ. Εργολάβος στο βιβλίο του «Εβλιά Τσελεπή, Ταξίδι στην Ήπειρο, ένα αποκαλυπτικό ντοκουμέντο του 17^{ου} αιώνα» (1995, Ιωάννινα, εκδόσεις Ήπειρος) μάς παρέχει πολλά στοιχεία για το πώς έφτασε στα Γιάννενα το κείμενο του Τσελεπή, πώς μεταφράστηκε, πώς δημοσιεύτηκε από τον Χρ. Σούλη κ.λ.π. Και φυσικά παραθέτει το σχετικό με την Ήπειρο κείμενο του Τσελεπή (μετάφραση Κεχαγιόγλου - Λογοθέτη σε μεταγλώττιση Σπ. Εργολάβου). Το σχετικό με το ρολόι της Άρτας κομμάτι του κειμένου έχει ως εξής: «... και ένα χάνι μονάχα, εμπορικό και πολύ μεγάλο. Είναι κτισμένο στο κάτω μέρος του τζαμιού του Σουλτάνου Βαγιατζήτ Χαν. Απέναντι ακριβώς από την πόρτα του χανιού τούτου, επί του δρόμου, υπάρχει πύργος με ρολόι, με καμπάνα που έχει μεγάλο μέγεθος. Ο ήχος του ακούγεται καθαρά από απόσταση μιας ώρας. Τέτοιο, τεχνικά κατασκευασμένο ρολόι, σε κανένα τόπο δεν υπάρχει».

Ο Τσελεπή γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1610 και πέθανε το 1679. Σαραντα χρόνια ταξίδευε. Πρέπει να υποθέσουμε πως από την Ήπειρο πέρασε γύρω στα 1650. Και φυσικά, αφού είδε τότε το ρολόι, πρέπει να προϋπήρχε μερικά χρόνια τουλάχιστον πριν.

Το τζαμί Βαγιατζήτ ήταν εκεί που σήμερα είναι το Εργατικό Κέντρο, στη διασταύρωση των οδών Αμβρακίας και Μακρυγιάννη. Το χάνι που αναφέρεται στο «Οδοιπορικό» του Τσελεπή, βρισκόταν μεταξύ των οδών Αμβρακίας και Πέτα, εκεί που αργότερα ήταν το καπνεργοστάσιο και σήμερα είναι η προτομή του στρατηγού Μακρυγιάννη κι ένα κηπάριο ανατολικά της προτομής.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία, αποδεικνύουν πως το ρολόι της Άρτας υπήρχε προ του 1650, έχει δηλαδή ζωή τριακοσίων πενήντα (350) και πλέον ετών.

Και βέβαια, είναι εντελώς ανιστόρητο αυτό που έγραψε στην εφημερίδα «Το Βήμα» (8-9-1992) η ιστορικός συγγραφέας Λίζα Μιχελή, σε κείμενό της με τίτλο «Πυρκαϊά εις το Πάνω Παζάρι», πως «η Αθήνα, μια τουρκοκρατούμενη ακόμη τότε πόλη, απέκτησε το μοναδικό στην οθωμανική επικράτεια ρολόι (κρουστικό), δώρο του Λόρδου Έλγιν».

Αλλά ο Έλγιν έζησε ένα και πλέον αιώνα (1766-1841) μετά την επίσκεψη του Τσελεπή στην Άρτα.

Ένας από τους επιβλητικότερους και αρχιτεκτονικά πρωτότυπους βυζαντινούς ναούς του Ελλαδικού χώρου, βρίσκεται στην Άρτα. Είναι η περίφημη Παρηγορήτισσα, που οι Αρτινοί την αποκαλούν Παργιορίτσα.

Ο άλλοτε Μητροπολίτης Άρτης Σεραφείμ Ξενόπουλος στο γνωστό σύγγραμμα του «Δοκίμιον περί Άρτης» υποστηρίζει την άποψη πως η Παργιορίτσα ήταν ναός της Παρηγορηθείσης ή Παρηγορητριάς. Ο ακαδημαϊκός Αν. Ορλάνδος όμως, που ασχολήθηκε με την ιστορία, την αρχιτεκτονική, τις επιγραφές και τα καλλιτεχνήματα του ναού, δέχεται ότι το Παργιορίτσα προέρχεται από την λέξη Παρηγορήτισσα, που είναι γνήσια βυζαντινή λέξη.

Την Παργιορίτσα επισκέφθηκαν πολλοί περιηγητές κατά τους τελευταίους δυο-τρεις αιώνες, μερικοί μάλιστα φιλοτέχνησαν και σκίτσα της.

Για το χρόνο που χτίστηκε ο ναός υπάρχουν πολλές γνώμες. Κατά τον Π. Αραβαντινό, τον αποκαλούμενο χρονογράφο της Ηπείρου, ο ναός χτίστηκε το 819 μ.Χ. Από το κείμενο του Αραβαντινού παρασύρθηκαν πολλοί συγγραφείς. Κατά τον Σεραφείμ Ξενόπουλο χτίστηκε στα τέλη του 8^{ου} μ.Χ. αιώνα, επί αυτοκράτορος Κωνσταντίνου ΣΤ' και συγκεκριμένα το 796 μ.Χ.

Κατά τον Ορλάνδο, που μελέτησε προσεκτικά τις επιγραφές, η Παργιορίτσα χτίστηκε μεταξύ 1283 και 1296 μ.Χ. .

Υπάρχει παράδοση, πως ο πρωτομάστορας που έχτιζε την Παργιορίτσα ζήλεψε την καλή δουλειά ενός μαστορόπουλου και το έσπρωξε να γκρεμιστεί από την στέγη και να σκοτωθεί. Αλλά το μαστορόπουλο πρόλαβε, πιάστηκε από το πόδι του πρωτομάστορα κι έτσι έπεσαν και σκοτώθηκαν κι οι δυο. Τα κορμιά τους έγιναν στουρναρόπετρα, που υπάρχει ακόμα στη ΝΑ γωνιά του ναού.

Η Παρηγορήτισσα ήταν αρχικά καθολικό σταυροπηγιακής μονής. Κατά τον 16^ο αιώνα έγινε γυναικεία μονή. Γίνονταν όμως όργια με καλογήρους και λαϊκούς, ώστε ο πατριάρχης με πατριαρχική συνοδική απόφαση έλαβε αυστηρά μέτρα περιφρούρησης της μονής. Και στο τέλος του 16^{ου} αιώνα «λόγω ερημώσεως και πτωχείας προσηρτήθη ως μετόχιον εις την μονήν της Κάτω Παναγιάς».

Όταν οι τούρκοι κατέλαβαν την Άρτα, αφαίρεσαν την μαρμάρινη στρώση του ναού και θέλησαν ν' αφαιρέσουν και τις κολώνες, για να διακοσμηθεί το τζαμί του Φαϊκ Πασά, στο Ιμαρέτ. Έπεσε όμως η πρώτη κολώνα και – κατά την παράδοση

– σκότωσε έναν Τούρκο ιμάμη. Αυτό θεωρήθηκε θεϊκό μήνυμα και οι Τούρκοι σταμάτησαν την αφαίρεση υλικών και έτσι σώθηκε ο ναός.

Κατά την διάρκεια της τουρκοκρατίας η Παρηγορήτισσα χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές ως στάβλος. Το 1821 οι Τούρκοι οχύρωσαν το ναό. Ο Μακρυγιάννης γράφει πως «ο Πασόμπης γιαννιώτης τοποθέτησε στα παράθυρα κανόνια και γύρω – γύρω, μέχρι το σεράι ήταν ο τουρκικός στρατός (σημ. το σεράι ήταν μεταξύ της σημερινής πλατείας Σκουφά και του Μουχουστιού). Οι Μπότσαρης και Καραϊσκάκης ανάγκασαν τους Τούρκους να φύγουν από το ναό. Αυτά γίνονταν κατά την διάρκεια της μάχης της Άρτας (Νοέμβρης – Δεκέμβρης 1821).

Μετά την αποχώρηση των Ελλήνων από την Άρτα οι Τούρκοι ξαναπήγαν στην Παρηγορήτισσα κι έμειναν μέχρι το 1824. Ξαναπήγαν το 1854 για ν' αντιμετωπίσουν τους Έλληνες επαναστάτες.

Μετά τη λήξη της επανάστασης οι Τούρκοι εγκατέλειψαν το ναό. Και το 1865 έγιναν οι πρώτες επισκευές. Από τότε η Παρηγορήτισσα βρίσκεται στα ελληνικά χέρια. Έγινε κι ένα πέτρινο καμπαναριό στη ΒΔ άκρη της αυλής του ναού, αλλά αργότερα το γκρέμισε η Αρχαιολογική Υπηρεσία.

Η Παρηγορήτισσα γιορτάζει κάθε χρόνο στις 25 Μαρτίου (Ευαγγελισμός της Θεοτόκου).

Τα τελευταία χρόνια απαλλοτριώθηκαν και γκρεμίστηκαν πολλά σπίτια που έκρυβαν την Παρηγορήτισσα. Επισκευάστηκαν και τα ανατολικά του ναού κελιά, ενώ η τράπεζα επισκευάστηκε πριν αρκετά χρόνια. Σήμερα ο μεγαλοπρεπής ναός είναι ελεύθερος και ορατός από παντού, αληθινό στολίδι για την Άρτα.

Ένα από τα ωραιότερα και πιο καλά διατηρούμενα κάστρα της Ελλάδας, είναι και το κάστρο της Άρτας. Χτισμένο στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης, περιβάλλει τον εκεί χαμηλό λόφο. Μέχρι πριν λίγα χρόνια, κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του κάστρου κυλούσε ο Άραχθος κι έτσι από αυτή την πλευρά το κάστρο ήταν αδύνατο να προσβληθεί. Μόνο από τα νότια και τα δυτικά μπορούσε να προσβληθεί.

Κατά τον ακαδημαϊκό Αν. Ορλάνδο το μέγιστο μήκος του κάστρου είναι 280 μ. το μέγιστο πλάτος του 175 μ. το ύψος του φτάνει τα 10 μ. και το πάχος του τα 2,50 μ. Οι πύργοι του είναι τριγωνικοί, ημικυκλικοί, πολυγωνικοί, κατάλληλοι για να τοποθετούνται σ' αυτούς λουμπάρδες (τηλεβόλα).

Το ανατολικό τμήμα του κάστρου είναι χτισμένο πάνω στο τείχος της αρχαίας Αμβρακίας, το οποίο ήταν κατασκευασμένο από τεράστιες πέτρες, που

προκάλεσαν την προσοχή των περιηγητών. Παλιότερα ο Κυριάκος ο Αγκωνιάτης (15^{ος} αιώνας) και αργότερα πολλοί νεότεροι περιηγητές θαύμασαν το μέγεθός τους. Υπάρχει πέτρα μήκος 5,35 μ., ύψους 2 μ. και πλάτους 0,95 μ. Οι πέτρες είναι άψογα τοποθετημένες η μια πάνω στην άλλη, έτσι ώστε ο Ορλάνδος να υμνεί την «αισθητική πειθαρχία» των αρχαίων.

Το κάστρο της Άρτας, πρέπει να χτίστηκε από τον Δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ Δούκα γύρω στα 1230 μ.Χ., γιατί το 1227 που ο Μιχαήλ νυμφεύτηκε την Θεοδώρα (την αγία), η Άρτα ήταν ατείχιστη, όπως γράφει ο βιογράφος της αγίας Θεοδώρας μοναχός Ιώβ. Στα χρόνια όμως του Νικηφόρου, διαδόχου του Μιχαήλ Β΄, το κάστρο ήταν χτισμένο και αναφέρεται στο Χρονικό του Μορέως. Το 1303 που η Άρτα πολιορκήθηκε δύο φορές από τα στρατεύματα του Καρόλου ΙΙ d' Ανζου, οι κάτοικοι κατέφυγαν στο κάστρο. Πολιορκήθηκε επίσης η Άρτα από τα στρατεύματα του Ανδρόνικου Γ΄ Παλαιολόγου (1328-1341) και οι κάτοικοι κατέφυγαν στο κάστρο. Στους αιώνες που ακολούθησαν το κάστρο πολιορκήθηκε πολλές φορές. Αξίζει να σημειώσουμε την πολιορκία από τα στρατεύματα του Λιμπεράκη Γερακάρη (17^{ος} αιώνας) κατά την οποία οι κάτοικοι σώθηκαν στο κάστρο. Την τελευταία όμως πολιορκία του κάστρου την έκαναν οι Έλληνες, κατά την διάρκεια της μάχης της Άρτας (Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1821). Τότε έγινε κι ένα αιματηρό επεισόδιο στην πύλη, αλλά και στο εσωτερικό του κάστρου, μεταξύ του Αλβανού Μεχμέτ Κλεισούρα που ήθελε να μπει στο κάστρο και του Καράλη Χαν (Κούρδου) που ήταν μέσα στο κάστρο, με αποτέλεσμα να σκοτωθούν κι οι δύο.

Αξίζει να παρατηρήσουμε πως για την διευκόλυνση διαφυγής των κατοίκων προς το κάστρο, οι περισσότεροι δρόμοι της πόλης οδηγούσαν σ' αυτό (Αμβρακίας, Βασ. Πύρρου, Φιλελλήνων, Μακρυγιάννη, Παλαμά, Πριοβόλου, Ιγνατίου κ.ά.).

Στο κάστρο έγιναν κατά διαστήματα πολλές επισκευές. Ίσως – κατά τον Ορλάνδο – κατά τον 17^ο, 18^ο αιώνα από Βενετσιάνους τεχνίτες κυρίως στο ΝΔ τμήμα. Ο Σερ. Ξενόπουλος γράφει για επισκευές επί Αλή Πασά.

Στο εσωτερικό του κάστρου διασώζεται ολόκληρος ο περιδρόμος δηλαδή ο δρόμος (πέτρινος) ψηλά κοντά στις επάλξεις. Οι φρουροί που έκαναν τον κύκλο του περιδρόμου, επειδή κινούνταν συνεχώς και ήταν ψηλά στον καθαρό αέρα, είχαν διπλό συσσίτιο. Έτσι βγήκε η φράση «έφαγε τον περιδρόμο» δηλαδή έφαγε πολύ.

Μετά την κύρια πύλη, αριστερά, υπήρχε το έσχατο οχυρό, το καταφύγιο η ακρόπολη (ιτς καλέ). Σ' αυτό έμπαινες με διάδρομο κλειστό αριστερά – δεξιά με ισχυρή τοιχοποιία και με στέγασμα που είχε τρύπες, απ' τις οποίες έριχναν καυτό

νερό, λάδι ή λιωμένο μολύβι στους εισβολείς που προσπαθούσαν μέσω του διαδρόμου να μπουν στο κυρίως καταφύγιο. Στο εσωτερικό του καταφυγίου πρέπει να υπήρχε κτίριο, του οποίου σώζονται οι εξώστες. Στο ισόγειο διασώζεται πυριτιδαποθήκη που πάνω από την είσοδό της έχει μαρμάρινο ανάγλυφο λέοντα. Σώζεται ακόμα μικρό τουρκικό κτίσμα με αραβική επιγραφή και στόμιο πηγαδιού, στο οποίο υπάρχει λαξευτό οικόσημο τετράγωνο, πιθανότατα – κατά τον Ορλάνδο – του οίκου Orsini.

Έξω από το καταφύγιο, στον άλλο χώρο του κάστρου, υπήρχε μεγάλο βυζαντινό κτίριο και ναός. Αργότερα οι Τούρκοι έκτισαν τζαμί του Σουλτάν Μεχμέτ που κατεδαφίστηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Στην ανατολική πλευρά του κάστρου διασώζεται πύλη του αρχαίου τείχους, που φράχτηκε κατά την κατασκευή του βυζαντινού φρουρίου. Υπάρχει και μια μικρή πύλη στη βόρεια πλευρά του κάστρου.

Ο Θεοχ. Τσούτσινος σημειώνει σε κείμενό του πως στο μέσο του τρίτου νοτίου πύργου, δεξιά της κύριας πύλης υπάρχει κεραμένιο μονόγραμμα ΜΑΔΚ και το διαβάζει: Μιχαήλ Άγγελος Δούκας Κομνηνός.

Έξω από την πύλη του κάστρου υπήρχε – επί τουρκοκρατίας – πτωχοτροφείο (Ιμαρέτ) του Κιοσέ Μεχμέτ. Και πίσω από το ιμαρέτ υπήρχε ιμσαλάς, όπου ο ιμάμης προσευχόταν σε καιρό πολέμου μαζί με τα στρατεύματα (ναμάζι). Νοτιότερα, υπήρχε το μεγάλο διάωροφο τζαμί (μετσίτι) του Βαγιαζήτ Β' (1482-1512) εκεί όπου σήμερα υπάρχει το Εργατικό Κέντρο. Κατεδαφίστηκε κι αυτό στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Πριν χτιστεί το τζαμί, στην ίδια θέση υπήρχε ναός των Μιχαήλ και Γαβριήλ.

Το κάστρο της Άρτας εικονίζεται σε торνέσια των Orsini, στα οποία γράφεται η φράση: *Castri di Arta, Johanes despotus*.

Κατά περιόδους φυλακίστηκαν στο κάστρο πολλοί. Οι επιφανέστεροι ήταν ο γνωστός ιστορικός Γεώργιος Ακροπολίτης, υψηλόβαθμος αξιωματούχος του αυτοκράτορα στις Νίκαιας (13^{ος} αιώνας) και ο Μακρυγιάννης, ο αργότερα στρατηγός, που ελευθερώθηκε μετά από πληρωμή των φρουρών (19^{ος} αιώνας). ίσως φυλακίστηκε στο κάστρο και ο Αλέξιος Στρατηγόπουλος (το 1261 ελευθέρωσε την Κωνσταντινούπολη από τους Φράγκους), που είχε συλληφθεί δυο φορές από τα στρατεύματα του Δεσποτάτου.

Πάντοτε μέσα στο κάστρο υπήρχε στρατός κι έτσι διασώθηκε από τυχόν άρπαγες των υλικών του.

Μετά την απελευθέρωση της Άρτας (24-6-1881) έγινε μέσα στο κάστρο η επίσημη δοξολογία επί τη απελευθερώσει (28-6-1881) και υψώθηκε στις επάλξεις η γαλανόλευκη.

Από τότε μέχρι σήμερα μέσα στο κάστρο λειτούργησαν στρατώνες, φυλακές, ΞΕΝΙΑ του ΕΟΤ. Το εκκλησάκι των Αγίων Πάντων ανακαινίστηκε. Στο καταφύγιο, τα τελευταία χρόνια λειτουργεί θερινό θέατρο.

Γράφει ο Μακρυγιάννης στα «Απομνημονεύματά» του: «Την αυγή τους ρίχτηκε ο θάνατος Γώγος των τούρκων εις τις Πόρτες και Μοναστήρι».

Πρόκειται βέβαια για μια φάση της περίφημης μάχης της Άρτας (Νοέμβριος 1821). Ο Γώγος που αναφέρει ο Μακρυγιάννης, δεν είναι άλλος από τον ονομαστό οπλαρχηγό Γώγο Μπακόλα. Και Μοναστήρι είναι το μοναστήρι της Φανερωμένης.

Τι ήταν όμως οι «Πόρτες» που γράφει ο Μακρυγιάννης;

Ο πίνακας της μάχης της Άρτας, που τον σχεδίασε ο Ζωγράφος σύμφωνα με τις υποδείξεις του Μακρυγιάννη, καθώς και το επεξηγηματικό σημείωμα που συνοδεύει τον πίνακα αυτόν, δεν μας βοηθούν να λύσουμε την απορία μας.

Στον πίνακα βλέπουμε δύο τετράγωνα, κάτι σαν δεξαμενές.

Οι γεροντότεροι Αρτινοί δεν θυμούνται τίποτε σχετικά με τη θέση που είχε το όνομα «Πόρτες».

Και από τα ελληνικά κείμενα, δεν προκύπτει κανένα διαφωτιστικό στοιχείο.

Ένας ξένος όμως, Άγγλος περιηγητής, ο Γουόρντσγουόρθ, στο βιβλίο του «Ελλάδα ζωγραφική, περιγραφική και ιστορική» που κυκλοφόρησε πριν από τα μέσα του περασμένου αιώνα, στα αγγλικά και γαλλικά, μας δίνει κατατοπιστικές πληροφορίες για τις «Πόρτες».

Γράφει: «Στα βορειοανατολικά αυτού του βουνού - δηλαδή της Περάνθης - βλέπει κανείς ακόμα μια από τις από τις πόρτες του αρχαίου φρουρίου, που σήμερα ονομάζεται Μεγάλη Πόρτα. Πολύ κοντά είναι η εκκλησία Παναγία Φανερωμένη».

Οι πόρτες λοιπόν που γράφει ο Μακρυγιάννης, ήταν δύο πύλες του αρχαίου τείχους της Αμβρακίας. Και βρισκόταν μεταξύ της μονής της Φανερωμένης και του σημερινού αμυντικού στρατώνα.

Οι Τούρκοι, που, όπως μας πληροφορεί ο Σεραφείμ Ξερόπουλος στο «Δοκίμιό» του, έχτισαν τον στρατώνα αυτόν το 1864-1865 χρησιμοποιώντας τις πέτρες του αρχαίου τείχους, προφανώς κατέστρεψαν και τις «Πόρτες» και τοποθέτησαν τις πέτρες τους στα θεμέλια ή στους τοίχους του στρατώνα.

Το ιστορικό εκκλησάκι της Κασσοπίτρας χτίστηκε – όπως μας πληροφορεί ο Σεραφεΐμ Ξενόπουλος – στα 1732 και γκρεμίστηκε στα 1818, όταν έπεσε πάνω του το μεγάλο κυπαρίσσι που ήταν στον περίβολό του. Έμεινε ερειπωμένο μέχρι το 1920. Τότε ευσεβείς γείτονες έκαναν έρανο, μάζεψαν το απαραίτητο ποσό και το ξανάχτισαν, στις ίδιες διαστάσεις. Πήραν και την εικόνα της Παναγίας Κασσοπίτρας που από το 1818 φυλάγονταν στον άϊ-Γιάννη και την τοποθέτησαν πάλι στο νέο εκκλησάκι.

Η σημερινή μικρή εκκλησία είχε εντοιχισμένη δεξιά από την είσοδό της μια μαρμάρινη πλάκα (θωράκιο) με σκαλισμένο ένα μεγάλο σταυρό, μέσα σε κύκλο. Και στα προπύλαιά της – ας πούμε έτσι δύο τσιμέντινες κολώνες που προστέθηκαν τελευταία – βρίσκεται ένα άλλο μάρμαρο, με στρογγυλή βάση που στενεύει στη μέση και καταλήγει στο απάνω μέρος σε κοίλωμα.

Τα δύο αυτά μάρμαρα δεν προέρχονται από την Κασσοπίτρα, αλλά από κάποια άλλη πολύ παλιότερη εκκλησία. Ίσως νάναι σωστό αυτό που στοματικά παραδίδεται, δηλαδή πως κάποτε, πριν χτιστεί η εκκλησία που αναφέρει ο Σεραφεΐμ, υπήρχε εκεί μια μεγάλη εκκλησία, με πολλά μάρμαρα και αγιογραφίες. Λένε οι γέροντες, πως όταν έσκαβαν για να τοποθετήσουν τους σωλήνες της υδρεύσεως, έβρισκαν οι εργάτες ξύλα και σοφάδες με ζωγραφιές, σε αρκετή απόσταση από το σημερινό μικρό εκκλησάκι. Και δεν αποκλείεται, το δεύτερο μάρμαρο, αυτό με το κοίλωμα, να προέρχεται από αρχαίο ναό, στον οποίο το χρησιμοποιούσαν για να ανάβουν θυμίαμα. Μια τέτοια υπόθεση ενισχύεται κι απ' το γεγονός ότι γύρω – γύρω απ' την σημερινή Κασσοπίτρα και σε αρκετό βάθος, υπάρχουν μεγάλες πέτρες από θεμέλια μεγάλων αρχαίων κτιρίων. Άλλοι λένε πως το μάρμαρο με το κοίλωμα προέρχεται από αρχαίο αναβρυτήριο.

Η Κασσοπίτρα είναι «ιστορικό εκκλησάκι». Γιατί εκτός απ' το παμπάλαιο όνομά της, εκτός από τις παραδόσεις για τους ναούς που προϋπήρχαν στη θέση της, ήταν εκεί και Κρυφό Σχολείο στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Εκεί δίδαξε στον Σκουφά τα ελληνικά γράμματα ο Ντούϊας, όπως γράφει ο Γούδας στους «Παράλληλους Βίους» του. Κι εκεί – στον περίβολό της – θάφτηκαν πολλοί απ' τους επαναστάτες – κυρίως Πετανίτες – που σκοτώθηκαν στη μάχη της Άρτας, τον Νοέμβριο του 1821, όπως γράφει ο Ξενόπουλος στο «Δοκίμιό» του. Οι περίοικοι λένε πως στον περίβολο της Κασσοπίτρας βρέθηκαν ακέφαλοι σκελετοί. Ίσως να έθαψαν εκεί όσους αποκεφάλιζαν στην πλατεία του «Μονοπλιού» οι Τούρκοι.

Το πρόβλημα της ύδρευσης το αντιμετώπιζαν οι Αρτινοί με τον ίδιο τρόπο που το είχαν αντιμετωπίσει στην αρχαιότητα οι Αμβρακιώτες. Κάτω από την επιφάνεια της πόλης και σε βάθος οκτώ μέχρι δέκα μέτρων υπάρχουν πλούσια υδροφόρα στρώματα. Ήδη από την αρχαιότητα κατασκευάζονταν πηγάδια που αποκαλύφθηκαν από πρόσφατες ανασκαφές. Η χρονολόγηση της κατασκευής των πηγαδιών που υπήρχαν στην Άρτα δεν είναι εύκολη, μια και μερικά από αυτά ήταν ανοιγμένα στα χρόνια της Αμβρακίας, άλλα όταν η Άρτα ήταν πρωτεύουσα του Δεσποτάτου και μερικά κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας.

Αλλά ούτε και ο αριθμός των πηγαδιών είναι γνωστός, γιατί εκτός από τα δημόσια πηγάδια υπήρχαν και τα ιδιωτικά, που ήταν ανοιγμένα στις αυλές των αρχοντικών ή στον περίβολο των πανδοχείων (χανιών). Από τα πιο γνωστά δημόσια πηγάδια ήταν το πηγάδι του Άϊ – Μηνά, στη συμβολή των οδών Πριοβόλου και Καραϊσκάκη και του Πλάτανου, στη συμβολή των οδών Καραϊσκάκη, Αγίου Κωνσταντίνου και Σκουφά. Τα πηγάδια αυτά ήταν τα πιο βαθιά (περίπου είκοσι μέτρα) και με το μεγαλύτερο άνοιγμα και εθεωρούντο ότι είχαν το πιο καθαρό και κρύο νερό.

Το μεγαλύτερο όμως προσόν τους ήταν ότι είχαν νερό όλο το χρόνο (δεν στέρευαν). Επίσης υπήρχαν και τα συνοικιακά πηγάδια που ήταν ανοιγμένα στον περίβολο των εκκλησιών (ονομαστό το πηγάδι της Αγίας Θεοδώρας) ή των τζαμιών. Τα περισσότερα πηγάδια είχαν κεφαλάρια από ασβεστόλιθο και μόνο μερικά μάρμαρο. Ο καθαρισμός των πηγαδιών γινόταν κάθε δύο χρόνια, από ειδικούς τεχνίτες, τους «πηγαδάδες», οι οποίοι κατέβαιναν με τη βοήθεια σχοινιών και πατώντας στις προεξοχές που για το σκοπό αυτό ήταν κατασκευασμένες στη λιθοκατασκευή που στήριζε το πηγάδι, αφού με κουβάδες αποκόμιζαν τη λάσπη που υπήρχε στη μαρμάρινη γούρνα, του πηγαδιού, τη γυάλιζαν με στουρναρόπετρα και την έπλεναν με νερό. Ύστερα έτριβαν θυμάρι και δυόσμο και στο τέλος έριχναν αγιασμό, επικαλούμενοι τη βοήθεια του Θεού.⁴⁷

Όπως είναι γνωστό το αρχαιότερο επάγγελμα του κόσμου, το επάγγελμα του αρτοποιού, είναι Ηπειρωτικό. Αυτό το μαθαίνουμε από την αρχαία Ελληνική Μυθολογία. Η θεά Δήμητρα αδελφή του Δία του Δωδωναίου, που δίδαξε στον Τριπτόλεμο και σε όλους τους λαούς να σπέρνουν σιτάρι και να φτιάχνουν το ψωμί, λεγόταν Πελασγίς.

⁴⁷ Ε. Πατσαλιά, «Η Άρτα προ εκατονταετίας», Περιοδικό «Σκουφάς», τεύχος 85, 1995.

Είναι λογικό, λοιπόν, να πιστεύουμε ότι πρώτα δίδαξε τους συμπατριώτες της Ηπειρωτοπελασγούς. Και με τη σειρά τους οι Ηπειρώτες δίδαξαν τους άλλους Έλληνες και τους διδάσκουν ακόμα ως τα σημερινά χρόνια. Οι τέσσερις στους πέντε αρτοποιούς μάθαν την τέχνη στους Ηπειρώτικους φούρνους.

Θυμίζουμε ότι ο Ηπειρώτης μετανάστευε κυρίως ως αρτοποιός. Ο επαγγελματικός αποδημητισμός των Ηπειρωτών ωστόσο τα παλαιότερα χρόνια αγκάλιαζε όλα τα επαγγέλματα, τα λεγόμενα τότε σινάφια.

Στην Άρτα από τον καιρό της Τουρκοκρατίας και αργότερα στο Μεσοπόλεμο υπήρχαν δύο κατηγοριών φούρνοι, ήτοι φούρνοι που ζύμωναν, έψηναν και πωλούσαν ψωμί, τα λεγόμενα αρτοποιεία, και φούρνοι που έψηναν διάφορα φαγητά και πίτες. Μερικοί φούρνοι έψηναν ψωμιά και έψηναν μετά και φαγητά.

Τα αρτοποιεία έφτιαχναν δύο ειδών ψωμιά: το «χάσκο», δηλαδή το άσπρο και το «χαριζίσιο», δηλαδή το μαύρο (πιτυρούχο). Βέβαια το τελευταίο το λένε σήμερα «άρτος ολικής αλέσεως».

Περί το 1910 το χαριζίσιο έβγαινε σε καρβέλια της μιας οκάς ή των δύο οκάδων. Το χάσκο έβγαινε σε καρβέλια μόνο της μίας οκάς και αργότερα και σε φραντζόλα και σε κουλούρια.

Από το 1904 μέχρι το 1915 παλιοί φούρνοι – αρτοποιεία ήταν τρία στην κεντρική οδό Σκουφά: α) του Δ. Ρίζου, το έλεγαν και Καπνοπούλου, β) του Μόσιαλου επίσης στην αγορά και γ) του Έξαρχου στο Μονοπλιό. Ένα τέταρτο ήταν του Καρκούρη στο Τουρκοπάζαρο, στου Χάλα – Χάλα.

Την παράδοση της διάκρισης σε φούρνους για πώληση ψωμιού και για ψήσιμο φαγητών διατήρησαν οι φούρνοι της Άρτας μέχρι και το 1960.

Οι νοικοκυρές της Άρτας πήγαιναν να ψήσουν τα φαγητά τους στους φούρνους που έψηναν φαγητά, πίτες, βουτήματα, κουλουράκια κ.α.

Σε μέρες γιορτινές οι λαμαρίνες με τα κουλουράκια και τα ταψιά με τους μπακλαβάδες, τα κανταΐφια και τους κουραμπιέδες πηγαινοέρχονταν στους δρόμους της πόλης, σε μια συνεχόμενη παρέλαση γλυκών, όπου μοσχομύριζαν βανίλια, βούτυρο, ψημένο αμύγδαλο και καρύδια.

Στα χωριά η κάθε οικογένεια είχε το δικό της φούρνο, οι νοικοκυρές ζύμωναν και φούρνιζαν το ψωμί, όπως και όλα τα φαγητά, μόνες τους.

Ο παραδοσιακός φούρνος της πόλης ήταν χτισμένος με πέτρες – πυρότουβλα και κοκκινόχωμα. Το εσωτερικό τμήμα του ήταν θολωτό και στο επάνω μέρος, στην οροφή, υπήρχε έξοδος στην φουρνογκλαβανή (καμινάδα), χτισμένη με πέτρες και

σκεπασμένη με πλάκες. Εσωτερικά ο θόλος του φούρνου ήταν χτισμένος με πυρότουβλα (κεραμίδια), κατάλληλα τοποθετημένα το ένα δίπλα στο άλλο. Το δάπεδο του φούρνου ήταν υψωμένο περίπου ενάμισι μέτρο από το έδαφος. Η πόρτα του είχε τοξοειδές σχήμα και σαν βάση είχε μια μεγάλη πλάκα από πωρόλιθο.

Το κάλυμμα της πόρτας ήταν συνήθως από λαμαρίνα (τσίγκο), με άνοιγμα εξήντα πόντους περίπου, αρκετό για να χωράει δέκα ταψιά με φαγητό ή ψωμί. Ήταν στρωμένο με πυρόπλακες αλειμμένες με κόκκινη λάσπη (κοκκινόχωμα). Στο κέντρο του δαπέδου υπήρχε ένα άνοιγμα διαμέτρου περίπου σαράντα εκατοστών, απ' όπου περνούσε η θερμότητα από την καύση των ξύλων. Ανάλογα με τη θερμοκρασία του φούρνου ο φούρναρης έκλεινε ή άνοιγε την τρύπα του δαπέδου.

Ο χώρος κάτω από το δάπεδο λεγόταν γιουλχάνι, το κεντρικό τμήμα του ήταν η εστία όπου άναβε η φωτιά, ενώ αριστερά και δεξιά υπήρχαν δίοδοι (παραθυράκια) μεταφοράς της θερμοκρασίας σε όλο το δάπεδο του φούρνου.

Ο φούρναρης άρχιζε τη δουλειά του νωρίς το πρωί. Τοποθετούσε τα ξύλα στην εστία του φούρνου, τα άναβε και μέχρι να καούν τα κούτσουρα, καθάριζε το εσωτερικό του φούρνου. Όταν ο φούρνος ήταν έτοιμος (είχε θερμανθεί) και καθαρός, έβαζε στο φουρνόξυλο (ξύλινο φτυάρι μήκους 2,5 μέτρων) το ταψί και το τοποθετούσε στο εσωτερικό του φούρνου και αυτό συνεχιζόταν με τα υπόλοιπα ταψιά μέχρι να γεμίσει ο χώρος. Με τη φουρνομασιά (σιδερένια βέργα) άπλωνε ή μετακινούσε τα κάρβουνα στην εστία της φωτιάς για να μην καούν τα φαγητά ή παραπάρουν. Με τη φουρνομαγκούρα – σιδερένια βέργα, γυριστή στο ένα άκρο της, τραβούσε και μετακινούσε, αλλάζοντας θέση στα ταψιά.

Σ' ένα χαρτί σημείωνε το όνομα της νοικοκυράς και την ώρα που έπρεπε να ξεφουρνίσει το φαγητό ή το ψωμί. Σε κάθε ταψί γραφόταν επίσης το όνομα με κιμωλία για να αποφεύγονται οι παρεξηγήσεις και οι μεσημεριανοί καβγάδες που στήνονταν, όταν λάθος ταψί κατέληγε σε λάθος σπίτι.

Τα χάνια της παλιάς Άρτας διαδραμάτισαν κοινωνικό και οικονομικό ρόλο. Ταξιδιώτες και εμπορεύματα αγωγιάτες και μεταγωγικά ζώα έβρισκαν σ' αυτά το φιλόξενο μέρος από το οποίο εξασφάλιζαν εύκολα τις απλές και αναγκαίες εξυπηρετήσεις: για ξεκούραση, τροφή και διανυκτέρευση ανθρώπων, αγωγιατών και ταξιδιωτών, και μεταγωγικών ζώων. Σε μερικά χάνια της Άρτας υπήρχαν δίπλα τους ο πεταλωτής, ο σαμαράς και ο ταβερνιάρης.

Ξεκινούσαν αγωγιάτες και ταξιδιώτες από τα ορεινά χωριά των Τζουμέρκων και των Ραδοβυζίων για να μεταφέρουν πράγματα και να τελειώσουν διάφορες

δουλειές, ακόμη και για θέματα υγείας στην πόλη της Άρτας και κατέληγαν στα χάνια που μερικά είχαν και πανδοχείο. Άλλωστε η τουρκική λέξη χάνι μεταφράζεται ως πανδοχείο.

Οι αγωγιάτες του κάμπου έρχονταν στην Άρτα και επέστρεφαν αυθημερόν στα χωριά τους. Άφηναν για ώρες τα ζώα τους στο χάνι, πήγαιναν να ψωνίσουν και να συναντήσουν συγγενείς ή φίλους και καμιά φορά σε κανένα ταβερνάκι να φάνε και να πιούνε.

Οι αγωγιάτες των ορεινών χωριών λόγω μεγάλων διαδρομών διανυκτέρευαν στα χάνια της Άρτας και την επομένη ή τη μεθεπομένη επέστρεφαν με φορτωμένα τα ζώα τους.

Όταν ξεκινούσαν από τα χωριά τους για την Άρτα τελείωναν τις προετοιμασίες για το μεγάλο της εποχής εκείνης ταξίδι. Τα τεράστια ριγωτά σακιά, τα φόρτωναν στο σαμάρι, τα ισοζύγιαζαν στις πλάτες των μουλαριών και τα έδεναν με τριχιά από γίδινο μαλλί. Κρεμούσαν τα κυπριά και περνούσαν τα μαυρισμένα καπίστρια με τα πολύχρωμα χαϊμαλιά. Πριν καλά – καλά φέξει, η γραμμή των μουλαριών σκαρφάλωνε αργά, με κόπο τη ράχη του βουνού, αφήνοντας πίσω το χωριό.

3.3 Η Εβραϊκή κοινότητα της Άρτας

Οι πρώτοι Εβραίοι στην Άρτα ήταν Ρωμανιώτες.⁴⁸ Ήρθαν κατά το 10^ο αιώνα από την Πελοπόννησο, κυρίως από την Κόρινθο και την Πάτρα λόγω τοπικών διώξεων, και από την πολυπληθή Νικόπολη λόγω βαρβαρικών λεηλασιών και καταστροφών. Αργότερα, ήρθαν πολλοί παλιοί Ρωμανιώτες Κερκυραίοι το 1246, όταν ο Ρογήρος ο Β΄, βασιλιάς της Σικελίας και της Νεάπολης, πολέμησε τους Έλληνες και αφαίρεσε από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία την Κέρκυρα.

Ο ιδρυτής του Δεσποτάτου της ηπείρου, Μιχαήλ Α΄, κατοχύρωσε τις ιδιοκτησίες τους και ο γιος του, Μιχαήλ Β΄, ηγεμόνας του Δεσποτάτου της ηπείρου, τους βοήθησε και ιδρύθηκε η πρώτη μεγάλη συναγωγή των Αρτινών Εβραίων κοντά στο κάστρο, που ο ίδιος έχτισε.

Μετά την κατάκτηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Τούρκους και την υποταγή της Άρτας το 1449, οι Εβραίοι της Άρτας έζησαν αρμονικά με τους

⁴⁸ Στο Μεσαίωνα οι Έλληνες λέγονταν Ρωμιοί- Ρωμανιώτες και στην αναγέννηση Γραικοί. Όμως, Ρωμανιώτες ονομάστηκαν εκ των υστέρων όσοι Εβραίοι κατοικούσαν στην Ελλάδα π.Χ. και μ.Χ.

Οθωμανούς και στη συνέχεια, το 17^ο αιώνα, πήραν απευθείας από την Πύλη μεγάλη θρησκευτική και οικονομική ελευθερία, επειδή δε «θεωρούνταν» γηγενείς αλλά «μουσαφίρ». Πολλοί από τους Εβραίους απέκτησαν κατά την περίοδο αυτή μεγάλη περιουσία και καθ' όλο το διάστημα της τουρκοκρατίας, χάρις στα προνόμιά τους, έλεγχαν ολόκληρο το εμπόριο της περιοχής της Άρτας.

Το 1472 οι βασιλείς Φερδινάνδος και Ισαβέλα της Ισπανίας εξεδίωξαν τους Εβραίους από την Ιβηρική. Αυτοί σκορπίστηκαν στην Ιταλία και στην Ελλάδα (Κέρκυρα, Τρίκαλα, Βόλο, Λάρισα, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη). Η Άρτα δε δέχθηκε απ' ευθείας, ούτε δια μέσω της Ιταλίας Εβραίους από την Ισπανία. Εξάλλου, ποτέ δεν είχε Ισπανόφωνους Εβραίους, όπως οι πιο πάνω πόλεις. Δέχθηκε όμως από την Ιταλία Εβραίους ντόπιους, κυρίως από την Απουλία και πολύ λιγότερους από την Καλαβρία και τη Σαρδηνία, όταν εκδιώχθηκαν από εκεί το 1494. Οι Τούρκοι δεν είχαν καμία αντίρρηση για την άφιξη των Εβραίων μεταναστών από την Ιταλία στην Άρτα, γιατί η υφιστάμενη Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας τους δέχθηκε και τους βοήθησε με τη συνεισφορά ακόμη και των πλούσιων Κερκυραίων, να εγκατασταθούν σε άλλη συνοικία μέσα στην πόλη της Άρτας. Αυτοί αποτέλεσαν χωριστή θρησκευτική κοινότητα και ανήγειραν δική τους συναγωγή, διακόσια μέτρα νοτιοδυτικά της «Γκρέκα», (της ήδη υπάρχουσας συναγωγής), την οποία οι Αρτινοί Εβραίοι ονόμασαν «Πουλιέζα» σε ανάμνηση της παλιάς τους κοινότητας στην Απουλία.

Σχετικά με τη διοίκηση και την απονομή δικαιοσύνης, όπως είναι γνωστό, οι Σουλτάνοι της Κωνσταντινούπολης είχαν δώσει το δικαίωμα στους θρησκευτικούς ηγέτες των μη Τούρκων να είναι επικεφαλής (millet-basi) του λαού τους, της κοινότητάς τους. Όπως στους Χριστιανούς ο Μητροπολίτης, έτσι και στους Εβραίους ο Ραββίνος με τη συνεργασία των αιρετών αντιπροσώπων της κοινότητας της Άρτας ρύθμιζε όλα τα ζητήματα οικονομικής, κοινωνικής και διοικητικής φύσης που αντιμετώπιζε η κοινότητα: δικαιοσύνης, φορολογίας, συλλογής φόρων, υγείας, κοινωνικής πρόνοιας, ανοικοδόμησης, δημοσίων κτιρίων, εκπαίδευσης. Επίσης, παρενέβαινε ως συντονιστής στις ενδοεβραϊκές διενέξεις και εχθρότητες, μεριμνούσε για την εξασφάλιση της συνοχής και ηρεμίας στην κοινότητα και για τη διαφύλαξη των ομαλών σχέσεών της με τους μη Εβραίους συντοπίτες. Θέσπιζε μια σειρά κανόνων για το εμπόριο σύμφωνα με τους οποίους διαφυλάσσονταν τα οικονομικά συμφέροντα των μελών της κοινότητας από εξωκοινοτικά εβραϊκά και μη στοιχεία, καθορίζοντας συγκεκριμένες τιμές πώλησης των προϊόντων, για την αποθάρρυνση

του αθέμιτου ανταγωνισμού μεταξύ των μελών που εμπορεύονταν το ίδιο προϊόν, και συχνά προστατευόταν ο κυριότερος τομέας παραγωγής της κοινότητας με την απαγόρευση της πώλησης ανταγωνιστικών προϊόντων ή πρώτων υλών σε «αντίπαλές» εβραϊκές κοινότητες.

Στα θέματα του εμπορίου και των επαγγελμάτων, ο Σουλτάνος Βαγιαζήτ προέτρεψε τους Εβραίους του Ελλαδικού χώρου να ασκήσουν αστικά μόνο επαγγέλματα και τους υποσχέθηκε ελευθερία κινήσεων στη δράση τους, με τη διαβεβαίωση, ότι «δεν θα τους εμποδίσουν να φύγουν για να ασκήσουν το εμπόριο ή άλλα επαγγέλματα, αλλά αν φύγουν, θα δώσουν μια εγγύηση για τον κεφαλικό φόρο».

Παράλληλα με τους Εβραίους βιοτέχνες και εμπόρους της Άρτας δραστηριοποιούνταν και άλλα μέλη της κοινότητας, πιθανότατα ως μεταλλουργοί, αχθοφόροι, κηροποιοί, σαπυνοποιοί, σαράφηδες, τις συνήθειες δηλαδή ασχολίας, στις οποίες επιδίδονταν οι Εβραίοι σε όλες τις αστικά οργανωμένες οθωμανικές κοινότητες, των οποίων αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι. Επιπλέον, οι εβραϊκές διατροφικές συνήθειες που υπαγορεύονταν από θρησκευτικούς κανόνες και ακολουθούσαν ένα συγκεκριμένο τυπικό, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι κάποιοι άλλοι Αρτινοί Εβραίοι ήταν κρεοπώλεις, τυροκόμοι, αρτοποιοί, όπως και στον 20^ο αιώνα.

Οι Αρτινοί Εβραίοι έμποροι μέσα στα διοικητικά όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχαν εμπορικές ανταποκρίσεις σε πολλές και απομακρυσμένες εμπορικές αγορές. Επίσης, εμπορεύονταν και σε μικρότερη γεωγραφική κλίμακα μεταξύ διαφόρων πόλεων της Ηπείρου, της Αιτωλοακαρνανίας, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, κυρίως με τη Θεσσαλονίκη. Συγκεκριμένα, συμμετείχαν σε ετήσιες εμπορικές εκθέσεις της εποχής εκείνης, σε εμποροπανηγύρεις από το τοπικό Μουχούστι της Άρτας μέχρι της Μακεδονικές πόλεις.

Όταν το 1881 η Άρτα παραχωρήθηκε στο Βασίλειο της Ελλάδας, σύμφωνα με τη Συνθήκη του Βερολίνου, ο περισσότερος εβραϊκός πληθυσμός της πόλης μαζί με τους χριστιανούς υποδέχθηκαν στις 24/6/1881 τα ελληνικά στρατεύματα. Οι λιγότεροι είχαν φύγει με τους Τούρκους στον κάμπο της Άρτας, στη Φιλιπιάδα και τα Γιάννενα για εμπορικούς κυρίως λόγους.

Ανάμεσα στις προετοιμασίες για τη γιορτή της απελευθέρωσης ανάγεται και η ραφή της ελληνικής σημαίας από τις μαθήτριες της Εβραϊκής Κοινότητας, που ο βασιλιάς Γεώργιος ο Α΄ κατά την επίσκεψή του στην Άρτα στις 16 Σεπτεμβρίου απένειμε στο Εβραϊκό σχολείο δημόσιο έπαινο. Οι Αρτινοί καταστηματάρχες της

κεντρικής οδού, σημερινής Σκουφά, κυρίως οι Εβραίοι και λιγότεροι Χριστιανοί, όλοι μαζί άρχισαν να χρωματίζουν τις προσόψεις και τις πόρτες των καταστημάτων με τα χρώματα της ελληνικής σημαίας.

Την ημέρα της απελευθέρωσης τελέσθηκε δοξολογία στη Μητρόπολη της πόλης και μίλησαν ο Μητροπολίτης, ο Αρχираββίνος και ο Δήμαρχος. Στις 28 Ιουνίου μέσα στο φρούριο της Άρτας οργανώθηκε θρησκευτική και πολιτική γιορτή. Ακολούθησαν ομιλίες του Μητροπολίτη, του Αρχираββίνου και του Δημάρχου. Μετά τη δοξολογία στο φρούριο έγινε συγκέντρωση όλων των Εβραίων της Άρτας στη Συναγωγή «Απουλιέζα», κατά την οποία μίλησε στην εβραϊκή γλώσσα ο Αρχираββίνος Χαΐμ Ισή, ο οποίος εξήγησε στους Εβραίους της σημασία της ένωσης.

Στις 16 Αυγούστου έγινε η ορκωμοσία των πολιτών κατοίκων της Άρτας σε επίσημη τελετή και έδωσαν τον όρκο του Έλληνα πολίτη, οι Χριστιανοί ενώπιον του Μητροπολίτη και οι Εβραίοι ενώπιον του Αρχираββίνου, παρουσία του Δημάρχου.

Την ελευθερωμένη Άρτα επισκέφθηκε στις 16 Σεπτεμβρίου 1881 ο βασιλιάς της Ελλάδας. Τον υποδέχθηκε ολόκληρος ο Αρτινός λαός, Χριστιανοί και Εβραίοι, οι πολιτικές και στρατιωτικές αρχές και ο Μητροπολίτης Σεραφείμ Α΄ με τον Αρχираββίνο Χαΐμ Ισή που τον προσεφώνησαν. Στις επόμενες ημέρες ο βασιλιάς, μαζί με τους επίσημους φορείς της πόλης, δέχθηκε και τον Αρχираββίνο που και αυτός παρακάθισε στο επίσημο γεύμα που δόθηκε προς τιμή του βασιλιά παρουσία του πρωθυπουργού της Ελλάδας, Αλέξανδρου Κουμουνδούρου.

Τώρα πια με την ελληνική διοίκηση, οι Εβραίοι της Άρτας διατηρούν πλήρη θρησκευτική και οικονομική ανεξαρτησία και γίνονται όλοι πολίτες του ελληνικού κράτους. Παρόλα αυτά όμως ανεχώρησαν από την Άρτα μαζί με τους Οθωμανούς κατοίκους της, που θα μπορούσαν να παραμείνουν έχοντας κατοχυρωμένα δικαιώματα, και το 1/3 των Εβραίων κατοίκων. Αυτό συνέβη γιατί μετά την προσάρτηση της πόλης στην Ελλάδα, αποκόπηκε από τον πλούσιο κάμπο της με αποτέλεσμα να μειωθεί η εμπορική της κίνηση και ακόμη, επειδή υπήρξε έντονος ανταγωνισμός με τους χριστιανούς εμπόρους. Όσοι Αρτινοί Εβραίοι έφυγαν τότε, πήγαν στη Φιλιπιάδα, στην Πρέβεζα, στα Γιάννενα, την Κέρκυρα και στο Βόλο, χωρίς φυσικά να διακόψουν τους κοινωνικούς και οικονομικούς δεσμούς τους με τους Εβραίους της Άρτας.

Πριν από την απελευθέρωση, η πόλη της Άρτας στο σύνολο των κατοίκων της οι 864 ήταν Εβραίοι, ενώ στη συνέχεια σύμφωνα με την απογραφή που ακολούθησε λίγο αργότερα, ο αριθμός τους μειώθηκε στους 617 (318 άρρενες και

299 θήλεις). Ποσοστό αλλοθρήσκων στο νομό Άρτας 2,06% του όλου πληθυσμού. Στην απογραφή, όμως, του 1907 ο αριθμός τους μειώθηκε στους 409. Όσοι, όμως, έμειναν κατόρθωσαν να αποκτήσουν πολλούς νέους πελάτες από τα απελευθερωθέντα χωριά του κάμπου της Άρτας το 1913 και να ξαναπλουτίσουν. Σ' αυτό συνετέλεσε και το γεγονός, ότι χριστιανοί και εβραίοι στην Άρτα ζούσαν αρμονικά, χωρίς οι σχέσεις τους να επηρεαστούν αρνητικά από τη μεγάλη αντισημιτική έκρηξη στη Ζάκυνθο και στην Κέρκυρα.

Μετά από την απελευθέρωση το 1913 και της υπόλοιπης Ηπείρου από τους Τούρκους, οι Εβραίοι της Άρτας, 200 οικογένειες, αποτελούσαν μια δυναμική παρουσία της Αρτινής κοινωνίας. Από το 1881 όμως μέχρι το 1919, το ελληνικό κράτος δεν είχε επίσημα αναγνωρίσει την κοινότητα των Εβραίων. Η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου εξέδωσε το Νόμο 2456/1920 για τις Ισραηλιτικές Κοινότητες, που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 173/02-8-1920, σ.σ. 1720-1722 και ρύθμιζε το δίκαιο των Ισραηλιτών επί οργανωτικών και άλλων θεμάτων των Εβραϊκών Κοινοτήτων. Επομένως, και η Εβραϊκή Κοινότητα Άρτας αναγνωρίστηκε ως νομικό πρόσωπο με απόφαση του Πρωτοδικείου Άρτας και από τότε λάμβανε μέρος επίσημα σε όλες τις κοινωνικές και πνευματικές εκδηλώσεις της πόλης και σε διάφορες περιόδους πολλά επίλεκτα μέλη της διετέλεσαν δημοτικοί σύμβουλοι του Δήμου Αρταίων. Τότε ακριβώς διορίστηκε επίσημα στο σχολείο της Κοινότητας δάσκαλος της ελληνικής γλώσσας, αποσπασμένος από το Β' Δημοτικό σχολείο της Άρτας.

Ο εβραϊκός πληθυσμός στο μεταξύ δεν αυξανόταν, όπως γνωρίζουμε από την απογραφή του έτους 1939. Πριν από το 1940 οι Εβραίοι κάτοικοι της πόλης, οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στο κέντρο της, δηλαδή στις οδούς Φιλελλήνων και Κομουνδούρου και κοντά στο κάστρο, στα λεγόμενα Εβραϊκά, ήταν περίπου 397 άτομα.

Κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο πολλοί Αρτινοί Εβραίοι έλαβαν μέρος στο Αλβανικό Μέτωπο και μερικοί από αυτούς τραυματίστηκαν. Ειδικά οι Αρτινοί, Χριστιανοί και Εβραίοι, συμμετείχαν με το 3/40 Σύνταγμα των Αρτινών Ευζώνων στην πρώτη γραμμή. Μα και στα μετόπισθεν, στην αεράμυνα ή στα νοσοκομεία, η παρουσία τους ήταν έκδηλη. Στη συνέχεια ακολούθησε η ιταλογερμανική κατοχή. Όταν ήρθαν οι Γερμανοί, υποχρέωσαν τους Αρτινούς Εβραίους να φορούν μαύρο περιβραχιόνιο με κίτρινο αστέρι. Οι περισσότεροι έμειναν στην Άρτα. Οι λιγότεροι, όσοι υποψιάστηκαν από τα περιβραχιόνια τα χειρότερα, είχαν πάει σε χωριά και από αυτούς οι περισσότεροι έγιναν αντάρτες.

Πολλά Εβραίοπουλα της Άρτας, επειδή μισούσαν τους Γερμανούς, συνεργάστηκαν παθιασμένα με την ομάδα των «τεσσάρων Ν»: τους τέσσερις Νίκους: Νίκο Σταμούλη, Νίκο Λαγοπάτη (της ΕΘΝΕ-Ζέρβα), Νίκο Καραβασίλη και τον νεαρό τότε Νίκο Ζέρβα (αργότερα στρατηγός), για να σκίζουν από τους τοίχους τις διάφορες ναζιστικές διαταγές.

Δυστυχώς, και εδώ συνέβη ό,τι σ' ολόκληρη τη γερμανοκρατούμενη Ευρώπη. Αξιοσημείωτη είναι η επίσκεψη του μητροπολίτη Άρτας Σπυρίδωνα Γκινάκα, θερμότατο φίλο των Αρτινών Εβραίων, στο Γερμανό στρατιωτικό διοικητή. Του υπέβαλε ενυπόγραφο αίτημα να μη φορούν οι Εβραίοι περιβραχιόνιο με το αστέρι του Δαβίδ ως διακριτικό, γιατί αυτό το γεγονός τους θέτει σε αγωνιώδη ανησυχία και τρόμο για ενδεχόμενη σύλληψή τους. Δυστυχώς, οι Γερμανοί λόγω ανώτατης αυστηρής διαταγής δεν ικανοποίησαν το αίτημά του και εκείνος ειδοποίησε τους Εβραίους «να φύγουν στα βουνά». Δεν τον άκουσαν και έμειναν «για να μη χάσουν το βιος τους».

Στις 13 Μαρτίου 1944 στην Άρτα έφτασε μια αποστολή της Γκεστάπο, που με ρητή και επείγουσα διαταγή κατόρθωσε να προμηθευτεί από το Δημαρχείο ονομαστική κατάσταση των Αρτινών Εβραίων με τις διευθύνσεις τους. Την επομένη και κατά τη διάρκεια της νύχτας, δυνάμεις του γερμανικού στρατού με επικεφαλής τον ίδιο το Διοικητή τους και υπό την επίβλεψη του κλιμακίου της Γκεστάπο, περικύκλωσαν τις εβραϊκές συνοικίες στο κέντρο της πόλης και συνέλαβαν 352 Εβραίους. Οδηγούνταν βίαια μαζί με τις οικογένειές τους, χωρίς να τους επιτραπεί να πάρουν μαζί τους χρήματα, ρούχα και τρόφιμα στον τόπο συγκέντρωσης, τον τότε κινηματογράφο «Ορφεύς» του Βασίλη Τσολιά, που βρισκόταν στην πλατεία Κιλκίς. Την επόμενη ημέρα οι Γερμανοί εκτόπισαν όλες τις εβραϊκές οικογένειες της Άρτας στο Birkenaw.

Όλες τις κινητές περιουσίες των Αρτινών Εβραίων, έπιπλα, κλινοσκεπάσματα, ρούχα, ιερά και οικογενειακή κειμήλια, πίνακες, φωτογραφίες, τιμαλφή, λίρες, κοσμήματα, χρυσαφικά και ασημικά, κ.λ.π. τις συγκέντρωσαν στο Καπνεργοστάσιο της Άρτας, που βρισκόταν τότε μπροστά στο Βυζαντινό Κάστρο και δίπλα από το ρολόι. Τελικά, τα πολύτιμα και άξια λόγου κατασχεθέντα αντικείμενα τα μετέφεραν οι Γερμανοί στη Γερμανία. Τα άνευ αξίας έπιπλα και το ρουχισμό τους τα λεηλάτησαν φτωχοί Αρτινοί. Δυστυχώς, οι διασωθέντες και επιστρέψαντες όμηροι ήταν μόνο 23 άτομα.

Μετά την απελευθέρωση, ενώ το ελληνικό κράτος αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα ουσιαστικής ύπαρξης, οι Έλληνες Εβραίοι κατάφεραν και πέρασαν τον Αναγκαστικό Νόμο 367 του 1945 περί «ανασυγκρότησης των Ισραηλιτικών Κοινοτήτων». Επίσης, με το Βασιλικό Διάταγμα του Μάρτη 1949 έγινε η ίδρυση Οργανισμού Περίθαλψης και Αποκατάστασης Ισραηλιτών της Ελλάδας. Η πράξη, όμως, που έκανε την Ελλάδα πρωτοπόρο σε όλη την Ευρώπη υπέρ των κατεστραμμένων Εβραίων, ήταν η σημαντική έκδοση του Αναγκαστικού Νόμου 846 του 1946.

Συγκεκριμένα, με τον Αναγκαστικό Νόμο 846/1946 Φ.Ε.Κ. 17/21-01-46 καταργήθηκε το κληρονομικό δικαίωμα του Ελληνικού Κράτους επί των ακληρονομήτων εβραϊκών περιουσιών, όσων δεν «κατέλιπον εκ διαθήκης κληρονόμους» και χάθηκαν στο Ολοκαύτωμα και με Βασιλικό Διάταγμα «αισχολάζουσαι κληρονομία περιέρχονται εις Νομικόν πρόσωπον, το οποίον έχει ως σκοπόν την περίθαλψιν και αποκατάστασιν των Ισραηλιτών της Ελλάδας». Έτσι, παραδόθηκαν όλες οι εβραϊκές περιουσίες των ακληρονομήτων απωλεσθέντων στην Εβραϊκή Κοινότητα.

Το 1946 η περιουσία της Εβραϊκής Κοινότητας Άρτας ήταν η εξής:

1. Μια οικία στη συνοικία του Αγίου Νικολάου, διπλοκατοικία με όροφο έκτασης 15 επί 15 ερειπωμένη.
2. Ένα μαγαζί στην κεντρική αγορά, στην οδό Σκουφά, με δύο πόρτες έκτασης 7 επί 6, το οποίο ήταν νοικιασμένο προπολεμικά με μίσθωμα 500 δρχ. και
3. Ένα τεβιλά (θρησκευτικό λουτρό) παραπλεύρως της Συναγωγής, έκτασης 20 επί 3.

Σήμερα, υπάρχουν στην περιφέρεια της Άρτας λίγα κτήματα που ανήκουν στους Αρτινούς Εβραίους που μένουν στην Αθήνα. Δύο – τρεις από αυτούς επισκέπτονται ακόμη την Άρτα.

Η Εβραϊκή Κοινότητα Άρτας πριν από το διωγμό αποτελούνταν από 397 άτομα. Μετά τον πόλεμο είχαν τελικά διασωθεί μόνον 66 Αρτινοί Εβραίοι, από τους οποίους 23 είχαν επανέλθει από την ομηρία, 23 επέστρεψαν από τα βουνά, 15 οι επιστρέψαντες αντάρτες και 5 ήταν κρυμμένοι στην Αθήνα.

Από τις δύο Συναγωγές, η μεν «Γκρέκα» βρισκόταν σε κακή κατάσταση, χωρίς στέγη, πόρτα και παράθυρα και η δε «Πουλιέζα», η οποία περιείχε σπουδαιότατη βιβλιοθήκη, καταστράφηκε ολοσχερώς.

Οι δυσμενείς συνθήκες και για τους Αρτινούς Εβραίους μεταπολεμικά, η δημιουργία ανεξάρτητου κράτους του Εβραϊκού Έθνους, του κράτους του Ισραήλ, συνετέλεσαν στην αποχώρηση και των τελευταίων εβραϊκών οικογενειών από την Άρτα. Εξάλλου, οι λίγοι εναπομείναντες Αρτινοί Εβραίοι ήταν αδύνατο να ασκήσουν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και να έχουν επίσης και κάποιο εβραϊκό κοινωνικό βίο. Ήταν πλέον επιτακτική η ανάγκη να ζήσουν με όσους απέμειναν δικούς τους στην Αθήνα, να πηγαίνουν στη συναγωγή τους, να συμμετέχουν στις εβραϊκές γιορτές, να ζήσουν με την πίστη τους, τις παραδόσεις τους και τις προσδοκίες τους.

Το 1959 εκδίδεται το Β.Δ. 3/21-7-59, το οποίο δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ της 10-8-59. Στο διάταγμα αυτό αναφερόταν η νομική διάλυση της Εβραϊκής Κοινότητας της Άρτας. Οι δε τελευταίοι Αρτινοί Εβραίοι αναχώρησαν το 1961 για την Αθήνα.

Οι τελευταίοι εναπομείναντες Εβραίοι της Άρτας και με τη σύμφωνη γνώμη των συμπατριωτών τους Αρτινών Εβραίων, οι οποίοι έμεναν μόνιμα στην Αθήνα και στο Ισραήλ αλλά και του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου αποφάσισαν στις 12 Μαρτίου του 1957 με αισθήματα ευγένειας και φιλοπατρίας να δωρίσουν μια οικοπεδική έκταση, όπου υπήρχε άλλοτε η περίφημη ιερή και ιστορική Συναγωγή των Εβραίων της Άρτας «Γκρέκα», στον επίσης ιστορικό Μουσικοφιλολογικό Σύλλογο της Άρτας «Σκουφάς», για να ανεγείρει ο τελευταίος την πνευματική του στέγη.

Ο Σύλλογος Άρτας «Σκουφάς» τιμήν ένεκεν διατηρεί σε διακριτική και περίοπτη θέση των γραφείων του, μια μεγάλη επιγραφή με την οποία δηλώνει ότι για το Σύλλογο είναι: «Μεγάλοι Ευεργέτες: Δήμος Αρταίων, Ισραηλιτική Κοινότης Άρτης».

Μα και οι φιλικές σχέσεις Χριστιανών και Εβραίων της Άρτας παρέμειναν ειλικρινείς, ισότιμες και ευχάριστες στο πέρασμα των δεκαετιών. Ενδεικτικό παράδειγμα η αποθέωση της φιλίας στο Τελ Αβίβ. Ο γιος του Ιωσούλα Σαμπά, ο Βίκτωρ Σαμπάς, όταν έμαθε ότι ήρθαν Αρτινοί το 1987 στην Ιερουσαλήμ, πήγε τους πήρε και τους φιλοξένησε όλους.

Δυστυχώς η μακραίωνη και ιστορική Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας δεν υπάρχει εδώ και πολλές δεκαετίες.

Δ' Κεφάλαιο

Εργασιακές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες

4.1. Η ίδρυση του εργατικού κέντρου Άρτας

Στα 1886, 324 από 653 χωριά της Ηπείρου ήταν τσιφλίκια. Το ίδιο και μετά από 10 χρόνια (1912-1913). Αλλά κι όταν εντάχθηκε η Ήπειρος στο ελληνικό κράτος, ήταν δύσκολο να αναπτύξει γρήγορους ρυθμούς, κυρίως λόγω της έντονα αγροτικής οικονομίας (τσιφλίκια) και της συντεχνιακής παράδοσης που είχε κληροδοτηθεί από την μακρόχρονη τουρκική σκλαβιά. Είναι χαρακτηριστικό ότι το πρώτο σωματείο στην περιοχή της Άρτας εμφανίζεται το 1928 και είναι το Σωματείο των «Μουσικών Λαϊκού Άσματος» δηλαδή των οργανοπαικτών, ενώ θα περάσουν τρία ακόμη χρόνια για να ιδρυθεί στα 1931 το σωματείο των Αρτεργατών.⁴⁹

Πίνακας 1

Σωματεία που λειτουργούσαν στην Άρτα πριν από το 1945

ΕΠΩΝΥΜΙΑ ΣΩΜΑΤΕΙΟΥ	ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ
1. Σωματείο Μουσικών Λαϊκού Άσματος	1928
2. Σωματείο Αρτεργατών	1931
3. Σωματείο Κεραμοποιών	1935
4. Σωματείο Υποδηματοεργατών	1936
5. Σωματείο Εργατών λιμένος Αλυκής	1938
6. Σωματείο Τυροκατασκευαστών	1939
7. Σωματείο Υδραυλικών έργων ζώνης Λούρου - Αράχθου	1939
8. Σωματείο Τεχνιτών – Οικοδόμων	1940
9. Σωματείο φορτοεκφορτωτών ξηράς	1940

Πίνακας 2

Βιομηχανικές επιχειρήσεις σύμφωνα με την απογραφή του 1917

⁴⁹ Θ. Κατσανέβας, *Το σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1994, σελ. 15

Φύση των επιχειρήσεων	Αριθμός εργοστασίων	Αξία των επιχειρήσεων σε δραχμές	Αξία της παραγωγής σε δραχμές	Αξία της παραγωγής σε δραχμές	Ποσοστό επί του συνόλου
Τρόφιμα	1.244	10.136	98.484.798	610.144.150	69,95
Βιομηχανία τσιγάρων	28	2.458	2.062.000	15.120.983	1,70
Υφαντουργία	173	10.680	36.685.457	80.605.000	1,70
Βυρσοδεψία	134	1.553	4.215.000	36.193.000	9,24
Μεταλλουργικές βιομηχανίες	3	253	6.000.000	8.667.240	0,99
Μηχανουργικές επιχειρήσεις	132	2.820	19.884.405	27.154.075	3,11
Οικοδομικές επιχειρήσεις	83	1.293	12.701.500	18.136.050	2,18
Χημικά προϊόντα	132	2.967	37.789.466	51.860.660	5,94
Ξυλουργικές επιχειρήσεις	133	1.235	5.004.600	10.905.200	1,25
Χαρτί και τυπογραφεία	112	1.617	10.611.020	7.393.500	0,84
Ηλεκτρο παραγωγικές μονάδες	19	689	20.443.828	3.213.600	0,36
Βιοτεχνίες γλυκών	13	423	2.006.000	2.700.000	0,30
ΣΥΝΟΛΟ	2.211	36.124	255.896.074	872.093.458	100

Πηγή: Ε.Ι. Τσουδερός, *Η οικονομική άνοδος της Ελλάδος, Παρίσι 1919*, σελ. 170-172, (Ι.Ε.Ε., τόμος ΙΕ, σελ. 77).

Κατά τη δεκαετία 1920-1929, ο αριθμός των βιομηχανιών και βιοτεχνιών στην Ελλάδα σημείωσε αύξηση κατά 82%. Ταυτόχρονα οι απασχολούμενοι στο βιομηχανικό τομέα από 154.600 το 1920 έφτασαν τους 280.331 το 1930 και τους 350.000 το 1938. Από αυτούς, εργάτες το 1920 ήταν 60.000, που το 1930 έγιναν 181.512 και το 1938 έφτασαν τους 227.500 καλύπτοντας το 65% του συνόλου των απασχολουμένων.

Όμως παρόλα αυτά το μεγαλύτερο μέρος των εργαζομένων (πάνω από 90%) απασχολούνταν σε μικρές επιχειρήσεις με 1 έως 5 άτομα, ενώ η συντριπτική πλειοψηφία των μονάδων βρισκόταν πάντα στην περιοχή της Αττικής, με δεύτερη σε αριθμό τη Θεσσαλονίκη. Τόσο η Ήπειρος, όσο και οι άλλες περιοχές μακριά από τα δύο αυτά κέντρα έμειναν πίσω ως προς τη βιομηχανική ανάπτυξη όχι μόνο όσον αφορά τη βιομηχανία με την ευρεία έννοια αλλά ακόμη και σε σχέση με τη βιοτεχνία και την αντίστοιχη παραγωγή. Πρέπει, λοιπόν, να εξετάσουμε την οικονομική και κοινωνική ζωή της Ηπείρου και ειδικότερα της Άρτας αν θέλουμε να κατανοήσουμε τους λόγους της καθυστέρησής της αλλά και την ξαφνική συνειδητοποίηση του συνδικαλιστικού κινήματος που οδήγησε το 1945 στην ίδρυση του Εργατικού Κέντρου.

Πίνακας 3

Ελληνική βιομηχανική βιομηχανία του 1923

Βιομηχανικά προϊόντα	Αξία της ελληνικής βιομηχανικής παραγωγής	Αξία των εισαχθέντων βιομηχανικών προϊόντων
Διατροφής	3.025.940 δρχ.	941.731 δρχ.
Υφαντουργικά	751.000 δρχ.	711.500 δρχ.
Βυρσοδεψικά	603.000 δρχ.	106.000 δρχ.
Χημικά (κυρίως σαπούνι)	454.280 δρχ.	155.833 δρχ.
Οικοδομών	161.200 δρχ.	11.200 δρχ.
Μηχανές & είδη από μέταλλο	132.700 δρχ.	140.544 δρχ.
Καπνού	126.550 δρχ.	2.2250 δρχ.

Ξυλείας	120.000 δρχ.	4.506 δρχ.
Ραπτικής	55.750 δρχ.	5.705 δρχ.
Μέταλλα	41.230 δρχ.	90.000 δρχ.
Χαρτί	37.000 δρχ.	37.120 δρχ.
ΣΥΝΟΛΟ	5.508.750 δρχ.	2.212.389 δρχ.

Πηγή: Ξ. Ζολώτα, η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανήσεως, β' εκδ. Αθήναι 1964. Σελ. 166 (Ι.Ε.Ε., τ.ΙΕ', σ. 299)

4. 1 Η εργατική τάξη στην προπολεμική Άρτα

Κύρια βάση της οικονομικής ζωής της Άρτας ήταν ανέκαθεν η γεωργία. Έχοντας πρόσβαση προς τη θάλασσα και προστατευμένη από τα δυνατά κρύα διέθετε στους κατοίκους της την πεδιάδα, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση μιας κοινωνίας βασισμένης στη γεωργική οικονομία. Όπως συνέβαινε στην υπόλοιπη Ήπειρο, Θεσσαλία και Μακεδονία ως τις αρχές του αιώνα, η γεωργία ακολουθούσε την δομή της μεγάλης γαιοκτησίας, δηλ. των τσιφλικιών, με όλα τα επαγόμενα, όπως είδαμε πιο πάνω. Παρόλα αυτά ωστόσο, κι εξαιτίας της πολυδιάσπασης του εδάφους (κυρίως στον ορεινό όγκο του νομού) η Άρτα παρέμεινε για χρόνια από τις φτωχότερες περιοχές της χώρας. Βασική απασχόληση αποτελεί η καλλιέργεια εσπεριδοειδών αλλά και η κτηνοτροφία, που έχουν τις ρίζες τους ήδη στα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

Σε μικρότερη βέβαια έκταση υπάρχουν καλλιέργειες κι άλλων γεωργικών προϊόντων τα οποία όμως προορίζονται κυρίως για οικιακή κατανάλωση. Η ιδιότυπη αυτή δομή της γεωργικής οικονομίας θα διαμορφώσει στην Άρτα ένα ιδιαίτερο στρώμα εργατών, που θα αποτελέσουν για πάνω από 50 χρόνια βασική κοινωνική τάξη και σταθερό δυναμικό του συνδικαλιστικού κινήματος (πρόκειται για τους εργάτες γης).

Οι άνθρωποι αυτοί, με καταγωγή κυρίως από τον ορεινό όγκο του νομού, έχουν μια ειδική σχέση με την γη, μιας και δεν ανήκουν βέβαια στην τάξη των ιδιοκτητών, αλλά και δεν είναι δεμένοι μ' αυτή, όπως οι δουλοπάροικοι των τσιφλικιών του παρελθόντος. Εργάζονταν εποχιακά, όταν υπήρχε προσφορά εργασίας και με το τέλος της δουλειάς τους επέστρεφαν στις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Είναι οπωσδήποτε δύσκολο να θεωρήσουμε προλετάριους όλους αυτούς τους εργαζόμενους, ακόμα κι αν το βιοτικό τους επίπεδο είναι συχνά πολύ χαμηλό, ως ένα

βαθμό όμως ανήκουν στον εργατικό κόσμο. Έτσι, παρακολουθούμε με τον καιρό να αποκτούν συναίσθηση του έργου τους, διαμορφώνοντας έτσι δική τους ταξική συνείδηση με αποκορύφωμα την ίδρυση σωματείου, το οποίο υπήρξε κι από τα πρώτα ιδρυτικά του Εργατικού Κέντρου Άρτας.

Πέρα όμως από τη γεωργία, ιδιαίτερα επικερδές στάθηκε για τους Αρτινούς και το εμπόριο. Ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια η Άρτα, μέσω του λιμανιού της Κόπραινας ανέπτυξε εμπορικές σχέσεις τόσο με το εσωτερικό, όσο και με το εξωτερικό. Το εμπόριο είχε το πλεονέκτημα να προσφέρει σημαντικά κέρδη χωρίς μακροπρόθεσμη επένδυση κεφαλαίων. Γι' αυτό ήταν σταθερά προσανατολισμένο προς τις αγορές του εξωτερικού, όπου οι ευκαιρίες ήταν εξαιρετικά ελκυστικές. Ωστόσο οι ευρωπαϊκές αγορές δεν μπορούσαν να δέχονται απεριόριστα τα ελληνικά προϊόντα, και ιδιαίτερα τα Αρτινά, εφόσον, με την πάροδο του χρόνου, ο ανταγωνισμός με τις ευρωπαϊκές αγορές γινόταν όλο και πιο δύσκολος, εξαιτίας της στασιμότητας της ελληνικής βιοτεχνίας. Ειδικά στην Άρτα, ο τομέας αυτός από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα γνωρίζει σημαντική κάμψη, χωρίς να παρουσιάσει κάποια αξιόλογη άνοδο τα επόμενα χρόνια, για δύο κυρίως λόγους:

1) Τη γενικότερη στασιμότητα της ελληνικής οικονομίας εκείνη την περίοδο.

2) Το γεγονός ότι οι πολεμικές συγκρούσεις κατά το πρώτο τέταρτο του αιώνα έλαβαν χώρα κατά ένα μεγάλο μέρος και στα εδάφη της Ηπείρου, με όλες τις αναμενόμενες συνέπειες (καταστροφές της γης, επιστράτευση εργατικού δυναμικού, οικονομική αποδυνάμωση κ.τ.λ.).

Σημαντικό ρόλο στη γενικότερη κάμψη που παρατηρείται κατά κύριο λόγο στην Άρτα παίζουν και οι φυσικές αντιξοότητες που είχαν να αντιμετωπίσουν οι κάτοικοι της περιοχής. Κι αυτό γιατί το τίμημα της ελευθερίας ήταν η σιτοδεία που ταλάνισε τον τόπο κατά το 1916-1917 και την οποία ακολούθησε η επιδημία της γρίπης του 1918 με ολέθρια για τον πληθυσμό αποτελέσματα. Δεν είναι λοιπόν παράδοξο που η Αρτινή οικονομία εμφανίζει σημεία ανάκαμψης μετά το 1925 οπότε, αφενός ανανεώνεται ο πληθυσμός με νέες γεννήσεις, αφετέρου εμπλουτίζεται με νέο δυναμικό, τους Μικρασιάτες πρόσφυγες. Η προσφορά τους είναι εμφανής. Έχοντας ήδη διαμορφωμένη μια ταξική συνείδηση κίνησαν τα νήματα της συνειδητοποίησης στον εργατόκοσμο που είχε μείνει πίσω. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την εξέλιξη πια του εργατικού κινήματος και του συνδικαλισμού γενικότερα στην Ελλάδα, οδηγεί στα πρώτα σκιρτήματα δραστηριότητας στην Άρτα. Είναι χαρακτηριστικό ότι το πρώτο σωματείο εμφανίζεται στο χώρο της Άρτας το 1928

πράγμα που μας επιτρέπει να υποθέσουμε λογικά ότι θα υπήρχαν ήδη ζυμώσεις και συνδικαλιστικές κινήσεις αρκετά χρόνια νωρίτερα, ώστε να καταλήξουμε στην εμφάνιση συγκροτημένων σωματείων, με καταστατικό, βιβλία μελών, εργατικές ταυτότητες κ.ο.κ.

Αποτέλεσμα αυτής της κινητικότητας ήταν μια ιλιγγιώδης – για τα δεδομένα της εποχής – ανάπτυξη και δραστηριοποίηση του συνδικαλιστικού κινήματος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι την δεκαετία που ακολουθεί (1930-1940) ιδρύονται και λειτουργούν στην Άρτα εννέα (9) σωματεία που καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων από τη βιοτεχνική παραγωγή και την παροχή υπηρεσιών μέχρι την ψυχαγωγία και τα δημόσια έργα. Ιδιαίτερα ενθαρρυντικό είναι ότι τα περισσότερα σωματεία ιδρύονται μετά το 1936 και την εγκαθίδρυση της Μεταξικής δικτατορίας.

Από τα πρώτα κιόλας χρόνια της Κατοχής στην Άρτα αναπτύσσεται η αντιστασιακή δραστηριότητα, τόσο από το Ε.Α.Μ. όσο και από τον Ε.Δ.Ε.Σ., με σημαντική παρουσία κι αξιόλογα πλήγματα κατά του εχθρού. Παράλληλα γίνεται προσπάθεια να οργανωθούν οι ελεύθερες περιοχές των βουνών αλλά και να συγκροτηθεί μαχητικά ο αστικός πληθυσμός. Σ' αυτόν τον αγώνα πρωτοστατούν οι εργάτες και γενικά οι εργαζόμενοι που βρίσκονται συνταγμένοι στις τάξεις του Ε.Α.Μ., το οποίο ήταν άλλωστε και το πιο μαζικό αντιστασιακό κίνημα. Οι πρώτες ενέργειες ξεκινούν αρκετά πριν την απελευθέρωση και την επίσημη αναγνώριση του Ε.Κ.Α. το 1945. Ήδη από το 1943 εννέα σωματεία συμφωνούν να ιδρύσουν εργατικό κέντρο. Σύμφωνα με τη δικαστική απόφαση (υπ' αρ. 13/.1945 έγκρισης του Ε.Κ.Α., τα ιδρυτικά σωματεία έχουν αποφασίσει, βάσει του πρακτικού της 7/11/1943 να συγκροτήσουν ένωση με τον τίτλο «Εργατικών Κέντρον Άρτης». Ένα μήνα αργότερα, στις 13/12/1943 η ένωση αυτή, με αίτησή της στο Πρωτοδικείο Άρτας, ζητάει να εγκριθεί το καταστατικό της, πράγμα όμως που την περίοδο εκείνη είναι αδύνατο να γίνει εξαιτίας της έλλειψης δικαστών κι έτσι τα σωματεία επανέρχονται ένα χρόνο αργότερα, στις 15/11/1944, με νέα αίτησή τους. Αυτή τη φορά ορίζεται δικάσιμος για την 23/11/1944, οπότε και αναβάλλεται η συζήτηση, για να συνέλθει οριστικά το δικαστήριο στις 14 Δεκεμβρίου 1944 και να συζητήσει το θέμα.

Η απόφαση των σωματείων για την ίδρυση του Ε.Κ.Α. ήταν ομόφωνη, ενώ, στο διάστημα που μεσολάβησε από την απόφαση έως τη συζήτηση του θέματος στο πρωτοδικείο, είχαν διαλυθεί τρία από τα αρχικά εννέα σωματεία δηλ. τα σωματεία «Φορτοεκφορτωτών Άρτας», «Μουσικών Λαϊκού άσματος (οργανοπαικτών)» και

«υπαλλήλων καφενείων, ζυθοπωλειών, ζαχαροπλαστείων και εστιατορίων Άρτης», ύστερα από την υπ' αρ. 6/1944 απόφαση του Πρωτοδικείου. Ως εκ τούτου το δικαστήριο προχώρησε στην επίσημη διαγραφή των τριών πιο πάνω σωματείων από το καταστατικό του Ε.Κ.Α. κι ενέκρινε «δικαστικώς κατά τα λοιπά το καταστατικόν της Εν Άρτη Ενώσεως Επαγγελματικών σωματείων υπό την επωνυμίαν Εργατικών Κέντρον Άρτης με μετέχοντα μέλη τα: 1) Σύνδεσμον Τεχνιτών Οικοδόμων, 2) Σωματείον εργατών συλλογής εσπεριδοειδών, 3) Σωματείον αρτεργατών, 4) Εργατών Σανδαλοποιών, 5) Σωματείον υποδηματεργατών, 6) Εργατών λιμένος Αλυκής.

Ύστερα από μια σειρά τυπικών ενεργειών όπως η τοιχοκόλληση του καταστατικού για ένα δεκαήμερο στο δικαστήριο και κατόπιν η καταχώρησή του στο αντίστοιχο βιβλίο, η απόφαση δημοσιεύτηκε στις 26 Απριλίου 1945, αναγνωρίζοντας και τυπικά το Εργατικό Κέντρο ως νόμιμη ένωση και αποδίδοντάς του νομική υπόσταση.

Όλα όσα αναφέρθηκαν ως τώρα έχουν ως βάση τα επίσημα έγγραφα που υπάρχουν στο αρχείο του Εργατικού Κέντρου. Αξίζει όμως να σταθούμε στη μαρτυρία ενός εκ των πρωτεργατών της ίδρυσης αλλά και της στερέωσης του Ε.Κ.Α., του Λεωνίδα Νάκου. Η γραπτή του μαρτυρία, φωτοτυπία της οποίας υπάρχει στο Αρχείο του Ε.Κ.Α., είναι πολύ πολύ διαφωτιστική. Ο πρωτεργάτης αυτός του συνδικαλιστικού κινήματος στην Άρτα διαφοροποιείται σε ορισμένα σημεία από το κείμενο του Πρωτοδικείου. Αναφέρει ως πέντε τα λειτουργούντα σωματεία, από τα οποία, τα τρία πρώτα συνέστησαν το ιδρυτικό καταστατικό του Ε.Κ.Α., αφού ο ΕΛΑΣ κατέλαβε την Άρτα κι ύστερα από πρωτοβουλία του κόμματος (σ.σ. εννοείται το ΚΚΕ).

Το καταστατικό εγκρίθηκε από το πρωτοδικείο, με την απόφαση που ήδη προαναφέραμε και εγκαταστάθηκε προσωρινή διοίκηση που αποτελούσαν οι: Κωνσταντίνος Πανούτσος, Δημήτριος Σταύρου και Κωνσταντίνος Χειμαργιώτης. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Λ. Νάκου, το σωματείο των Φορτοεκφορτωτών δε δέχθηκε να μπει στην προσωρινή διοίκηση. Όμως πότε ακριβώς άρχισαν οι ενέργειες για την ίδρυση του Ε.Κ.Α? Το αντίγραφο της απόφασης του Πρωτοδικείου μας δίνει δύο χρονικές αφετηρίες. Μια πρώτη αίτηση στις 13/12/1943 και μια δεύτερη στις 15/11/1944. Ο Λεωνίδας Νάκος λέει ότι η πρωτοβουλία ξεκίνησε όταν η Άρτα κατελήφθη από τον ΕΛΑΣ, δηλ. περίπου το Νοέμβρη του 1944, υπάρχει δηλαδή ταύτιση ως προς τη χρονολογία. Δεδομένου ότι η απόφαση του πρωτοδικείου αποτελεί επίσημο έγγραφο, το οποίο δύσκολα αμφισβητείται, μπορούμε να

καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η πρώτη κίνηση είχε πράγματι ξεκινήσει από το 1943, βρήκε όμως ουσιαστική εφαρμογή το 1944. Σ' αυτό άλλωστε συνηγορεί και το γεγονός ότι αυτή την περίοδο (1943 και μετά) με πρωτοβουλία του Ε.Α.Μ. (εργατικό τμήματα) ξεκινάει μια προσπάθεια για ίδρυση εργατικών κέντρων σε πανελλαδικό επίπεδο, πρωτοβουλία η οποία είχε αξιόλογα αποτελέσματα.

Ένα δεύτερο ερώτημα αφορά τα σωματεία που συμμετείχαν σ' αυτήν την πρώτη ιδρυτική κίνηση του Ε.Κ.Α. Η πρωτόδικη απόφαση αναφέρει έξι (6) σωματεία, στα οποία προστίθενται και τα τρία σωματεία (φορτοεκφορτωτών, οργανοπαικτών και υπαλλήλων καφενείων) που διαγράφονται με το αιτιολογικό της διάλυσής τους από το Πρωτοδικείο, άρα φτάνουμε στον αριθμό εννέα (9) αρχικά σωματείων. Κατά τον Λ. Νάκο πέντε (5) ενεργά σωματεία εκ των οποίων τα τρία (οικοδόμοι, τσαγγαράδες, κλαδευτές) προχώρησαν στην ίδρυση του εργατικού κέντρου. Μέχρις εδώ δεν βλέπουμε σημαντικές διαφορές. Είναι φυσικό ο παλιός συνδικαλιστής να κρατάει στη μνήμη του τα γεγονότα, τα πρόσωπα και τα σωματεία εκείνα που ήταν προφανώς πιο ενεργά κι ασκούσαν αφενός μεν μια μεγαλύτερη επιρροή αφετέρου συνετέλεσαν και στήριξαν το Ε.Κ.Α. στην ίδρυσή του. Είναι γνωστό άλλωστε ότι πολλές φορές η τυπική πραγματικότητα διαφέρει από την ουσία, δεν αποκλείεται λοιπόν κάποια σωματεία να δηλώθηκαν χωρίς να έχουν σημαντική δραστηριοποίηση, ενώ άλλα, όπως άλλωστε ο ίδιος αναφέρει, να μην επιθυμούσαν να συμμετάσχουν. Αργότερα βέβαια αρκετά πράγματα θα αλλάξουν, αρχής γενομένης από τα σωματεία που παίρνουν μέρος. Ήδη, σε αντίγραφο καταστατικού της 7^{ης} Νοεμβρίου 1945, ως μέλη αναφέρονται τα εξής σωματεία, «άτινα αποτελούν τους ιδρυτάς ταύτης: 1) Σύνδεσμος εργατοτεχνιτών οικοδόμων, 2) Σωματείον εργατών περισυλλογής εσπεριδοειδών, 3) Σωματείον οργανοπαικτών, 4) Σωματείον υπαλλήλων καφενείων, εστιατορίων κ.λ.π., 5) Σωματείον σανδαλοποιών εργατών, και 6) Σωματείον εργατών Λιμένος Αλυκής. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει τόσο τη ρευστότητα των συνθηκών της εποχής (πόλεμος, πολιτικές συγκρούσεις, εμφύλιος, αντιπαλότητες, οικονομική κατάρπωση, πείνα κ.λ.π.) όσο και τις δυσκολίες που αντικειμενικά ορθώνονται στους συνδικαλιστές της εποχής. Για να είναι νόμιμοι, έπρεπε να έχουν την έγκριση του κράτους. Για να έχουν την έγκριση αυτή έπρεπε ή να δεχτούν την χειραγώγηση ή να παλέψουν, επινοώντας διάφορα μέσα και ξεπερνώντας μύριες δυσκολίες, ώστε να στηριχθούν μόνοι στα πόδια τους. Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία του Λεων. Νάκου σε ό,τι αφορά τις δυνατότητες και – γιατί όχι – τη δύναμη του νομάρχη εκείνη την εποχή: «Το ίδιο και ο Νομάρχης, ένας

Πιέρρης από την Κέρκυρα. Τότε με ρώτησε τι είμαι εγώ. Του έβγαλα το χαρτί (σ.σ. του διορισμού του από την προσωρινή επιτροπή) από την τσέπη, το έδειξα, μου το έδωσε πάλι κουνώντας το κεφάλι του. Αν μου έλεγε δεν σε αναγνωρίζω, δύσκολα θα κινούμαν». Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες πολλοί αποθαρρύνονταν, άλλοι αδρανοποιούνταν ενώ δεν ήταν λίγες οι φορές που η πολιτική αντιπαλότητα στεκόταν εμπόδιο στη συνδικαλιστική ενότητα, ιδιαίτερα μέσα στο έντονα φορτισμένο κλίμα του 1945. Είναι χαρακτηριστικό ότι το σωματείο των Φορτοεκφορτωτών δεν δέχθηκε να υπογράψει το ιδρυτικό καταστατικό γι' αυτούς τους λόγους.

Συμπερασματικά το Εργατούπαλληλικό Κέντρο Άρτας ξεκίνησε σαν μια ρομαντική προσπάθεια των ιδεολόγων πρωτεργατών του συνδικαλιστικού κινήματος με στόχο τη συνένωση των εργατών μέσα σε αντίξοες συνθήκες πολέμου (1943-1947).

Από τα πρώτα του κιόλας βήματα το Εργατικό Κέντρο ανέπτυξε μια κοινωνική προσφορά τόσο σε επίπεδο τύπων, όσο και σε επίπεδο ουσίας. Στάθηκε κοντά στα προβλήματα της γυναίκας, των μαθητών, των μειονεκτούντων. Ενέσκηψε στους αγώνες για τη διατήρηση της ειρήνης, της κατάργηση των πυρηνικών, την προστασία του περιβάλλοντος, την διαφύλαξη της εθνικής μας ταυτότητας. Η δράση του στον πολιτιστικό τομέα, τόσο ως αυτόνομη παρουσία, όσο κι ως υποστηρικτική άλλων προσπαθειών (οικονομική ενίσχυση συλλόγων κ.λ.π.) δεν ήταν λιγότερο σημαντική.

4.2. Η εκπαίδευση στην Άρτα

Στην Άρτα μέχρι το 1821 λειτουργούσε η περίφημη Σχολή Μανωλάκη, η οποία στεγαζόταν στον ναό του Αγίου Βασιλείου. Η Σχολή αυτή ιδρύθηκε στον καιρό της Τουρκοκρατίας με πρωτοβουλία του πατριάρχη Ιεροσολύμων, Νεκταρίου και η χρηματοδότηση έγινε από τον μεγαλέμπορο γουναρικών από την Καστοριά, Μανωλάκη, από τον οποίο πήρε και το όνομά της «Σχολή Μανωλάκη».⁵⁰

Το 1836 ο μητροπολίτης Άρτας, Νεόφυτος Γ', με την συνδρομή των μοναστηριών ίδρυσε την πρώτη Αλληλοδιδασκτική Σχολή (δημοτικό) και το Παρθεναγωγείο (δημοτικό).

⁵⁰ Σ. Α. Ξενόπουλου, «Δοκίμιον περί Άρτης και Πρεβέζης», Αθήνα 1884, σελ. 191, 211, 373

Το 1845 ιδρύθηκε η Ελληνική Σχολή (Σχολαρχείο).

Το 1824 συστήθηκε από τον Αρτινό μοναχό, Μεθόδιο, «Σχολή Εκκλησιαστικής Μουσικής», η οποία συνέχισε τη λειτουργία της μέχρι τις 10 Δεκεμβρίου 1862.⁵¹

Κατά τον Σεραφείμ τον Βυζάντιο η πόλη της Άρτας και η περιφέρεια αυτής είχαν από το 1845 μέχρι το 1881 64 σχολεία, 3.565 μαθητές και 150-200 μαθήτριες.⁵²

1881-1929

Η εκπαίδευση στην Άρτα το 1881-1920 είχε τρία στάδια και σχολεία

- α) το «Δημοτικό» που ήταν τετρατάξιο,
- β) το «Ελληνικό Σχολείο» ή «Σχολαρχείο» που ήταν τριτάξιο και
- γ) το «Γυμνάσιο» που ήταν τετρατάξιο.

A. ΔΗΜΟΤΙΚΑ

Το «Ελληνοδιδασκτικό Σχολείο» ανήκε στην πρώτη βαθμίδα εκπαίδευσης και διοικούνταν από τον διευθυντή και είχε άνδρες και γυναίκες δασκάλους. Περιελάμβανε μόνο άρρενες μαθητές, διότι τα κορίτσια φοιτούσαν στο «Παρθεναγωγείον», δηλαδή ξεχωριστό δημοτικό σχολείο θηλέων.

Το 1917 στην πόλη της Άρτας υπήρχαν δύο Δημοτικά Σχολεία αρρένων το 1^ο και το 2^ο.

Το «Εποπτικό Συμβούλιο Άρτης» για τα Ελληνοδιδασκτικά Σχολεία της πόλης και των χωριών του Νομού Άρτας ανατολικά του Αράχθου, μέχρι το 1913, απαρτιζόταν από τον πρόεδρο που ήταν ο μητροπολίτης Άρτας και τους διδασκάλους κάθε σχολείου. Το 1920 ιδρύθηκε δημοτικό σχολείο στις Χαλκιάδες και στη Νεζέριστα.

Το 1921 ιδρύθηκαν δημοτικά σχολεία στα Χώσιανα, Πάνω Πέτα, στη Σγάρα, στην Πουλιάνα Χώσεψης, στους Χριστούς Πραμάντων.⁵³

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την επελθούσα οικονομική κρίση το κράτος αδυνατούσε να ιδρύσει σχολεία στα ορεινά της Άρτας. Το Εποπτικό

⁵¹ Σ.Α. Ξενόπουλου, *ό. π.*, σελ. 201- 202

⁵² Σ. Α. Ξενόπουλου, *ό. π.*, σελ. 175

⁵³ Β.Δ. 9-8-1921, ΦΕΚ 153/1921

Συμβούλιο στις 23-1-1923 γνωμοδότησε παμψηφεί να συσταθούν σχολεία (μονοτάξια δημοτικά) στα ορεινά χωριά: 1) Πέρα Καλεντίνη Ηρακλείας, 2) Μεγάλο Κάμπο Ηρακλείας, 3) Τυμπά Ηρακλείας, 4) Ηλιακάδα Ηρακλείας, 5) Μονή Ρουβελίστης, 6) Γιαννιώτες Ρεκιστιανών, 7) Σκαλούλα Θεοδωρίας, 8) Κάτω Λουψίστα, 9) Γρέβια Τετραφυλίας, 10) Φράξο Τετραφυλίας, 11) Μαρκινιάδα Ηρακλείας, 12) Καλαρέτσι Μηγηρέως, 13) Κεραμάτες Νέων Χωρών, 14) Μελάτες Ηρακλείας⁵⁴ με έξοδα των κατοίκων των χωριών.

Επίσης το Εποπτικό Συμβούλιο με την πράξη 119/29-1-1923 αποφάσισε να ιδρύσει: 1) στην Άρτα τριτάξιο μικτό σχολείο για τα προσφυγόπουλα, 2) στα Κάψαλα Κλειτσόβου πλήρες μονοτάξιο σχολείο αρρένων, 3) στο Σουμέσι Νησίστας Νέων Χωρών πλήρες μονοτάξιο σχολείο αρρένων και 4) στη Χώσεψη Θεοδωρίας μονοτάξιο σχολείο θηλέων.

Το ακαδημαϊκό έτος 1931-1932 στο 1^ο εξατάξιο Δημοτικό Σχολείο Άρτας γράφτηκαν 458 και φοίτησαν 400 και στο 2^ο πεντατάξιο Δημοτικό Σχολείο γράφτηκαν 407 και φοίτησαν 393.⁵⁵

Έτσι ιδρύθηκε και λειτούργησε το 1931 το 3^ο Δημοτικό Σχολείο.

Μέχρι τότε λειτουργούσαν στο Νομό Άρτας 126 Δημοτικά Σχολεία αρρένων, θηλέων. Δάσκαλοι σ' αυτά 48 διδάσκαλοι και 72 υποδιδάσκαλοι.

B. ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ

Το Ελληνικό Σχολείο, κοινώς Σχολαρχείο, ήταν ένα τρίχρονο σχολείο ανάμεσα στο 4/ετές δημοτικό και στο αντίστοιχο 4/ετές γυμνάσιο.

Ο τύπος αυτού του σχολείου λειτούργησε στην χώρα μας επί έναν περίπου αιώνα (1834-1929).

Στο Νομό Άρτας ιδρύθηκαν τα ακόλουθα Ελληνικά Σχολεία: Άρτας (1^ο και 2^ο), Αγνάντων, Βουργαρελίου, Καλαρρυτών, Κομποτίου, Πέτα, Πραμάντων και Σχορετσάνων (Καταρράκτου). Από αυτά της Άρτας, Άγναντας και Πραμάντων λειτούργησαν κανονικά από το 1882 έως το 1929 χωρίς καμία διακοπή ενώ τα υπόλοιπα άλλοτε λειτουργούσαν και άλλοτε καταργούνταν και επανασυστήνονταν.

⁵⁴ Πράξη 99/1922 Γ.Α.Κ. Άρτας

⁵⁵ Πράξη 9/30-6-1933 Γ.Α.Κ. Άρτας

Στην Άρτα τα δύο Ελληνικά Σχολεία ήταν μικτά (αρρένων και θηλέων). Βρισκόταν στην περιοχή Αγίου Μηνά⁵⁶.

Γ. ΓΥΜΝΑΣΙΟ

Το Γυμνάσιο Άρτας άρχισε να λειτουργεί από το σχολικό έτος 1882-1883 με δύο τάξεις (ΦΕΚ 28/24-4-1882). Τον ίδιο χρόνο προστέθηκε και Τρίτη τάξη και κατά το σχολικό έτος 1884-1885 λειτούργησε ως πλήρες γυμνάσιο.

Το 1903 ιδρύθηκε στην πόλη της Άρτας διτάξια Ιερατική Σχολή.(Β.Δ 9-6-1903 ΦΕΚ 128/13-6-1903)

1929-1945

Μετά από 95 χρόνια εφαρμογής του νόμου της 6 (18) Φεβρουαρίου 1834, ψηφίστηκε από την Ελληνική Βουλή το νομοσχέδιο που άλλαξε την δομή της εκπαίδευσης.

Τα Δημοτικά Σχολεία και Γυμνάσια από 4ετή γίνονται δετή και ο ενδιάμεσος τύπος σχολείου, το Ελληνικό, καταργείται. Τα δε Δημοτικά Σχολεία αρρένων και θηλέων συγχωνεύονται σε έναν τύπο σχολείου, το μικτό. Το νομοσχέδιο αυτό μετά την ψήφισή του από την Ελληνική Βουλή αποτέλεσε το Νόμο 4393/1929 και τέθηκε αμέσως σε εφαρμογή.

Στο Νομό Άρτας το 1930-1931 λειτούργησαν:

109 Δημοτικά Σχολεία από τα οποία τα 92 ήταν μονοθέσια, τα 9 διθέσια, τα 5 τριθέσια, το 1 τετραθέσιο, το 1 πενταθέσιο και το 1 εξαθέσιο.

Φοίτησαν σ' αυτά 4.662 άρρενες και 3.082 θήλεις.

Μετά τη συγχώνευση του τετραετούς Γυμνασίου της πόλεως της Άρτας με τα δύο Ελληνικά δημιουργήθηκε ένα εξατάξιο Γυμνάσιο, το οποίο σύμφωνα με το άρθρο 13 του Νόμου 4373/13-8-1929 ΦΕΚ 29-8-1929 ονομάστηκε «Σχολή Μέσης Εκπαίδευσης».

Επίσης είχαμε τη λειτουργία δύο τύπων σχολείων: κλασσικό και πρακτικό. Η Σχολή Μέσης Εκπαίδευσης στεγάστηκε εκεί που στεγάζεται σήμερα το Α' Λύκειο Άρτας.

⁵⁶ Β.Δ. 9-6-1903 ΦΕΚ 128/13-6-1903 Τ.Α.

Με τον ίδιο νόμο 4393/1929 ιδρύθηκαν στο Νομό Άρτας και τρία Ημιγυμνάσια.⁵⁷ Το ένα από αυτά ιδρύθηκε στο Βουργαρέλι, το δεύτερο στην Άγναντα και το τρίτο στην Πράμαντα.

Με τον αναγκαστικό Νόμο 767/1937 καθιερώθηκε ο τύπος του 8/ταξίου Γυμνασίου, που έπαιρνε παιδιά από το 10^ο έτος της ηλικίας τους, δηλαδή μετά την Δ' Δημοτικού. Για το σκοπό αυτό ιδρύθηκαν τα Προγυμνάσια, δίπλα στα Γυμνάσια και στα Ημιγυμνάσια. Όποιος μαθητής τελείωνε την Δ' Δημοτικού έδινε εξετάσεις στο Προγυμνάσιο και όποιος αποτύγχανε συνέχιζε τη φοίτησή του στην Ε' και Στ' τάξεις του Δημοτικού Σχολείου.

Τον Σεπτέμβριο του 1939 ιδρύθηκαν στο Νομό Άρτας δύο Γυμνάσια, ένα αρρένων και ένα θηλέων στη πόλη της Άρτας και ένα μικτό στην κωμόπολη Άγναντα. Στο μεταξύ οι τέσσερις τάξεις του Προγυμνασίου που είχαν αναπτυχθεί μέχρι τότε απορροφήθηκαν τον Σεπτέμβριο του 1940 από τα νεοιδρυθέντα Γυμνάσια.

Κατά την περίοδο της κατοχής, με υπουργική απόφαση σταμάτησαν να λειτουργούν οι Α' και Β' τάξεις των 8/τάξινων Γυμνασίων. Έτσι τα Γυμνάσια έγιναν πάλι στην πράξη 6/τάξια. Το Δημοτικό Σχολείο διατηρήθηκε 6/τάξιο.

Με ΝΔ της 17-11-1923 ΦΕΚ 290/2Α/20-11-1923 μετατράπηκε η Διτάξιος Ιερατική Σχολή Άρτας με 3/τάξιο Ιεροδιδασκαλείο. Μέχρι τον Ιούνιο του 1931 οι Ιεροσπουδαστές καλούνταν να ακολουθήσουν ελεύθερα ένα από τα τμήματα διδασκαλικό ή θεολογικό. Από τους 1.036 αποφοίτους του 5/τάξιου Ιεροδιδασκαλείο οι 314 πήραν πτυχίο διδασκάλου. Οι υπόλοιποι 722 ακολούθησαν το θεολογικό τμήμα.

Η Σχολή καταργήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1940 με τον ΑΝ 2553/16-9-1940 ΦΕΚ 294/ΤΑ/17-9-1940.

Εξαιτίας του Εμφυλίου πολέμου οι άνθρωποι των χωριών του Νομού Άρτας υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τα χωριά τους και να εγκατασταθούν στην πόλη. Έτσι από το 1946 μέχρι το 1949 το κράτος υποχρεώθηκε να ιδρύσει και άλλα πέντε Δημοτικά Σχολεία μέσα στην πόλη (το 4^ο, το 5^ο, το 6^ο, το 7^ο και το 8^ο).

ΝΥΧΤΕΡΙΝΑ ΣΧΟΛΕΙΑ⁵⁸

Το 1896 ιδρύθηκε ο «Ηπειρωτικός Σύλλογος Άρτας, ο Σκουφάς» ο οποίος αποτέλεσε τον πυρήνα όλης της πνευματικής κίνησης της Άρτας μέχρι σήμερα.

⁵⁷ Β.Δ. 13-9-1929 ΦΕΚ 963/2-10-1929 Τ.Α.

⁵⁸ Γ. Τσούτσινου, *Σύλλογος Σκουφάς Άρτας (1896-1976)*, Άρτα 1976, σελ. 10

Ο «ΣΚΟΥΦΑΣ» στις αρχές του 1898 δημιούργησε νυχτερινό σχολείο λαϊκών μαθημάτων, το οποίο λειτούργησε μόνο τέσσερα έτη. Το 1927 ιδρύθηκε ο Λαογραφικός Σύλλογος «Μικρός Όμιλος», ο οποίος από την 1^η Μαρτίου 1928 άρχισε να παραδίδει νυχτερινά μαθήματα τρεις φορές την εβδομάδα.⁵⁹

Το 1895 ιδρύθηκε το «Μουσικοφιλολογικό και Αθλητικό Σωματείο», το 1903 ο «Δραματικός και Φιλανθρωπικός Όμιλος», το 1906 ο «Ηπειρωτικός Πατριωτικός Σύλλογος», το 1911 ο «Ερασιτεχνικός Σύλλογος», το 1926 οι «Φίλοι του Κρυστάλλη» και το 1939 ο «σύλλογος για τη συγγραφή της ιστορίας της Άρτας»⁶⁰ (ο οποίος δεν έγραψε ούτε μια μελέτη).

Το 1925 ιδρύθηκε το «Εθνικό Ορφανοτροφείο Αρρένων», το οποίο ήταν φιλανθρωπικό ίδρυμα που υπαγόταν στο υπουργείο Προνοίας και τα μαθήματα ήταν: Δημοτικό σχολείο 6 ετών και άλλα δύο έτη ως Σχολαρχείο. Εκτός από τα λίγα βασικά μαθήματα διδάσκονταν και διάφορα επαγγέλματα: ραπτική, ξυλουργική και υποδηματοποιία.⁶¹

Με το νόμο 4397/1929 ιδρύθηκαν τα νυχτερινά Δημοτικά Σχολεία τα οποία σταμάτησαν τη λειτουργία τους το 1945 αλλά επανιδρύθηκαν το 1950 με το Ν.Δ. 3090/1950, με το Νόμο 3094/1954 ιδρύθηκαν τα ιδιωτικά νυχτερινά σχολεία.

Στην Άρτα το Νυχτερινό Δημοτικό Σχολείο άρχισε να λειτουργεί από την 1^η Δεκεμβρίου 1939 μέχρι το 1944 (ουσιαστικά στην περίοδο της κατοχής) και τα μαθήματα πραγματοποιούνταν κατά τις απογευματινές ώρες (6-8 μ. μ.). Οι ηλικίες των μαθητών ήταν 6 έως 12 χρονών και ελάχιστοι έφταναν μέχρι 15 χρονών. Το γεγονός αυτό το διαφοροποιεί από τα υπόλοιπα νυχτερινά σχολεία που είχαν μαθητές μεγαλύτερης ηλικίας.

Από το 1950 και μετά, νυχτερινά σχολεία ιδρύθηκαν σε πολλά χωριά του Νομού Άρτας.

Επίσης κατά την εφημερίδα «Άραχθος» το 1884 υπήρχε και νηπιαγωγείο. Εκτός από την λειτουργία δημοσίων νηπιαγωγείων με το νόμο ΒΤΜΘ'/1895 «Περί συστάσεως νηπιαγωγείων» ιδρύθηκαν και ιδιωτικά νηπιαγωγεία.

⁵⁹ Η.Θ. Μπούργου – Σ.Σ. Γάτα, *Η κατάσταση της Εκπαίδευσης στο Νομό Άρτας*, Άρτα 2005, σελ. 58

⁶⁰ Γ. Τσούτσινου, «Η μάχη της Άρτας», σελ. 14

⁶¹ Κ. Μπανιάς, *Αρτηνή Ευθύνη*, Άρτα 2002, σ. 45

Ε΄ κεφάλαιο

Οι δήμαρχοι της Άρτας από το 1883-1943

5.1. Ιωάννης Νικ. Αντωνόπουλος (1883-1895)⁶²

Τα ελληνικά στρατεύματα τα υποδέχθηκε στις 24-6-1881 έξω από την πόλη, στο «πηγάδι του Μπάλοβου» - μισή ώρα πεζή από την Άρτα - ο προϊστάμενος της αρτινής δημογεροντίας Δημήτριος Νικ. Αντωνόπουλος. Στα κείμενα της εποχής, εφημερίδες και βιβλία, αναφέρεται άλλοτε ως Δήμαρχος και άλλοτε ως δημαρχεύων. Αργότερα, στις 16-8-1881, ο Δημ. Αντωνόπουλος υπόγραψε ως «Δήμαρχος» τα πρωτόκολλα των ορκισθέντων ενηλίκων πολιτών Ελλήνων.

Τη συνάντηση του Δημ. Αντωνόπουλου με τα ελληνικά στρατεύματα περιγράφει ο Σπυρ. Παγανέλης, στο βιβλίο του «Οδοιπορικά σημειώσεις Β΄ η στρατιωτική κατάληψις της Άρτας και Θεσσαλίας», Αθ. 1882, σελ. 160.

Δεν γνωρίζουμε αν ο Δημ. Αντωνόπουλος έμεινε προσωρινός Δήμαρχος μέχρι τις πρώτες δημοτικές εκλογές ή αν αντικαταστάθηκε από τον Γ. Κροκίδα, όπως υποστηρίζει ατεκμηρίωτα ο Ν. Παπανικολάου σε δακτυλογραφημένο κείμενό του με τίτλο «Το Δημαρχείο Άρτας 1881-1912».

Στις πρώτες δημοτικές εκλογές (29-5-1883) αντίπαλοι ήταν ο Ιωάννης Ν. Αντωνόπουλος, ο Ιωάννης Καραπάνος και ο Δημήτριος Παπακώστας. Εκλέχθηκε ο Αντωνόπουλος, γιος του Νικολάου και αδελφός του Δημητρίου.

Η δράση του Ιωάννη Αντωνόπουλου δεν αρχίζει με την κατάληψη της θέσης του Δημάρχου. Πολύ πριν, επί Τουρκοκρατίας, είχε έντονη πατριωτική και κοινωνική δράση. Ήταν μέλος της Δημογεροντίας και Διοικητικός Σύμβουλος στο Ανώτατο Μετζηλήσιο. Ήταν ακόμα μέλος του Ελληνικού Κομιτάτου και φυλακίστηκε για έξι μήνες όταν έγινε η λιποταξία ενός ταγματάρχη του τουρκικού στρατού, του Αμίν Κοουτζά, στην Ελλάδα. Και θα εξοριζόταν στο Φεζάν της Αφρικής, αν δεν επενέβαιναν οι πρέσβεις των Μεγάλων Δυνάμεων. Τελικά αμνηστεύτηκε.

Ο Ιωάννης Αντωνόπουλος παρέμεινε Δήμαρχος της Άρτας τρεις περίπου τετραετίες (1883-1895). Και μόνο το γεγονός της τόσο μακρόχρονης δημαρχίας του, δείχνει πόσο ήταν αγαπητός και σεβαστός στον αρτινό λαό, αν λάβουμε μάλιστα υπόψη πως είχε αντίπαλο τον πανίσχυρο οικονομικά και κοινωνικά Ιωάννη Καραπάνο.

⁶² «Ερίβωλος» Άρτας φ. 8 (1989-1990)

Το σπίτι του Αντωνόπουλου, ένα θαυμάσιο κτίριο με πετροπελεκητή πρόσοψη, πλατεία πλακόστρωτη είσοδο και πέτρινα πεζούλια αριστερά και δεξιά, με πολλές καμάρες και δύο πέτρινες σκάλες που οδηγούσαν στο ανώγειο, βρισκόταν στο χώρο που σήμερα είναι το κτίριο που στεγάζει τη Νομαρχία στην κεντρική πλατεία, στην οδό Λογοθέτη Βλαχούτση. Στο κτίριο του Αντωνόπουλου στεγάστηκαν για ένα διάστημα, προ του 1940, τα Δικαστήρια.

Το πρώτο Δημαρχείο όπως διέσωσε η στοματική παράδοση, εγκαταστάθηκε σ' ένα κτίριο που βρισκόταν στην πλατεία Μονοπωλίου, μεταξύ των οδών Αγ. Σοφίας και Σταματελοπούλου.

Δυστυχώς δεν διασώθηκαν τα αρχεία της Δημαρχίας του Ιωάννη Αντωνόπουλου, ούτε καν τα πρακτικά των συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου. Έτσι δεν υπάρχει γραπτή μαρτυρία για τη δράση του ως Δημάρχου. Το γεγονός όμως ότι οι περιγραφές των ανταποκριτών και των συγγραφέων, που επισκέφθηκαν την Άρτα μετά την απελευθέρωση, είναι θλιβερές και το γεγονός ότι ο Αντωνόπουλος μέσα σ' αυτή την αθλιότητα, έχοντας και την πολεμική των Καραπαναίων, κρατήθηκε Δήμαρχος για δώδεκα χρόνια, αποδεικνύουν πως πρέπει να ήταν συνετός, τίμιος, δημιουργικός, φίλος και υποστηρικτής των αναξιοπαθούντων.

Η Άρτα της εποχής του Αντωνόπουλου ήταν μια Τουρκόπολη. Το ρολόι χτυπούσε ακόμα την δωδεκάτη ώρα στις έξι το πρωί (αλλάχτηκε το 1908). Ο στρατώνας είχε στις τέσσερις άκρες του τα παρατηρητήρια - πύργους (γκρεμίστηκαν το 1900). Πολλοί μιναρέδες εξακολουθούσαν να υψώνονται στον ουρανό χωρίς βέβαια μουεζίνηδες, αλλά σαν ενθάρρυνση στους πέρα από το ποτάμι Τούρκους (γκρεμίστηκαν μετά τον πόλεμο του 1897). Η σημερινή πλατεία «Σκουφά» ήταν καπνοτόπι. Ο κεντρικός δρόμος ήταν ένα σοκάκι με πολλές στροφές και γωνίες, με χαμόσπιτα από δω κι από κει, που δεν είχαν ούτε μπουχαριά για τον καπνό. Ο δρόμος αυτός κοβόταν σε πολλά σημεία από ρέματα σκεπασμένα με ξυλογέφυρες. Ο νυκτερινός φωτισμός ήταν ανύπαρκτος. Οι χασάπηδες έσφαζαν ελεύθερα όπου ήθελαν, γι' αυτό οι πιο πολλοί δρόμοι ήταν γεμάτοι αίματα και μύγες.

Σ' αυτή λοιπόν την τουρκόπολη αγωνίζεται ο Ιωάννης Αντωνόπουλος να βάλει κάποια τάξη, όσο τα πενιχρά οικονομικά του Δήμου του το επέτρεπαν.

Από την εβδομαδιαία «Φωνή της Ηπείρου» που έβγαине στην Αθήνα, μαθαίνουμε πως ο Δήμαρχος Ιωάννης Αντωνόπουλος και οι βουλευτές Άρτας Παχύς, Λάμπρος, Καραπάνος, συνόδεψαν τον Μητροπολίτη Άρτας Σεραφείμ Ξενόπουλο στην τελευταία κατοικία του (φύλλο 7-1-1894).

Επίσης πως ο ίδιος Δήμαρχος, στις αρχές του 1895, είχε την πρωτοβουλία να ιδρυθεί Εταιρία Φιλαρμονικής Μουσικής και έγινε πρόεδρος της (φύλλο 14-3-1895). Η Εταιρεία αυτή σ' ένα χρόνο διασπάστηκε και οι φίλοι του Ευάγγελου Γαρουφαλιά ίδρυσαν στις 6-4-1896 (ήταν Δήμαρχος πια ο Γαρουφαλιάς) τον Σύλλογο «Σκουφά» που υπάρχει και σήμερα.

Τέλος η «Φωνή της Ηπείρου» στο φύλλο της 20^{ης} 7-1897 αναγγέλλει το θάνατο του Ιωάννη Αντωνόπουλου (που στις δημοτικές εκλογές του 1895 δεν εκλέχθηκε δήμαρχος), παραθέτοντας σύντομο βιογραφικό.

5.2. Ευάγγελος Πέτρου Γαρουφαλιάς (1895-1899 και 1903-1907)⁶³

Δεύτερος Δήμαρχος της Άρτας, μετά το 1881, εκλέχθηκε ο Ευάγγελος Πέτρου Γαρουφαλιάς, το 1895. Παραιτήθηκε το 1899, για να πάρει μέρος στις βουλευτικές εκλογές και εκλέχθηκε βουλευτής. Το 1903 ξανακατέβηκε για Δήμαρχος και ξαναεκλέχθηκε. Έτσι οι θητείες του στο δημαρχείο ήταν δύο: 1895-1899 και 1903-1907. Αργότερα εκλέχθηκε επανειλημμένα βουλευτής.

Η οικογένεια Γαρουφαλιά υπήρξε στην περιοχή της Άρτας από τα προ της επανάστασεως του 1821 χρόνια. Μέλη της ήταν ο Νικόλαος Γαρουφαλιάς, αγωνιστής του 1821, που έλαβε μέρος στις μάχες της Άρτας, του Κομποτίου, του Πέτα, της Πλάκας, του Ματεσιού Πέτα, του Νεόκαστρου, του Μυστρά, του Μαραθωνησιού, του Χαϊδαριού. Έλαβε μέρος στην πολιορκία της Ακρόπολης και η λήξη του αγώνα τον βρίσκει λοχαγό της Φάλαγγας, αναπληρωτή του Κίτσου Τζαβέλλα. Το 1828 διορίστηκε επίτροπος Λακωνίας και το 1829 φρούραρχος της Καλαμάτας. Τιμήθηκε με το αργυρό αριστείο ανδρείας. Άλλο μέλος της οικογένειας ήταν ο Μανώλης Γαρουφαλιάς, αδελφός του προηγούμενου, που κυνηγημένος από τους Τούρκους κατέφυγε στην Ύδρα και έλαβε μέρος στον κατά θάλασσα πόλεμο. Άλλο επίσης μέλος της οικογένειας ήταν ο Δημήτριος Νικ. Γαρουφαλιάς, που υπηρετώντας στο Σώμα Ευζώνων στην Ακαρνανία, μπήκε το 1878 στο Ραδοβίτσι και αφού σκότωσε πολλούς Τούρκους στη μάχη του Κλειδιού, στο τέλος κατακρεουργήθηκε από τους περισσότερους εχθρούς.

Ο Πέτρος Ε. Γαρουφαλιάς, πατέρας του ιστορούμενου δημάρχου, γεννήθηκε στην Άρτα το 1836. Ήταν έμπορος και εκλέχθηκε βουλευτής Άρτας του 1885.

⁶³ «Ερίβωλος» φ. 9 εκδ. 1989-1900

Ο Ευάγγελος Πέτρου Γαρουφαλιάς γεννήθηκε στην Άρτα το 1865, τελείωσε το Γυμνάσιο στην Αθήνα, σπούδασε νομικά και δικηγόρησε στην Άρτα. Τάχθηκε αμέσως στο πλευρό των αντικαραπανικών και των φτωχών τάξεων. Σύντομα, χάρη στην ειλικρίνειά του και την αγωνιστικότητά του, έγινε συμπαθής στον αρτινό λαό και το 1895 τόλμησε ν' αντιμετωπίσει τον επί τρεις τετραετίες Δήμαρχο Ιωάννη Αντωνόπουλο, γαμπρό από ανιψιά του παντοδύναμου υπουργού Κωνσταντ. Καραπάνου, και εκλέχθηκε πανηγυρικά.

Από τις πρώτες του ενέργειες ως Δημάρχου, ήταν να ενισχύσει οικονομικά τους πτωχούς συμπολίτες του, να μεταφέρει το Δημαρχείο σε ευπρεπές κτίριο (του Αλεξ. Μπανταλούκα), να αρχίσει την κατασκευή της πλατείας «Σκουφά» και να διορίσει γραμματοδιδασκάλους.

Πρωτοστάτησε το 1896 στην ίδρυση του Συλλόγου «Σκουφάς», με κύριους στόχους τη συγκρότηση βιβλιοθήκης, φιλαρμονικής και γυμναστηρίου. Για πρώτη φορά το 1896 γιορτάστηκε η ένωση της Άρτας με τη μητέρα Ελλάδα. Η πόλη διακοσμήθηκε εορταστικά, με σημαίες, σμύρτα, αφίδες, πολύχρωμους φανούς κ.λ.π. «Εις τούτο συνετέλεσεν η δραστηριότης του Δημάρχου Ευαγγ. Γαρουφαλιά, λίαν φιλοτίμως επιληφθέντος της διακοσμήσεως» (Φωνή της Ηπείρου, 25-7-1896).

Σημαντικό έργο του Ευαγγ. Γαρουφαλιά ήταν η εκπόνηση του πρώτου ρυμοτομικού σχεδίου της Άρτας και η προσπάθεια ευθυγράμμισης της κεντρικής οδού (σημερινής Σκουφά), παρά τις αντιδράσεις.

Τον Σεπτέμβριο του 1896 κατά τη διάρκεια της εμποροπανήγυρης έπεσε κατακλυσμιαία βροχή, οι δρόμοι και οι οχετοί πλημμύρισαν και κινδύνεψαν άνθρωποι και ζώα. Ο Δήμαρχος διέταξε ν' ανοίξουν τα σχολεία και οι εκκλησίες και έτσι διασώθηκαν οι άνθρωποι – ιδίως οι ξένοι – από την θεομηνία. Τον ίδιο μήνα ο Δήμαρχος οργάνωσε συλλαλητήριο των κατοίκων διαμαρτυρίας για την αύξηση του φόρου επί της δεκάτης και στάλθηκαν ψηφίσματα προς το υπουργείο Εξωτερικών και την ελληνική πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως (Φωνή της Ηπείρου, φ. 206/27.9.1896).

Κατά τον άτυχο πόλεμο του 1897, ο ρόλος του Ευαγγ. Γαρουφαλιά υπήρξε σημαντικός. Έφτιαξε παραπήγματα στις περιοχές Πέτα, Νεοχωρακίου και Κομποτίου, για τους πρόσφυγες που κατέφθαναν από διάφορα μέρη της Ηπείρου. Εξόπλισε τους κατοίκους, τους πρόσφυγες και τους εθελοντές που έρχονταν από τη λοιπή Ελλάδα και έτσι, όταν ο στρατός υποχώρησε, εγκαταλείποντας μάλιστα και το ιστορικό γιοφύρι της Άρτας, ο Δήμαρχος με τους εξοπλισμένους κατοίκους κατέλαβαν το γιοφύρι και άλλα σημεία του ποταμού και εμπόδισαν τους Τούρκους να

προχωρήσουν στην πόλη. Κατόπιν έφυγε για την Αθήνα και διεκτραγώδησε τα παθήματα των αρτινών και τις καταστροφές των αγροτικών περιοχών από τους πρόσφυγες κ.λ.π. (σχετικά γράφουν οι εφημερίδες των Αθηνών «Σωτηρία» 9.4.1897, «Νέα Εφημερίς» 17.4.1897 και 25.4.1897).

Αμέσως μετά την επικράτηση της ειρήνης, ο Δήμαρχος προμηθεύτηκε καταβρεκτήρα και η πρώτη κατάβρεξη των οδών έγινε στις 20.7.1898. Την ίδια περίπου εποχή τοποθετήθηκαν οκτώ νέα φανάρια στο δρόμο προς τον Αμυντικό Στρατώνα, το δε άναμμά των ανατέθηκε στον Διοικητή της πυροβολαρχίας «ίνα διά των πυροβολητών του ανάπτονται οι φανοί εκτός των σεληνοφεγγών νυκτών».

Τον Ιανουάριο του 1899 ο Ευάγγελος Γαρουφαλιάς παρητήθη του αξιώματος του Δημάρχου και στις 7.2.1899 εκλέχθηκε βουλευτής του κόμματος Δεληγιώργη. Με τη διάλυση της Βουλής το 1902, ξανάρχισε τη δικηγορία. Και το 1903 κατέβηκε πάλι για Δήμαρχος και εκλέχτηκε πανηγυρικά.

Τα σημαντικότερα έργα της δεύτερης δημαρχίας του είναι: Μεταφορά της λαϊκής αγοράς από το Μονοπλιό στη θέση Πλάτανος, όπου ήταν και επί τουρκοκρατίας. Αύξηση των φανών. Αναδασώσεις. Κατεδάφιση όλων των ετοιμόρροπων κτισμάτων της αγοράς και απομάκρυνση των ξύλινων παραπηγμάτων από Μουχούστι μέχρι Μονοπλιό. Το μέτρο αυτό προκάλεσε γενική εξέγερση. Ο Δήμαρχος αναγκάστηκε να φύγει από την πόλη, αλλά ο νομομηχανικός - που ήταν συνεννοημένος με τον Δήμαρχο - εκτέλεσε το έργο και έτσι ευθυγραμμίστηκε η κεντρική οδός και πήρε μορφή λεωφόρου, για την εποχή εκείνη.

Συνεχίζοντας τα έργα του έχτισε τα σφαγεία που υπάρχουν και σήμερα, γιατί τα ζώα σφάζονταν στους δρόμους, στο γυαλό και στο βουνό. Με τη συνδρομή της αστυνομίας περιόρισε τις κοινές γυναίκες κοντά στο φρούριο, για να μην περιφέρονται στην πόλη. Διάνοιξε τις σημερινές οδούς Παλαμά, Στ. Λάμπρου και άλλες. Αγόρασε δέκα φανούς γκαζολίνης των 100 κηρίων και ένα 600 κηρίων για την πλατεία Σκουφά. Φύτεψε λεύκες, ιτιές κ.λ.π. από Αγίους Θεοδώρους και πέρα. Αποξήρανε το βάλτο Μπάνης για να περιοριστούν οι ελώδεις πυρετοί. Διάνοιξε την οδό προς Γλυκόρριζο και Μπάνη, που ως τότε αρκούσε μόνο για ένα φορτωμένο ζώο. Αντικατέστησε τους φανούς πετρελαίου με φανούς οινοπνεύματος, ογδόντα συνολικά. Φρόντισε για την ίδρυση σχολείων αναλφαβήτων. Έκανε την πρώτη ονοματοθεσία στις οδούς της πόλης. Ενήργησε για τη μετακίνηση του 3^{ου} Τάγματος Ευζώνων.

Παράλληλα, έκανε πολλές ενέργειες για τη συντήρηση της Παρηγορήτισσας, με υπομνήματα, ψηφίσματα κ.λ.π. προς όλους τους αρμόδιους. Επίσης για την επέκταση της σιδηροδρομικής γραμμής Κρουονερίου - Αγρινίου μέχρι την Άρτα χωρίς βέβαια αποτέλεσμα.

Στις εκλογές του 1907 δεν εκλέχτηκε Δήμαρχος, γιατί τον πολέμησαν όλοι οι ιδιοκτήτες των σπιτιών της κεντρικής οδού και των άλλων οδών που ρυμοτόμησε. Έμεινε όμως στην ιστορία της Άρτας ως Δήμαρχος αναμορφωτής.

Εκλέχτηκε βουλευτής στις δυο εκλογές του 1910 και στις εκλογές του 1915 και 1920.

5.3. Αντώνιος Πέτρου Γαρουφαλιάς (1899-1904)⁶⁴

Τρίτος Δήμαρχος της Άρτας, μετά το 1881, εκλέχθηκε ο Αντώνιος Πέτρου Γαρουφαλιάς, το 1899. Ήταν γιος του βουλευτή της Άρτας Πέτρου Γαρουφαλιά και μικρότερος αδερφός του Ευάγγελου Γαρουφαλιά, που διετέλεσε κι εκείνος δήμαρχος και βουλευτής της Άρτας για πολλά χρόνια.

Ο Αντώνιος Γαρουφαλιάς γεννήθηκε στην Άρτα το 1867. Σπούδασε νομικά στην Αθήνα και διακρίθηκε ως δικηγόρος. Ήταν σοβαρός, σώφρων, ορθολογιστής και σε μικρό χρονικό διάστημα απόσπασε τη γενική εκτίμηση των συμπολιτών του. Ήταν «λίαν ευπαιδευτος» όπως έγραφε η «Φωνή της Ηπείρου» (φ. 14-12-1899). «Νέος ων πολλά τα καλά υπόσχεται».

Για πρώτη φορά πολιτεύτηκε στις δημοτικές εκλογές του 1899, με αντίπαλο τον Ιωάννη Καραπάνο. Ο Αντ. Γαρουφαλιάς στηριζόταν στις λαϊκές τάξεις, ενώ ο Καραπάνος στους ισχυρούς οικονομικά και πολιτικά Καραπαναίους. Την εκλογή μάχη την κέρδισε ο Γαρουφαλιάς.

Στις 3 Δεκέμβρη 1899 συνεδρίασε το Δημοτικό Συμβούλιο του Αντ. Γαρουφαλιά και έβγαλε πρόεδρό του τον Πέτσο Σπήλιο. Σύμβουλοι ήταν ο Γ. Πολύζος, Κ. Βρακοτσώλης, Ι. Ζάρας, Δ. Καλυβιώτης, Χρ. Μυλωνάς, Κ. Ζάγκλης, Θ. Τσάκαλος, Απ. Τάχος, Κ. Τσέτης, Αναγν. Γαλάνης.

Η Δημαρχία του Αντ. Γαρουφαλιά ήταν δύσκολη, γιατί ερχόταν αμέσως σχεδόν μετά την εθνική ήττα του πολέμου του 1897. Στον κάμπο οι Τούρκοι αλώνιζαν θριαμβευτές. Στην ελεύθερη περιοχή οι αρρώστιες θέριζαν τους κατοίκους και όσοι είχαν ευλογία ή χολέρα, οδηγούνταν έξω από την πόλη, σε μοναστήρια.

⁶⁴ Εφ.«Ερίβωλος» Άρτας φυλ. 10 (1989-1990)

Στην περιοχή κυκλοφορούσαν πάμπολλοι λιποτάκτες, φυγόδικοι, λαθρέμποροι και ληστές και η μικρή αστυνομική δύναμη αδυνατούσε να βάλει τάξη. Οι φιλήσυχοι και νομοταγείς αρτινοί συσπειρώθηκαν γύρω απ' τον δήμαρχό τους, που συγκέντρωνε την εμπιστοσύνη τους για μια σχετική αποκατάσταση της τάξης.

Από τα πρώτα έργα του Αντ. Γαρουφαλιά ήταν η παροχή βοήθειας στους απόρους και στους αρρώστους. Πενιχρά βέβαια τα οικονομικά του Δήμου, αλλά η βούληση του Δημάρχου ισχυρή. Διατέθηκαν μεγάλα ποσά για τον σκοπό αυτό. Αγοράστηκαν εμβόλια και κινητοποιήθηκαν οι γιατροί για την πρόληψη και αντιμετώπιση των ασθενειών. Ποσό 4.000 δρχ. διατέθηκε για αγορά φανών νέου συστήματος και σιδερένιων φανοστατών, που έτσι έφτασαν τους 140. Και λόγω της φοβερής ανομβρίας του 1899, διατέθηκαν χρήματα για την εκβάθυνση των πηγαδιών, που άρχισαν να ξηραίνονται.

Στον προϋπολογισμό του 1890 διατέθηκαν 5.000 δρχ. για την ολοκλήρωση της πλατείας «σκουφά» (τοιχοποιίες - σκάλες). Το φθινόπωρο του 1890 τελείωσαν τα έργα της πλατείας με μηχανικό τον Χ. Μασαλή. Την ίδια χρονιά έγιναν επεκτάσεις της πλατείας Μονοπλιού και Ρολογιού, αγοράστηκαν σιδερένιοι προφυλακτήρες για να προστατευτούν τα δενδρύλλια που είχαν φυτευτεί, πληρώθηκαν τα νοίκια των οικημάτων στα οποία στεγάστηκαν οι πρόσφυγες του 1897, επισκευάστηκε η σκεπή του αμυντικού στρατώνα, τοποθετήθηκαν στα σχολεία λινές τέντες για την προφύλαξη των μαθητών από τον ήλιο.

Την ίδια χρονιά προγραμματίστηκε η αγορά γηπέδου για τις στρατιωτικές ασκήσεις, η ανέγερση δημοτικής αγοράς και η ρυμοτόμηση της κεντρικής οδού της πόλης. Για τους σκοπούς αυτούς αποφασίστηκε να συναφθεί δάνειο 50 χιλ. για το γήπεδο, 120 χιλ. για τη δημοτική αγορά και 50 χιλ. για τη ρυμοτόμηση. Το δημοτικό συμβούλιο με ψήφισμά του της 25^{ης} -8-1900 εξέφρασε την ευαρέσκειά του προς τον Δήμαρχο «δια τας επιτυχείς διαπραγματεύσεις του δανείου και τους επιτευχθέντας λίαν επωφελείς όρους, χάρις εις την υπ' αυτού καταβληθείσαν ιδιαιτέραν μέριμναν και επιδειχθείσαν δραστηριότητα».

Μεγάλο αγώνα έκανε ο Αντ. Γαρουφαλιάς για τη μεταφορά του επινείου της Άρτας από την Κόπρυνα στο Μενίδι. Η άποψή του στηριζόταν στο ότι η οδός Άρτας - Μενιδίου ήταν στερεότερη, δεν κατακλυζόταν από τα νερά του ποταμού Βωβού, ούτε παρεμβάλλονταν ετοιμόρροπες γέφυρες. Ότι στο Μενίδι υπήρχαν άφθονα νερά, δέντρα, σπίτια, και ο κόλπος του ήταν λιγότερο εκτεθειμένος στις θαλασσοταραχές.

Τέλος ότι η μεταφορά του επινείου θα εξυπηρετούσε τα συμφέροντα της Άρτας, όταν το Μενίδι θα υπαγόταν δικαστικά και διοικητικά στο Νομό Άρτας. (Την διοικητική υπαγωγή του Βάλτου και του Μενιδίου στο Νομό Άρτας υποστήριξε στη βουλή αυτή περίπου την εποχή και ο βουλευτής Βάλτου Κωνσταντίνος Στράτος).

Υπήρξε βέβαια αντίδραση στην άποψη αυτή, με αιτιολογία πως κι άλλοτε το Μενίδι ήταν επίνειο της Άρτας, αλλά γίνονταν πολλές κλοπές εμπορευμάτων. Η μεταφορά του επινείου τελικά εγκρίθηκε, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε, λόγω της αντίδρασης των Αιτωλοακαρνάνων πολιτικών στην διοικητική υπαγωγή του Μενιδίου στο Νομό Άρτας.

Τον Απρίλη του 1900 αποφασίστηκε η ανέγερση μνημείου για τους πεσόντες στον πόλεμο του 1897. Ο Δήμος πρόσφερε πρώτη δόση 300 δρχ. Η διαμόρφωση του γύρω χώρου (τοιχοποιίες, δεντροστοιχίες κ.λ.π.) κράτησε ως και το 1903. Τον Σεπτέμβρη του 1903 μεταφέρθηκαν τα οστά των πεσόντων με τέσσερα αμάξια. (Τα αποκαλυπτήρια του θαυμάσιου από καλλιτεχνική άποψη Μνημείου έγιναν στις 2-5-1904, τον πανηγυρικό εκφώνησε ο καθηγητής Θεοχ. Τσούτσινος).

Στις 20-4-1901 επισκέφθηκε την Άρτα ο τότε διάδοχος Κωνσταντίνος. Ο Δήμος δαπάνησε για τον στολισμό της πόλης και την υποδοχή το σημαντικό - για τότε - ποσό των 6.000 δρχ.

Μέσα στο 1903 ο Αντ. Γαρουφαλιάς, πάντα τολμηρός και φιλοπρόοδος, προχωρεί στην ανακατασκευή του Προφήτη Ηλία (χτίστηκε το 1777 και εκεί μαζεύονταν κάθε χρόνο οι γουναράδες. Κάηκε το 1854, κατά τη γνωστή επανάσταση, από τον Μπατσακίσζη Μωραΐτη Αχμέτ Πασά με αιτιολογικό ότι εκεί έμεναν ληστές).

Καθόρισε την πανήγυρη της Άρτας (Μουχούστι ή Ατ-Παζάρ) ν' αρχίζει στις 14 Σεπτέμβρη (με το παλιό ημερολόγιο). Ενίσχυσε τον «Δραματικό Σύλλογο Άρτης» με 400 δρχ. διότι – όπως εισηγήθηκε ο δήμαρχος - «η πόλις τείνει προς τον πολιτισμόν και δέον ο Δήμος να βοηθήσει προς κατασκευήν των αναγκαίων σκηνικών». Με ενίσχυση του Δήμου χτίζεται το κομψό κυνηγετικό περίπτερο που υπάρχει μέχρι σήμερα. Με ενέργειες του Δημάρχου και ενίσχυση του Δήμου ιδρύεται η Ιερατική Σχολή Άρτας, στην οποία δίδαξαν αξιόλογοι καθηγητές και της οποίας πολλοί απόφοιτοι είχαν λαμπρή εξέλιξη («Ερίβωλος» φ. 8. Σελ. 9). Κι όλα αυτά μέσα στο 1903.

Με την αποχώρησή του από τη Δημαρχία το 1904, ο Αντ. Γαρουφαλιάς δεν σταμάτησε την πολιτική. Πολιτεύτηκε για βουλευτής και εκλέχθηκε τρεις φορές. Η βουλή τον τίμησε και με το αξίωμα του αντιπροέδρου.

Πέθανε τον Αύγουστο του 1939 αφήνοντας τη μνήμη ενός σοβαρού, δραστήριου και προοδευτικού πολιτικού άνδρα.

5.4. Ευάγγελος Δ. Χέλμης (1907-1913)⁶⁵

Στις φανατικές εκλογές της 1^{ης} Ιουλίου 1907 η εκλογική μάχη έγινε ανάμεσα στον Δήμαρχο Ευάγγελο Γαρουφαλιά (1895-1898 και 1904-1907), που εθεωρείτο λαϊκός ηγέτης και στον εκλεκτό των Καραπαναίων, τον Ευάγγελο Δ. Χέλμη, που ήταν διευθυντής του πολιτικού γραφείου του πανίσχυρου Κωνσταντίνου Καραπάνου. Και έχασε - με λίγους ψήφους - ο Γαρουφαλιάς, όχι για άλλο λόγο, αλλά γιατί τον πολέμησαν όλοι εκείνοι που τους γκρέμισε τα μαγαζιά και τα σπίτια για να ευθυγραμμίσει τον κεντρικό δρόμο.

Ο Χέλμης ήταν από την Ίο. Τον έφερε στην Άρτα ο Καραπάνος για να του κρατάει το πολιτικό γραφείο. Οι Γαρουφαλικοί σατίρισαν στις εκλογές τον Χέλμη: «Ήρθαν οι Βαρελάδες απ' την Ίο, να πάρουν του Βαγγέλη το Δημαρχείο».

Αν και εκπρόσωπος των οικονομικών ισχυρών, ο Χέλμης ήταν ένας δυναμικός άνθρωπος, που δεν δίσταζε να συγκρουστεί και με τις αρχές, όταν έπρεπε να προστατέψει τα συμφέροντα του Δήμου. Κατέβαζε το λαό σε συλλαλητήρια και με την απειλή λαϊκής κινητοποίησης ανάγκαζε τις αρχές να δίνουν τις πρέπουσες λύσεις.

Ως Δήμαρχος ήρθε σε σύγκρουση με το νομάρχη, το δεσπότη, τον διευθυντή Χωροφυλακής, με το Υπουργείο Εσωτερικών. Απαίτησε την αναστολή είσπραξης των φόρων. Μπορούμε να πούμε πως συνέβαλε στο ν' αποβάλει ο λαός της Άρτας την δουλικότητα και ν' αποκτήσει συνείδηση όχι μόνο των υποχρεώσεών του, αλλά και των δικαιωμάτων του. Με αλληπάλληλα ψηφίσματα, το Δημοτικό Συμβούλιο ζητούσε την αποφυλάκιση των χρεοφειλετών.

Δήμαρχος και Δημοτικό Συμβούλιο βρέθηκαν συμπαραστάτες της πανελλήνιας προσπάθειας του 1909 για ανανέωση της πολιτικής ζωής της χώρας. Δημοτικοί σύμβουλοι ήταν: Μιχ. Πατσαλιάς που εκλέχθηκε παμψηφεί πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου. Παναγιώτης Τσούτσινος, πρώτος σε ψήφους δημοτικός σύμβουλος, Ι. Χατζόπουλος, Παντ. Οικονόμου, Απ. Βαρζέλης, Σπ. Κατσαούνος, Αλεξ. Πολύζος, Δ. Πριτσιλιάκος, Κ. Οικονόμου, Σπ. Μανούσος, Π. Σπήλιος.

Επί Χέλμη το Δημαρχείο μεταφέρθηκε από το ισόγειο του σπιτιού του Ευαγγ. Γαρουφαλιά στο οίκημα Κωνστ. Καραπάνου (όπου σήμερα το ξενοδοχείο

⁶⁵ «Ερίβωλος» Άρτας φ. 11 (1989-1990)

«Αμβρακία»). Κατασκευάστηκαν αγωγοί για την διοχέτευση νερών του Πετροβουνιού στον Άραχθο. Για να εκπληρωθεί παλιότερη απόφαση (για την απόκτηση γηπέδου για το στρατό) επιβλήθηκε φόρος 4% στην παραγωγή, τον οποίο όμως δεν ενέκρινε η Νομαρχία.

Μεγάλοι ήταν οι αγώνες του Δημάρχου και του Δημοτικού Συμβουλίου για την εκκλησιαστική περιουσία, ιδίως για τα χιλιάδες στρέμματα της περιοχής Τσουπί.

Το ψήφισμα ΧΣΗ' / 1-10-1907 του Δ.Σ., σχετικό με το ιδιοκτησιακό καθεστώς αυτού του τεράστιου κτήματος, έχει ιστορικό, κοινωνικό και νομικό περιεχόμενο.

Ο Δήμαρχος κατέβασε το λαό σε συλλαλητήριο στις 10-2-1908, για να προστατευτεί αυτή η περιουσία (Τσουπί) απ' την οποία ενισχυόταν τότε η Ιερατική Σχολή Άρτας.

Στις 16-2-1908 έγινε δεύτερο συλλαλητήριο, με αίτημα την εκδήλωση κυβερνητικού ενδιαφέροντος και για την Άρτα (θέματα οικονομικά, επέκταση σιδηροδρόμου από Αγρίνιο στην Άρτα κ.λ.π.). Και στις 19-2-1908 εκδόθηκε από το Δημοτικό Συμβούλιο σκληρό σχετικό ψήφισμα, για την κατάσταση των κατοίκων της Άρτας. «το Δημαρχείον κατακλύζεται καθ' εκάστην από πεινώντας ανέργους, ώστε δικαίως να προσαρμόζεται αυτό η επωνυμία ουχί Δημαρχείου, αλλά Πτωχοκομείου».

Κατά την Δημαρχία Χέλμη αντικαταστάθηκαν με λίθινες πλάκες τα ξύλινα σκεπάσματα των οχετών, αγοράστηκε νέο ρολόι (ως τότε το παλιό ρολόι χτυπούσε το πρωί την δωδεκάτη ώρα), καθορίστηκε η 24^η Ιουνίου ως εθνική τοπική γιορτή και αποφασίστηκε να συναφθεί δάνειο 100 χιλιάδων δραχμών για ρυμοτομήσεις και εξωραϊσμούς.

Στα δύο τελευταία χρόνια της δημαρχίας του ο δυναμικός αυτός δήμαρχος δεν εμφανιζόταν στο Δημαρχείο, ίσως γιατί ήταν βαριά άρρωστος και αναπληρωνόταν συνήθως απ' τον Αλεξ. Αλεξόπουλο. Μάλιστα τον Μάη του 1912 έγινε λόγος περί παραιτήσεως.

Αξίζει να μνημονευθεί πως ο Ευάγγελος Χέλμης, διατέλεσε και πρόεδρος του Συλλόγου «Σκουφάς» (1905-1910).

5.5. Μιχαήλ Ευστρ. Πατσαλιάς (1914-1925)

Ο Μιχαήλ Πατσαλιάς γεννήθηκε στην Άρτα το 1869. Ήταν πρωτότοκος γιος του Στράτου (Δημητρίου) Πατσαλιά και της Χαρίκλειας το γένος Τζαννέτου.

Τόσο ο Στράτος Πατσαλιάς όσο και οι πρόγονοί του, από τότε που εγκαταστάθηκαν στην Άρτα (τέλη ΙΖ' αιώνα), ήταν έμποροι και μικροκτηματίες. Ο Στράτος Πατσαλιάς είχε διατελέσει και μέλος του Δημοτικού Συμβουλίου της Άρτας, από την απελευθέρωση της πόλης μέχρι τις πρώτες δημοτικές εκλογές του 1883.

Ο Μιχαήλ Πατσαλιάς, αφού τελείωσε στην Άρτα τις γυμνασιακές του σπουδές, φοίτησε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, της οποίας αναγορεύτηκε διδάκτωρ, τον Ιανουάριο του 1891. Στη συνέχεια πήγε στο Παρίσι για μεταπτυχιακές σπουδές. Επέστρεψε στην Άρτα και γράφτηκε μέλος του Δικηγορικού Συλλόγου στις 13 Μαρτίου 1892. Τον Αύγουστο του 1892 διορίστηκε - απ' την τότε κυβέρνηση Τρικούπη - διευθυντής της Νομαρχίας της Άρτας. Από τη θέση αυτή παραιτήθηκε στις 18-10-1893, επειδή αναμενόταν παραίτηση του Τρικούπη. Από τότε και μέχρι την εκλογή του ως Δημάρχου Αρταίων (15-3-1914), άσκησε το δικηγορικό λειτούργημα. Στο μεταξύ διετέλεσε πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου Άρτας επί δημαρχίας Ευάγγελου Χέλμη (1906-1913), Πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου Άρτας (1907-1910) και Πρόεδρος του Συλλόγου «Σκουφάς» (1910-1914).

Μετά την εκλογή του ως Δημάρχου, σε ομιλία του προς τον λαό της Άρτας, έθεσε ως βασικές επιδιώξεις του την ηλεκτροδότηση της πόλης και την καλή της ύδρευση. Δυστυχώς ο εθνικός διχασμός, η εμπλοκή της Ελλάδας στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, δεν του επέτρεψαν, να πραγματοποιήσει πλήρως τις δύο βασικές αυτές επιδιώξεις του. Και η μεν ηλεκτροδότηση της πόλης έγινε επί δημαρχίας του, η ύδρευση όμως έγινε επί δημαρχίας του διαδόχου του, με το αποθεματικό που υπήρχε στα ταμεία του δήμου γι' αυτό τον σκοπό, που έφθανε στο ποσό των δύο εκατομμυρίων όπως προκύπτει από το σχετικό πρωτόκολλο, που υπογράφηκε μεταξύ των δύο δημάρχων, κατά τη λήξη της θητείας του Μιχ. Πατσαλιά.

Τέλειος γνώστης των προβλημάτων της πόλης και του νομού, ζήτησε από την κυβέρνηση την ίδρυση γεωργικού σταθμού στην Άρτα. Πέτυχε την υπαγωγή της περιφέρειας του Τοπ-Αλτί στον Δήμο Αρταίων. Αντέδρασε έντονα στις προθέσεις της κυβέρνησης για κατάργηση του Νομού της Άρτας και πέτυχε το σκοπό του χάρη στις προσωπικές σχέσεις του με τον Ελ. Βενιζέλο.

Στη συνέχεια ζήτησε να υπαχθούν στο Νομό Άρτας οι επαρχίες Βάλτου και Φιλιπιάδας, πράγμα που θα πετύχαινε αν δεν ακολουθούσε η εμπλοκή της χώρας στον παγκόσμιο πόλεμο.

Στις 13-4-1915 δημοσιεύτηκε διακήρυξη μειοδοτικού διαγωνισμού για τον ηλεκτροφωτισμό της πόλης και στις 22/6/1915 εγκρίθηκαν τα πρακτικά της

δημοπρασίας και ανατέθηκε ο ηλεκτροφωτισμός της Άρτας στην εταιρία Γιαγκοπούλου.

Με την από 12-6-1915 επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Καραπάνο, ζήτησε όπως το κληροδότημα του Κωνσταντίνου Καραπάνου (πατέρα του Αλέξανδρου) προς την πόλη της Άρτας (που ανέρχονταν σε 150.000 χρυσές δραχμές), διατεθεί για την υδροδότηση της πόλης από τις πηγές Αγίου Γεωργίου Λούρου, πρόταση που ο Αλέξανδρος Καραπάνος αποδέχθηκε. Τόσο η ηλεκτροδότηση, όσο και η υδροδότηση ματαιώθηκαν λόγω της ανάμειξης της Ελλάδας στον πόλεμο και της αδυναμίας εισαγωγής από το εξωτερικό των αναγκαίων μηχανημάτων.

Στα τέλη του 1916 καταρτίστηκε πρόγραμμα επίστρωσης όλων σχεδόν των κεντρικών οδών της πόλης και κατασκευής σ' αυτές πεζοδρομίων. Απαλλοτριώθηκαν σπίτια για την επέκταση της πλατείας Κιλκίς, διανοίχθηκε η οδός προς το Νεκροταφείο, η οδός Κομνηνών μέχρι τις Ταμπακιάδες και η οδός Μ. Μπότσαρη μέχρι τους Μύλους. Αγοράστηκε το κάτω απ' την οικία Γαρουφαλιά οικόπεδο για να γίνει ανθώνας. Και συντάχθηκε ρυμοτομικό σχέδιο για την επέκταση της πόλης πέρα απ' την Παρηγορήτισσα.

Στις 17-10-1918 ο Μ. Πατσαλιάς έστειλε επιστολή στον Ελ. Βενιζέλο για να σταματήσουν οι διωγμοί των αντιβενιζελικών και να επανέλθουν απ' την εξορία οι εκτοπισθέντες.

Κατά την διάρκεια του αποκλεισμού της χώρας από την Αντάντ, κατέβαλε άοκνες προσπάθειες για τον επισιτισμό της πόλης, καθώς και για την εξερεύνηση χώρων για την περίθαλψη των ασθενών (από ισπανική γρίπη και εξανθηματικό τύφο). Επίσης για τη δωρεάν χορήγηση φαρμάκων και αντισηπτικού υλικού στους απόρους.

Παρ' όλες τις απ' τον πόλεμο δυσκολίες, αγόρασε πυροσβεστική αντλία και την 1^η Αυγούστου 1922 προκήρυξε διαγωνισμό για τη μόνιμη ηλεκτροδότηση της πόλης.

Με την εγκατάσταση στην Άρτα 3.000 περίπου προσφύγων από τη Μ. Ασία και τον Καύκασο, ο Μ. Πατσαλιάς πήρε όλα τα απαιτούμενα για την προσωρινή στέγασή τους μέτρα και τους ενίσχυσε με το ποσό των 10.000 δραχμών.

Αμέσως μετά τη λήξη της μικρασιατικής εκστρατείας πρότεινε την κατασκευή σιδηροδρομικής γραμμής Ιωαννίνων - Άρτας - Καρπενησιού - Λιανοκλαδιού για να ενωθούν Ήπειρος και Στερεά με την εθνική γραμμή Αθήνας - Γευγελής. Πρότεινε ακόμα την ίδρυση Εφετείου στα Γιάννινα και την υπαγωγή σ' αυτό του Πρωτοδικείου Άρτας.

Κατά την ίδια εποχή διαμόρφωσε την πλατεία Μονοπωλίου και την πλατεία Σκουφά στην οποία τοποθέτησε ωραία παγκάκια και κατασκεύασε τον πέτρινο περίγυρό της, υπόδειγμα κομψότητας, που δυστυχώς δεν υπάρχει σήμερα.

Στις 24-10-1924 υπόγραψε την σύμβαση ηλεκτροδότησης της πόλης από την εταιρία Θεμιστοκλή Γκινάκα και Σία και Αφών Ισραήλ Μπορόθες.

Με μήνυμά του προς τους Αρτινούς, τους ευχαρίστησε για την εμπιστοσύνη με την οποία τον περιέβαλαν επί μια 12ετία γεμάτη πολεμικά γεγονότα και τεράστιες δυσκολίες και δήλωσε πως αποχωρεί από την πολιτική. Το ίδιο είπε και στον Ελευθέριο Βενιζέλο όταν του ζήτησε να βάλει υποψηφιότητα για γερουσιατής, το 1929. Πέθανε και τάφηκε στην Άρτα στις 8-8-1936.

5.6. Γεώργιος Αναστ. Καζαντζής (1925-1943)⁶⁶

Στις 6-12-1925 έγινε η πρώτη συνεδρίαση του νέου Δημοτικού Συμβουλίου του νέου δημάρχου Γεωργίου Αναστ. Καζαντζή. Ο Γ. Καζαντζής εκλέχθηκε τρεις φορές δήμαρχος, αλλά παρέμεινε δήμαρχος δέκα οκτώ χρόνια (1925-1943).

Στην πρώτη συνεδρίαση του Δ.Σ. (6-2-1925) ο νέος δήμαρχος εξέφρασε την βαθεία ευγνωμοσύνη του Δήμου προς τον τέως δήμαρχο Μιχ. Πατσαλιά «δια την μεγίστην σύνεσιν δι' ης διώκησε κατά το μακρόν διάστημα της δημαρχίας του τα του Δήμου και την χρηστήν διοίκησιν, ήτις θα παραμείνει δια τους μεταγενέστερους ως υπόδειγμα ηθικής και αξιοπρεπούς διαχειρίσεως του αξιώματος».

Από τις πρώτες ενέργειες του Γ. Καζαντζή ήταν να ζητήσει από το Υπουργείο Γεωργίας την ίδρυση στην Άρτα Ταμείου Ελαιών και από το Υπουργείο Δικαιοσύνης να αναστείλει τις διώξεις των ληστών χάριν της ζωής των αιχμαλώτων.

Κατά τη διάρκεια της δημαρχίας του Γ. Καζαντζή έγιναν τα εξής σημαντικά έργα: 1) επεκτάθηκε ο δημοτικός ηλεκτροφωτισμός στην αρχή προς Γέφυρα, Κουτσομούτα, Στρατόνα, κι αργότερα σ' όλους τους δρόμους και πλατείες της πόλης. 2) Έγινε σύναψη δανείου για την κατασκευή υδραγωγείου και σωληνώσεων στους κεντρικούς δρόμους της πόλης στην αρχή και σιγά - σιγά σ' όλη την πόλη. Τη μελέτη της ύδρευσης ανέλαβε ο Ανδρέας Γεωργαλάς και η εγκατάσταση το Υδραγωγείου έγινε στο μύλο Χρ. Κατσικά, ιδιοκτησίας Γεράσ. Χαροκόπου, εκεί περίπου που σήμερα είναι το άγαλμα του Ναπ. Ζέρβα. Η παραλαβή του έργου της ύδρευσης ορίστηκε για την 1^η-7-1931 και έγινε με πάνδημη συγκέντρωση.

⁶⁶ «Ερίβωλος» Άρτα, φ. 12 (1989-1990)

3) Έγιναν δραστήριες ενέργειες για να χτιστεί προσφυγικός συνοικισμός κοντά στην Οδηγήτρια και έτσι να στεγάζονται κάπως ανθρώπινα οι πρόσφυγες της Άρτας και αποδεσμεύονται τα παλιά κτίρια του Αγίου Μηνά.

4) Ανατέθηκε η εκπόνηση των σχεδίων για ανέγερση δημοτικής αγοράς στα οικοπέδα του Αγίου Μηνά στον νομομηχανικό Ν. Παρασκευά και σε συνέχεια γκρεμίζονται τα παλιά κτίρια και χτίζεται η δημοτική αγορά που υπάρχει μέχρι σήμερα.

Αλλά κι άλλα αξιόλογα έργα έγιναν επί δημαρχίας Γ. Καζαντζή. Αγοράστηκε πυροσβεστικός καταβρεκτήρας. Αγοράστηκαν οικοπέδα 2.390 τ.μ. αντί 47.800 δρχ. κοντά στην πλατεία «Σκουφά» για επέκτασή της. Επεκτάθηκε η κάλυψη των οχετών στο τουρκοπάζαρο και Αγία Σοφία. Διανοίχτηκαν νέοι δρόμοι (οι σημερινοί Σπ. Λάμπρου, Κοσμά Αιτωλού κ.α.). Κατασκευάστηκε οχετός στην Πριοβόλου και επιστρώθηκαν πολλοί δρόμοι στη πόλη και επισκευάστηκαν οι αγροτικοί. Διαμορφώθηκε το άλσος της πλατείας «Σκουφά» (εργολάβος ο Φώτης Καρατζένης). Ασφαλτοστρώθηκαν οι πλατείες Σκουφά, Κιλκίς, Μονοπωλίου. Προσφέρθηκαν γήπεδα και χρήματα (950 χιλ. δρχ.) για την ανέγερση δύο διδακτηρίων που υπάρχουν και σήμερα, με μειοδότη στη δημοπρασία τον Ιωάννη Βασιλείου. Ηλεκτροφωτίστηκε το γραφείο του δημάρχου (δαπάνη 3.300 δρχ.). Τοποθετήθηκε στο Δημαρχείο εντυπωσιακή φωτεινή επιγραφή και κιβώτιο με φωτεινά τα ονόματα των διανυκτερευόντων φαρμακείων. Επιλέχθηκε για Γυμναστήριο ο ελαιώνας της Κ. Παναγιάς. Κατασκευάστηκαν τρία ουρητήρια. Παράλληλα με τα έργα, ο Γ. Καζαντζής ενεργεί κι έρχεται στην Άρτα ένα τάγμα, για να υπάρξει ασφάλεια στη ληστοκρατούμενη ύπαιθρο, ενεργεί να μη μετονομασθεί ο νομός σε νομό Αράχθου, προτείνει και ορίζεται η 11^η Μαρτίου (γιορτή της Αγίας Θεοδώρας), ως αργία, ενισχύει με 2.000 δραχμές την επιτροπή ανδριάντος Ν. Σκουφά, τοποθετεί αναμνηστική πλακέτα στο σπίτι του Ν. Σκουφά, στο Κομπότι, αντιδρά στον εορτασμό της 100ετηρίδος απ' τον θάνατο του Καραϊσκάκη στο Μαυρομάτι Καρδίτσας, ενεργεί να παραμείνει επίνειο της Άρτας η Κόπρενα, ζητάει και παίρνει απ' την αεράμυνα τον χώρο κάτω από τους Αγίους Θεοδώρους (όπου άλλοτε το εξοχικό Στ. Δωροθέου και αργότερο το κέντρο «Κρυστάλλης») και δίνει εντολή, όπως η επιβλεπόμενη από τον διδάσκαλο Γ. Βαφιά δημοτική βιβλιοθήκη, που το 1923 παραδόθηκε στον γυμνασιάρχη Κ. Μόραλη με πρωτόκολλο, δοθεί στον Σύλλογο «Μικρό Όμιλο», υπό τον ρητόν όρον «όπως ο Μ.Ο. παραδώσει ταύτην εις τον Δήμον άνευ ουδεμίας αντιρρήσεως οψέποτε ήθελε ζητήσει ταύτην». Αξίζει να

μνημονεύσουμε πως το 1934 κλείστηκαν τα πιο πολλά πηγάδια, το 1936 ανακηρύχτηκε επίτιμος δημότης της Άρτας ο Αν. Ορλάνδος, το 1937 τοποθετήθηκε σημαντήρας στη Γέφυρα, ώστε ν' αποφεύγεται η συνάντηση δύο αυτοκινήτων πάνω σ' αυτήν, το 1939 αγοράστηκαν ζωγραφικά έργα.

Με την κατάληψη του Δημαρχείου (οικία Αντ. Γαρουφαλιά) από τους Ιταλούς (1941) ο Δήμαρχος δεν βρήκε άλλη λύση παρά να εγκαταστήσει το Δημαρχείο στα γραφεία του «Σκουφά» (οικία Χαραλ. Μπανταλούκα, με μίσθωμα 1.200 δρχ.).

Απ' τις πρώτες ενέργειες του δημάρχου ήταν να συνταχθούν κατάλογοι των βομβαρδισμένων σπιτιών και καταστημάτων και των νεκρών, γιατί η πόλη βομβαρδίζονταν συνεχώς από 19 έως 21/4/1941. Και να πάει στην Αθήνα μαζί με τον τότε δεσπότη Σπυρίδωνα Γκινάκα και εκπροσώπους των βομβοπλήκτων (Αθ. Μπουκογιάννη και Απ. Κωνσταντίνου) για να ζητήσουν ενίσχυση απ' τον πρόεδρο της κυβέρνησης (Γσολάκογλου). Εγκρίθηκε πίστωση 10 εκατομ. για τους αστέγους.

Φρόντισε για την τροποποίηση του σχεδίου πόλεως στην περιοχή Αγ. Λαμητού (γιατί ήταν πολλά τα βομβαρδισμένα σπίτια), προσέλαβε ιταλομαθή υπάλληλο και πολύ σύντομα νοίκιασε νέο οίκημα για δημαρχείο (οίκημα Παπακώστα όπου σήμερα ο Εμπορικός σύλλογος). Ο Γ. Καζαντζής αντικαταστάθηκε από τις αρχές κατοχής το 1943 και από τότε ιδιώτευσε. Πέθανε το 1950, αφήνοντας πίσω του μνήμη δημιουργικού, δυναμικού και ευπροσήγορου Δημάρχου.

5.7. Το δημαρχείο της Άρτας

Στα 60 χρόνια της συνοπτικής ιστορίας του Δημαρχείου Άρτας, το Δημαρχείο λειτούργησε στα εξής οικοδομήματα: α) στο οίκημα που βρισκόταν στη γωνία πλατείας Μονοπλιού – οδού Σταματελοπούλου (όπου αργότερα το εστιατόριο Βήτα), β) στην οικία Αλέξ. Μπανταλούκα (1905), γ) στην οικία (ισόγειο) Ευαγγ. Γαρουφαλιά (1906), δ) στο οίκημα Κ. Καραπάνου (1907) όπου σήμερα το ξενοδοχείο «Αμβρακία» ε) στο σημερινό οίκημα Δημ. Αλεξίου (γωνία Μακρυγιάννη – Μανέγα), στ) στο οίκημα Αλ. Κογιαντή (αρχή οδού Πριοβόλου), ζ) οικία Αντ. Γαρουφαλιά (1934), η) οίκημα γραφείων «σκουφά», ιδιοκτησίας κληρον. Χαραλ. Μπανταλούκα (1941), θ) οικία Αφών Παπακώστα (1942).

Ίσως να λειτούργησε και σε άλλα οικήματα, λείπουν όμως – τουλάχιστον σε μας – σχετικές πληροφορίες.

Επίλογος

Δυστυχώς για την Πατρίδα μας, η αποχώρηση των Γερμανών δεν σήμαινε και το τέλος του πολέμου καθώς συνεχίστηκε ο αδελφοκτόνος σπαραγμός που είχε ξεκινήσει στη διάρκεια της κατοχής.

Τον Οκτώβριο του 1944 οι Γερμανοί είχαν αποχωρήσει σχεδόν πλήρως από την Ελλάδα. Ήρθε η ώρα να κυριαρχήσει και πάλι η κανονική πολιτική ζωή.

Την ηγεσία την είχαν οι Βρετανοί, οι οποίοι προωθούσαν την πολιτική τους μέσω του Ρέντζιλαντ (Ρεξ) Λίπερ ,πρεσβευτή τους στην επίσημη εξόριστη Ελληνική κυβέρνηση στο Κάιρο. Ο Λίπερ αποφάσισε ότι ο καταλληλότερος για να κυβερνήσει την Ελλάδα ήταν ο Γεώργιος Παπανδρέου.

Έτσι συγκροτήθηκε η «Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας».

Το Ε.Α.Μ συμφώνησε να συνεργαστεί με τον Παπανδρέου.

Μεσολάβησαν 6 μέρες από την αποχώρηση των Γερμανών στις 12 Σεπτεμβρίου μέχρι την άφιξη του Γ. Παπανδρέου, της κυβέρνησης «Εθνικής Ενότητας» και των 6000 Βρετανών στρατιωτών , οι οποίοι θεωρήθηκαν αναγκαίοι για την στήριξη της κυβέρνησης. Η κατάσταση ήταν τεταμένη.

Έξω από τις πόλεις, εκεί που το Ε.Α.Μ και το ΕΛΑΣ είχαν τον πλήρη έλεγχο, το χάος επιτάθηκε.

Πολιτικά, το ζήτημα που άναβε το φυτίλι ήταν η ανασυγκρότηση των ενόπλων δυνάμεων της χώρας.

Ολόκληρη η Ελλάδα ήταν γεμάτη όπλα...

Στις 12 Φεβρουαρίου 1945 υπογράφηκε η τελική συμφωνία ειρήνης από τους εκπροσώπους της «Ελληνικής Κυβέρνησης» και την «Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ» στη Βάρκιζα. Ο ΕΛΑΣ θα έπρεπε να διαλυθεί και τα μέλη του να παραδώσουν τα όπλα τους...

Παρ' όλα αυτά όμως πολλά πρώην μέλη του συσπειρώθηκαν σε μικρές ομάδες.

Η βία και ο εκφοβισμός έγιναν και πάλι ο κανόνας!

Οι Βρετανοί ήταν ανίσχυροι να σταματήσουν αυτήν τη βία.

Στην ύπαιθρο και κυρίως στα βουνά της Ηπειρωτικής Ελλάδας επανήλθε το χάος της κατοχής.

Τον 21^ο αιώνα Έλληνες ιστορικοί έχουν γράψει ότι επρόκειτο για «έναν εντελώς χωρίς νόημα πόλεμο ο οποίος θα μπορούσε να έχει αποφευχθεί»⁸⁸

Αυτός ο πόλεμος έφερε περισσότερους θανάτους και καταστροφές ιδιοκτησιών από οποιαδήποτε προηγούμενη σύγκρουση, (συμπεριλαμβανομένων και των δύο Παγκοσμίων Πολέμων) μετά την Ελληνική Επανάσταση του 1821.

Σύμφωνα με μια εκτίμηση, το 1951 ο συνολικός πληθυσμός της Ελλάδας ήταν 11% χαμηλότερος από ότι θα ήταν μετά από μια δεκαετία ειρήνης.

200000 Έλληνες έχασαν τη ζωή τους ή εξορίστηκαν για μεγάλο διάστημα.

Ο αριθμός των Ελλήνων που σκοτώθηκαν από άλλους Έλληνες «είναι πιθανό να ξεπέρασε τους 60000.» Οι υποδομές της χώρας είχαν μόλις αρχίσει να ανοικοδομούνται.⁸⁹

Σε μια περίοδο που οι υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης συνέρχονταν από τις καταστροφές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η Ελληνική Εθνική Οικονομία εξακολουθούσε να επιδεινώνεται και να βυθίζεται σε ακόμη χαμηλότερα επίπεδα. Οι στατιστικές δεν μπορούν να αποδώσουν το μέγεθος της τραγωδίας της χώρας⁹⁰.

Το χειρότερο ήταν ότι οι άνθρωποι είχαν χάσει τελείως το ηθικό τους.

Ο αριθμός των προσφύγων στο αποκορύφωμά του το 1949 ήταν 684300. Από αυτούς οι 200000 προέρχονταν μόνο από την Μακεδονία.

Περίπου δυόμιση εκατομμύρια στηρίζονταν εν μέρει ή ολοκληρωτικά στην κρατική βοήθεια μολονότι το επίσημο ποσοστό της ανεργίας ήταν μόνο 4%.

Η νέα πολιτική και πολιτισμική γραμμή διαίρεσης ανάμεσα στον κομμουνισμό και αντικομμουνισμό, ανάμεσα στην «Ανατολή» και «Δύση», όπως προσδιορίστηκαν αυτοί οι όροι στον Ψυχρό Πόλεμο, θα διατηρούνταν για πάνω από δύο γενιές.

Όμως δεν υπάρχει κανένας βάσιμος λόγος για να αμφισβητήσουμε ότι οι περισσότεροι άνθρωποι και στις δύο πλευρές πολεμούσαν για μια εκδοχή της ελληνικής ταυτότητας με την οποία μπορούσαν να συνδεθούν, μια εκδοχή που στο πλαίσιο της μπορούσαν να φανταστούν μια θέση για τη ζωή και το μέλλον τους.

Το σίγουρο είναι ότι η αποσύνθεση της δεκαετίας του 1940 δεν οδήγησε σε μια ριζική Νέα Γέννηση, όπως είχε κάνει η Επανάσταση του 1821.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1 Εφημερίδες και Περιοδικά

Εφημερίς. *Ημερήσια Νέα Αθηνών*

Καθημερινή εφημερίδα της Άρτας, *Η Πρωινή*

Περιοδικό *Ερίβωλος*

Περιοδικό *Σκουφάς*

B. Βιβλιογραφία

Ασδραχάς Σπυρίδων, *Οι οικονομικές προϋποθέσεις*, Αθήνα 1982

Βάγιας Χ. Κωνσταντίνος, *Η Άρτα του Πολέμου και της Κατοχής*, Άρτα 2004

Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία Βόρειου του Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1992

Γιόζεφ Βόλφ, *Λεξικό Εθνών – εθνοτήτων – Λαών*, Αθήνα 1994

Γατόπουλος Δημήτρης, *Ιστορία της κατοχής*, Αθήνα 1980

Δημόπουλος Δημήτρης, *Η καταγωγή των Ελλήνων*, Αθήνα 2001

Κανδηλώρος Τάκης, *Η Άρτα κατά τον Αγώνα*, Αθήνα χ.χ. τ. 5

Καρατζένης, Δημήτριος, *Η εκατονταετηρίς της Άρτης 1881-1981*, Αθήνα 1982

Καρατζένης Δ. *Η πολιτική Ιστορία του Ν Άρτας*, Άρτα 1992

Κατσανέβας Αθανάσιος, *Το σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1994

Κουτσούκαλης Αλέκος, *Η Εθνική Αντίσταση του Νομού Άρτας 1940-1945*, Αθήνα 1983, τ. 1.

Μακρυγιάννης Γιάννης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα χ. χ.

Μπαλτατζής Δημήτριος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Άρτα . Συγκριτική παρουσίαση των αντιμαχόμενων απόψεων στο έργο Άρτα Ιστορία και Πολιτισμός 1881-2006*, Άρτα 2007

- Ξενόπουλος, Σ. (2003), *Δοκίμιον Ιστορικών περί Άρτης και Πρεβέζης*, Αθήνα 1884
- Ξενόπουλος, Σεραφεΐμ., *Δοκίμιον ιστορικών περί Άρτης και Πρεβέζης*, Άρτα 1885
- Οικονομίδης Γεώργιος, *Η εξαγορά του Βουργαρελίου και το πρόβλημά της*, Αθήνα 1976
- Οικονόμου Νικόλαος, «Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, τ. 14
- Ορλάνδος Αναστάσιος, *Βυζαντινά μνημεία της Άρτας*, Αθήνα 1937
- Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, *Θέματα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας από τις πηγές*, Αθήνα 1983
- Πατσαλιά Στράτου, «Μέρες Κατοχής», Άρτα χ. χ., τ. 7 (Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτας)
- Παχός Γεώργιος, *Το εν Ηπείρω αγροτικόν ζήτημα*, Αθήνα 1882
- Πρόντζας, Ευάγγελος, *Η Ήπειρος μεταξύ οικονομίας και νοοτροπιών*, Άρτα χχ
- Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα - Ήπειρος*, (Μετάφραση Παναγ. Γ. Κάτσου), Παρίσι 1820
- Σκιαδάς, Γ Ελευθέριος, *Νεότερη Ελληνική Ολυμπιακή Ιστορία*, Αθήνα 2004
- Σκιαδάς, Γ. Ελευθέριος, *Ιστορικό Διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδας 1833-1912*, Αθήνα 1993
- Τσιλιγιάννης Κωνσταντίνος, *Μάξιμος ο Γραικός*, Ήπειρος 1986
- Τσιλιγιάννης Κωνσταντίνος, *Το μεταφραστικό και διορθωτικό έργο του Αγίου Μαξίμου του Γραικού*, Άρτα 1985
- Τσιλιγιάννης, Κωνσταντίνος, *Τουρκοκρατούμενη Άρτας και Κλήρος*, Άρτα 1992
- Τσιλιγιάννης, Κωνσταντίνος, *Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας*, Άρτα 2004
- Τζούκας Ευάγγελος, *Η Άρτα της Κατοχής και της Αντίστασης : Μια συνοπτική επισκόπηση στο έργο: ΑΡΤΑ Ιστορία και πολιτισμός 1881-2006*, Άρτα 2007
- Τσούτσινος Ιωάννης, *Δήμαρχοι της Άρτας*, Αθήνα χχ,
- Υπουργείο Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, *Συγκρότηση της Πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης*. Αθήνα χχ, τ. 2.
- Φίλος Στέφανος, *Άγναντα Άρτας*, Άρτα 1989
- Χρόνης. Μενέλαος, *Ολυμπιακοί Αγώνες και Ελληνισμός*, Αθήνα 2003

Χρήστου Θ., *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999

Χρήστου Θ., *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757- 1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001 (Εκδ. Πολεμικού Μουσείου)

Χρήστος Κώστας, *Ζυγός – Λεβίτσικο. Ιστορία & Παράδοση*, Αθήνα 2000

Χουλιάρακης, *Εξελίξεις του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών της Ελλάδας*, Αθήνα 1988

Stoianovich Tr., *Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος*, Αθήνα 1999

Περίληψη

Η Άρτα αποτελεί τη δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της Ηπείρου. Διαθέτει σημαντική βυζαντινή παράδοση από την εποχή του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Ανεξαρτητοποιήθηκε με τη Συνθήκη του Βερολίνου το 1881. Το 1983 δημιουργήθηκε ο ομώνυμος νομός. Κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο πόλεμο, στο Γάβρογο ιδρύθηκε ο ΕΔΕΣ από τον Ναπολέοντα Ζέρβα. Τον Δεκεμβρίου λαμβάνουν χώρα συγκρούσεις μεταξύ των ανταρτών του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ για την κατάληψη της πόλης. Η έκβαση της μάχης απέβη υπέρ του ΕΛΑΣ και οι αντάρτες του ΕΔΕΣ εγκατέλειψαν την πόλη μαζί με πλήθος αμάχων. Οι απώλειες και για τις δύο πλευρές των ανταρτών ήταν βαρύτατες.